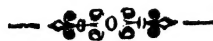

પ્રસ્તાવના *

હિંદુઓના ધર કુટુંબમાં ચાલતી કટલીએક નહેમ ભરેલી ક્રિયાઓ, અસાનતાથી ભરપુર રહે.ઓ અને ખાળ વિધવાપર પડતાં સુખર વગરનાં સંકટ સખંધી હું ગદ્યમાં લખવાને ધણા દીવસ થયા આતુર હતો, પણ જોઈતી તક ન મળવાથી એ વિચાર આજ સુધી મુલતવી રાખવો પડ્યો હતો. હમણાં એવી મન ગમતી તકને પુરતો વખત મળવાથી આ વિષયનો આરંભ કરીને થોડા વખતમાં પુરો કરવાને શક્તિવાન થયો છું.

મારા મત પ્રમાણે આ વિષય જેવી એકાગ્રહ મનેઃ કૃતિથી લખાવો જોઈએ, તેવી રીતે કટલીએક નહીં ધારેલી અડચણો આવી પડ્યાને લીધે લખવાને ખતી શક્ય નથી, તેથી દીલગીર છું.

તે છતાં જેવા ઉસાહથી, હેતુથી તથા ઉમેદથી મેં આ અંધ લખવાનો પ્રયાસ ખેંચ્યો છે, તેની ખરી કદર કુળવણી પામેલા દેશિ ભાઈઓ, અને શાણી પ્રજા પીછાપુરોઃ એથી મરો સવ્રજો પ્રયાસ વળી રહેશે હું સમજીશ.

આ પુસ્તક કેવું ઉપયોગી અને હિંદુ ધર સંસાર સ્થિતીના ખરો ચિતાર ખતાવનાર થઈ પડશે, તે વિષે હું ખોડું તેના કરતાં વિદ્વાન વરગના દેશિ ભાઈઓ પોત પો-

(૨) પ્રસ્તાવના.

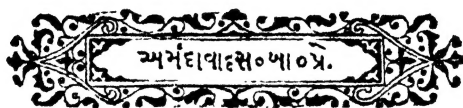
તામાં મત પાંધીને મને ઘટતો ધનિસાક આપે એમાંજ મારી ખરી ફતેહ છે.

આ પુસ્તકનાં પૃક્ષીટ તપાસવાના કામમાં બાઈના નયંદ છગને સારી મેહેનત લીધી છે, માટે તેના પાડ માનું છું.

તા. ૨૧—૧—૮૦.

હીંબડી મુહુર્ત પાળ.

ભવાનિશંકર.

કમળા કુમારી *

—૩૦૦૦—

પ્રકરણ ૧ લું.

ગુજરાતમાં પશ્ચિમ વિભાગમાં ગોમતી નદીના રમણિય કીનારા પર અલકાપુર નામનું એક ગંજાવર નગર હતું. તેમાં સુર્ય વંશનો અમરશાંત નામે એક અજીત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના રામ રાજ્યથી તથા પ્રધાન વિવેક સાગરના પ્રપણ પ્રાક્રમના પ્રતાપથી આ વખતે આ અઝોકીક નગર સુધારાની ટોચ ઉપર ચઢેલું હતું. ધણુક દુર દેશાવરોથી ધંધા રોજગાર સાંઝે વ્યાપારીઓ, કારોગરો અને ખીજા ઉદ્યોગી ધંધાદારી માણસો મધ માખીની પેઠે મધ રૂપી માયા મેળવવાને માટે આ આખા નગરમાં હાંશે હાંશે આવી વસ્યા હતા. ખજારમાં સાંજ સવાર ધંધાદારીઓના ટોળે ટોળાં ધંધા રોજગાર પર જતાં ને ત્યાંથી આવતાં મારગમાં ભીડ કરી મુકતાં હતાં. ઘોડા ગાડીની હરફરથી ફરસ ખંધીના વિશાળ રસ્તા ચાંદીના ચકતાં સરખા ચળકતા હતા. રસ્તાની ખંને ખાળુએ પાસે પાસે નકશીદાર લીલા ક્ષત્રિઓમાં રાતની રોસનીને માટે ફાનસો જડેલાં હતાં. જેથી અંધારી રાત્રિ પણ આ નગર રોશનીથી ભભુક મારતું હતું. નગરમાં નામાંકીત અમીર ઊમરાઓ અને ધનાઢ્ય શેઠ શાહુકારોને રહેવાની મેડી હવેલીઓ આકાશમાં ડોકીયાં કરી આ નગર નીરખવાને મારગમાં જતા આવતા મુશાફરોને લલચાવતી હતી. દુકાનો અને

હવેલીઓ પચરંગી રંગોએ રંગેલી હોવાથી, નગરના સુંદર દેખાવમાં વધારો થતો હતો. દરેક દેવળોનાં ઉંચા શીખરો ઉપર જુદા જુદા ધરમની ધ્વજાઓ પવનમાં ફરકી રહી હતી. નગરમાં એક મોટું ચક્રિય હતું. તેમાં સાંજ સવાર મેળો ભરાતો હતો. તે વખતે નવા નવા દેશના લોકોના વીચીત્ર પેષાક જોનારની આંખ ખેંચતા હતા. બ્યાપારીઓ પોત પોતાનો માલ ખપાવવાને ધણી ખંતથી ગુજરીમાં ભરાતા હતા. કારીગર લોકો સરસ કારીગરીના નમુના ધડી લાવી તે વેળાએ કમાણી કરવાને આવતા હતા. દરરોજ સાંજ સવારે આ ઠંકાણે માણસોનું અને નવલા નવલી ચીજોનું એક મન પસંદ સંગ્રહસ્થાન બનતું હતું. ઠંકાણે ઠંકાણે હોમા રહીને ભણેલા ભુદેવો જતા આવતા આર્ચજનેને આર્ચ ધર્મનો ઉપદેશ કરતા હતા. વિદ્વાન લોકોના જ્ઞાન રૂપી નીર્મળ ઝરણાથી માણસોના મન પવિત્રપાત્ર પામી જ્ઞાનથી તાજું રહેતા હતા. નગરના સંઘળા મકાનોની શોભા કરતાં રાજાને વસવાના મહેલની શોભાથી આડો આંક હતો. તમામ મહેલ રંગીત આરસ પાહાણથી ખંધાવેલો હતો, તેને સાત માળ હતા. માળની ઊભરણી ધણી ઉંચી હોવાથી, આ રાજ્ય મહેલ ધણો દબદબા ભરેલો તથા દીપાયમાન દીસતો હતો. મહેલ ઉપર રાત્ર દીવસ સુર્યવંશી અદલ અમલનો વિજયવંત પંચરંગી વાવટો ઊડ્યા કરતો હતો. વજીર વિવેક સાગરને વસવાનો મહેલ ગોમતી નદીના સુંદર અને શાંત કિનારાપર આવેલો હતો. મહેલની આશપાસ એક વિશાળ વાડી હતી તેમાં નાના પરકારની રચના કરી હતી; સુંદર દ્રાક્ષિના મંડપા, જાત જાતના ફુલ ઝાડો અને મુગંધીદાર

વેલા વેલીએની લતાએથી આ વિસાળ વાડીની જગા લીલી કુંઝ સરખી દીસતી હતી. પ્રધાન વિવેકસાગર અને તેની પટરાણી પદમાવતી આ મનહર જગોપર ધણી ખરી વાર આવીને સંસારના કામ કાજથી કંટાળેલા મગજને આરામ એસ આપી વાદ વીનોદમાં વખત ગુજારતા હતા.

જ્યાર વિવેકસાગરને પરમેશ્વરનો સંઘણી વાતે પ્રતાપ હતો. દરખાર કુઝતો હોવાથી પૈસો પુરકળ હતો. તેના ઘરમાં કણુના કોઠારો અને અલખતના અંખરો હતા. “ખાંધે છોડે ખાખરીયા” સરખી તેની સતા હતી. હાથી, ઘોડા, અને મુખપાલમાં બેસી ફરવા હરવાનું હતું. ખાવા પોવાને ખટરસ ભોજનો હતાં. હુકમ કરે ત્યાં હજાર માણસો હજુરમાં હાજર થતાં હતાં, તે છતાં તેને એક વાતની ધણી પીડા હતી. સંઘણા લોકો આવી સહેબી જોઢને તેને પરમ સુખી માનતા હતા. પણ તેના સરખું સંકટ આ સંસારમાં કાંઈને નહોતું. તે સંકટ સંતાનનું હતું. પોતાની પંચાવન વરસની અને પટરાણી પદમાવતીની આળીશ વરસની વય થઈ તે છતાં એકે પુત્રનો પ્રસવ થયો નહોતો. વિવેકસાગર જીવતી સ્ત્રી પર ખીજ સ્ત્રી કરવાના રીવાજથી વીરુદ્ધ હતા; તેથી પટરાણી પદમાવતીના વારંમવાર સમજાવ્યા છતાં પણ પુત્રપ્રાપ્તિ અરથે ખીજ સ્ત્રી નહીં કરવાની તે બ્યાજખી હઠ કરતો હતો. તે જાણતો હતો કે, પાંચ સ્ત્રી પરણવાથી પણ પુત્ર પ્રાપ્તિ થતી નથી. જો એવી રીતે છોકરાં થતાં હોય તો રાજાએ સેંકડો રાણીઓ પરણીએ. તે છતાં વાંઝીઆ કેમ રહે છે? પુત્ર પ્રાપ્તિ થતી એ પરમેશ્વરની પુરી કૃપા વગર ખતનું નથી. પરમેશ્વર પર તેની પુરી આશ્તા હોવાથી

તે આવી રીતે પોતાનું મન સંતોષી રાખતો હતો.

તે અકલમાં એકો અને કળામાં કાબેલ હોવાથી રાજદરબાર અને રૈયતને ધણીજ માનીતો હતો. તેના અદલ ઇનસાફથી સરવે કાંઈ દેસી પરદેશી, વાદી પ્રતીવાદી સંતોષ પામતા હતા. તેની આખર ગુજરાતમાં અપાર હતી. તે આગણીસમી સદીની અજાયબ સરખી વીંધાથી અજાયબો હતો. પણ અનુભવમાં આગળ હોવાથી જુના વરંગના ધરડા લોકોમાં તથા જુવાન વરગતા સુધરેલા લોકોમાં માનીતો અને હળી મળી ગયેલ હતો. તે આગલી કુટલીએક વખાણવા લાયક રૂઢીઓને અંગીકાર કરતો અને હાલની ધણીએક હસવા સરખી રીત ભાતોને હસી કાઢતો હતો. કવીઓ અને કાવીદાને તે એક કદરગણ્ય હતો. તેથી તેની પાસે પંડીત પુરૂષોની પણ આવજાવ હતી. વીવેકસાગરના વીચાર વીવેકથી ભરેલા હતા. ભણ્યા ગણ્યા વગરના આળશું ભુદેવોને જમાડવામાં કે દાન દક્ષણા આપવામાં તે ખરું પુણ્ય સમજતો નહોતો. તે જમણુવારોમાં હજારો રૂપિયા ઊરાડી નાંખવાના હાનીકારક રીવાજની વીરુદ્ધ હતો. તે છતાં કાંઈ કાંઈ વેળા કારણસર ન્યાત વરામાં નાણું વાપરવાને તે તૈયાર રહેતો હતો. લાડુ ભટોને મફતના મળીદા જમાડવાને ખદલે આંધળા, પાંગળા, રોગીલા અને અશક્ત કંગાળ લોકોને આપમ તથા આશ્રય આપવાને તે સદા આતુર હતો; શહેરમાં અને પ્રગણામાં લાખો રૂપિયા ખરચીને “અનાથ બાળ ગ્રહો” તથા “નીરાશ્રીત શાળા” આપે તેણે ઠકાણે ઠકાણે ઉઘાડેલી હતી; તેમાં ગરીબ ગરબાને તથા અપંગ લોકોને પરવાને! આપીને દાખલ થવા દેતાં.

દર આદીતવારે પોતાના સ્થાપેલા “આશ્રમખાના” માં જ-
વાનો વીવેકસાગરને તથા તેની સ્ત્રી પદમાવતીને ધારે હતો.
દર રવીવારે તમામ “નીરાશ્રીતશાળા” ના અશક્ત લોકો
ને તેમના તરફથી સ્વાદીષ્ટ ભોજન અપાતું હતું.

તે દયામાં દુદલો હતો; તેમ ધર્મ કર્મમાં પણ દ્રઢ
હતો, તે વેળાએ આજના જેટલો સુધારાનો અમલ ન-
હતો, પણ વીવેકસાગરના વીચાર આજ કાલના સુધારા
વાળાના જ્ઞાનને હાથે તેવા સંગીન હતા. ધર્મ સંબંધી
તેને મીઠ્યાભીમાન કે ખોટું ઝહુન નહોતું. આજના
ખણ ખરા કેળવાએલા સુધારકોએ એક નીચંતા ઈશ્વરનું
ભજન કરવાને માટે જેમ “પ્રાર્થના મંદીરો” સ્થાપેલાં છે,
તેમ તે વખતમાં ખનવું મુશ્કેલ હતું તેથી પોતાના મકા-
નની અંદરના એક ઓરડાને ભક્તી મંદીરનું નામ આ-
પીને તેમાં ભગવાનની ભક્તી કરવાનો એ સ્ત્રી પુરૂષ
ધારે રાખ્યો હતો.

સવારના પ્રહરમાં સુતાં હોને પત્ની પુરૂષને નાહી
ઘોઘી નિત્ય કર્મ કરવાનો અચળ નીધમ હતો. પોતાને ઘેર
આવેલા અવ્યાજતોને અનં દાન આપવું; એકાંત ઓ-
રડામાં પરમ શક્તિવંતા મહાપ્રભુનું ભજન કરવું, ને
ત્યાર પછી હરી કથા શ્રવણ કરવી; એ એમનું નિત્યકર્મ
હતું. જમી કરી બેઘડી વિશ્રાંતી લઈ રાજ્ય દરબારે જઈ
ઈનસાફને લગતા ફેંસલા આપવા; રાજાને સલાહ આ-
પવી, ખાનગી મસલત કરવી; જાહેર સુધારાની સભાઓ-
માં કે મંડળીઓમાં સભાપતી તરીકે વિશજવા જવું,
અથવા અનાથ લોકોનાં આશ્રમો તપાસવાં, એ વિવેક-
સાગરનું આખા દહાડાનું કામ હતું.

તેની પત્ની પદમાવતી પતીવ્રતા હતી. પોતાના પતીની રોવા કરવામાં પદમાવતી મોટું પુન્ય સમજતી હતી. પતીની આસા ઉઠાપવી એ ઘણા અપરાધ છે. એમ માનીને નિ-
રંતર પોતાના પતીની આસામાં તળપર રહેતી. ગાંડી ગુ-
જરાતની ભોળી સ્ત્રીઓ જેમ ભુત, ડાકેણુ ને મંત્ર,
જંત્રના જુઠા બહેમમાં પડી ઠગાય છે, તેમ આ શાણી
સ્ત્રીનાં મનમાં બહેમ એ શું છે; તે ન હોવાથી તેનું
મગજ નીરમળ હતું. પોતાના સ્વામીની સાહેબી રાજ
સરખી હતી; તો પણ એ સદગુણી સ્ત્રીના મનમાં તેથી
જરા ગર્વ નહોતો. પવિત્ર પદમાવતીને બીજા માતપર અ-
મીર ઉમરાવોની આજ્ઞા આજ્ઞા આજ્ઞા પીને
ઉંઘવામાં, અથવા ગપાં મારવામાં વખત ગુજારવાની મુદ્દ
લ દેવ નહોતી. તેણે આગલી રીત પ્રમાણે થોડી ઘણી
કુળવણી લીધી હતી, પરંતુ પોતાના પ્રવીણ પ્રાણનાથની
સંગતમાં રહેવાથી તથા તેના ઉપદેશથી તે ઘણી સમજી ને
સુંદરીઓમાં શરિમણી થવાને લાયક થઈ હતી. પતી
જમીને જેવા રાજ દરબાર સીધાબા કં પછીના વખતમાં
વાંચવું, લખવું કે ભરવું ગુંથવું એ તેનું પશંદ પડતું
કામ હતું.

એ બંને પત્ની પુરુશનાં મન પરમ પવિત્ર હતાં, તે
છતાં કંઈકાંઈ વાર આ સઘળી દોલત અને સાહેબી
ભોગવનર સંતાન નહી હોવાથી, મનમાં હુપો સંતાપ થતો
હતો. ઘણી ખરો વાર બંને સ્ત્રી પુરુષો આ વાત સંભા-
રીને દીલગીર થતાં, પણ તેઓ ઘણા શાની અને પરમે-
શ્વરના નીચમથી જાણીતાં હતાં, તેથી ઝઝીવાર સંતાપ
રાખતા નહી.

ઘણી ખરી શ્રીમંતની અસાન સ્ત્રીઓ પદમાવતી પાસે આવીને તેના કાન ભરતી હતી. “ફલાણો જતી અને ફલાણો જોગી છોકરાં આપે છે. પેલી ચંદ્રભાગાને કુવળવિજયે હમણાંજ દેવની આંખ ચળે એવો દીકરો દીધો. માટે તેમને પસંદ કરી છોકરાં ક્રમ માગી લેતા નથી? તેમ ન અને તો જોખી ક્રમે જાપ જપાવીને ગૃહ શાંતી કરાવો. આપણી પડોશમાં રહેનાર કશ્ણાશંકર વકીલ, જોખી જતીને માનતો નહોતો, પણ તેનીજ સ્ત્રી માનકારે વાડી ફળીઆમાં રહેનાર રામશંકર જોખીની પાસે ગૃહ-શાંતી કરાવી તો; આજ ચાર માસ થયા તેને ચઢતા દીન થયા છે. નહીં તો તમે “ભેસાસુરી” ને “અગાસુરી” માતાની માનતા માનો, તો હમણાં દેવના ચક્રસરખો દીકરો આવશે. એ દેવીઓ આ હળાહળ કળીયુગમાં હાજરા હજુર છે. માટે બાઈ સાહેબ, અમારું કલ્પું હવે માનો તો સાર. ભગવાન થોડા વખતમાં રૂઢ દીવશ દેખાડશે” આવી આવી ઠહેમ ભરેલી વાતો સંભળાવીને પદમાવતીને તેની આજખીતી અસાન સ્ત્રીઓ કંટાળોં આપતી હતી, પણ તેને કાંઈજ ખોટી અસર થતી નહોતી. તેના મનમાં ઠહેમનો અંશ ન્યુન માત્ર પણ નહોતો. તેથી આવી શીખામણો આપનારી વહેમી સ્ત્રીઓને તે અંદરખાનથી હશી કહાડતી હતી. જોગી, જતી, તથા માતા મેલડીપર તેને મુદ્દલ ઇતિપાર નહોતો. ધુતારા લોકો ભોળી સ્ત્રીઓને આડું અવળું ભમાવીને ધુતેછે એમ પોતે દ્રઢ નિશ્ચયથી માનતી હતી. માતા મેલડી એતો માત્ર એવા ઠગ લોકોએ કંઈપી કાઢેલી દેવીઓ છે. તેમની સત્તા આ સંસારમાં કાંઈજ નથી. સારું ખોટું કરવું અથવા કાંઈ આપવું

લેવું એવી સત્તા એક સર્વ શક્તિવાન ધર્મશા હાથમાં છે એમ તેના સમજવામાં હતું; તેથી ધુતારા લોકોને તે માન આપતી નહોતી. પરોપકાર કરવો અને સારા કામમાં સહાયતા કરવી એથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે; એવો સા એ મત પ્રધાન વિવેકસાગરની બહી કાશેરાથી તેના મનમાં ઠરી રહ્યો હતો. પોતાને કાંઈ સંતતી ન હોવાથી તે પુન્ય દાન અને પરમાર્થ કરવામાં પોતાનો ધણો ખર્ચ કાળ નિર્ગમન કરતી હતી.

ભુખ્યાંને ભોજન આપ્યા વગર મોહોડામાં અન્ન ન લેવું એવો ક્રૂર નીયમ પદમાવતીએ રાખ્યો હતો. પોતાની નજરે દરરોજ અભ્યાગતોને અન્ન દાન આપીને તે આનંદ પામતી હતી. રહેવાના મહેલનો જરૂરો રાજ મારગપર પડવાથી નગર ચરચા જોવાને માટે આ જરૂરો પર પતીવ્રતા પદમાવતી કાંઈ કાંઈ વાર બેસતી હતી.

એક રજીઆમણી સનીવારની સાંજે આ જરૂરોમાં બેસીને પોતાના સંકટનો વીચાર કરે છે, એટલામાં રાજ માર્ગની એક પાળુએથી એક ભીખારણુના રડવાના શ્વરથી તેની ધ્યાણ નજર તે ભણી પિંચાણી. જુએ છે તો એક કંગાળ ચીંથરે હાલ આરત રસતામાં અવડીયાં ખાતી ખાતી રડતી હતી. તેની કંઠમાં, ખભાપર અને આંગળીએ મળીને નાહાનાં નાહાનાં ત્રણ નવઝાં પાળકો હતાં; ને વાંસા પાછલ ઝોળીમાં પંદર વીસ વાસાનું એક રડતું પાળક મુવાડેલું હતું. આવી હાલતમાં આ કંગાળ આરતને તથા તેના નીર્દોષ પાળકોને ત્રણ દીવરાના નકોરડા અપવાશ થયા હતા. ભુખથી આંખે અંધારા આવતા હોવાથી ચાલતી ચાલતી આ ગરીબ અપખા અવડીયાં

ખાતી હતી. તેનાં નાનાં છોકરાંઓ પોતાની માતાનો રડ-
મસ થયેલા રડતો ચહેરો જોઈને તથા ભુખથી રડતાં
હતાં. રડતાં બાળકોને ઠંડા પાડવાને માટે આ ગરીબ
ઓરત પોતાના કુધ વગરના સ્તનો તેમનાં મોઢોડામાં
આપતી હતી. પણ એવા ખાલી કાઠમાં કુધ હોયજ કયાં-
થી? ક' ખીચારા તે બાળકા પોતાની અભાગણી માતાના
માથાજી સ્તનમાંથી કુધ પીને થોડા ધણી સંતોષ પામે ?

પોતાના ભુખના દુઃખ કરતાં આ રાંક ઓરતથી નીર્દોષ
જીવડાંના દુખથી રડી જવાતું હતું. આવો કશ્ચિ કારક
દેખાવ જોઈને હજારો લોકોના ટોળામાંથી કાઢી માણસને
પૈશાના સેવ મમરા આપવાની દયા આવતી નહોતી. એ
ભેળા થયેલા લોકોમાં ધણી ભાગ આવકોનો હતો. કંગાળ
માણસોને અન્ન કે આશ્રય આપવો તેનાં કરતાં એ જૈન
લોકોનાં મનમાં કુતરાં, કાગડાં, ખર્રાં, ખીલાડનું પાલાણું
પોષણ કરવાથી વધારે પુણ્ય થાયછે, એવું હોવાથી મા-
ણસો કરતાં એવાં પ્રાણીઓ પર તેમની પહેલી દયા દાક
છે; માણસ ભુખે મરે તેની ફીકર નહીં. કંગાળ લોકોને
શીઆળાની સખત ઘઢમાં, ઊંઘાળાના ઉચ્ચ તાપમાં અને
ઓમાસાના જળરા વરસાદમાં હાલું રહેવાને આશ્રમ
નહોય તેની ફીકર કરતાં જૈન લોકોને રખડતાં ઢોરોને
ખચાવવાની ધણી કાળજી તથા દયા હોયછે. આ ખીચારી
ઓરત અને તેના ચાર નીર્દોષ જીવડાં અન્ન વચ્ચે સારું
આરડતાં હતાં, તે છતાં તેમની સામું આડી નજરે
જોવાના પણ એ આવકો અપાડ કરાને ચાલી જતા
હતા. આવા ખીચારના જીવપાળક જૈન લોકોને માણસ
સરખા મોટા જીવપર દયા શાની આવે ? આવો કશ્ચિ

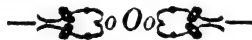
કારક દેખાવ પદમાવતીથી ઝાઝીવાર જોઈ શકાયો નહી. તરતજ દયાથી તેની છાતી પીંગળી, ને ખનતી મદદ મોકલી થોડીવારમાં પોતાના પવિત્ર મકાનમાં તે કંગાળ ઓરતને તથા તેના છોકરાંને યોલાવી આશ્રય આપ્યો. તે સ્ત્રીનાં છોકરાના અંગપર પુરાં પાધરાં વસ્ત્ર પાણુ નોહોતાં, તેથી દયાળુ પદમાવતીએ તેમનાં અંગપરથી જીનું વસ્ત્રો ઉતરાવી નવાં પહેરાવ્યાં, ને તેમની પાસે બે સાડી બાવતાં ભોજન જમાડી સંતોષ્યાં. આવી પરોપકારી ને મમતાળું ચાલથી તે કંગાળ ઓરત હર્ષથી ગાંડી ધેલી થઈ ગઈ. તેનાં નિર્દોષ બાળકો આનંદથી કુદવા લાગ્યાં. બાણી વારે તે ગરીબ ઓરત અચકાતાં અચકાતાં ઊપકારના વચ્ચેના યોલાવા લાગી, બાઈ સાહેબ તમે ખચીત જોગમાયાનો અવતારછો. તમારૂં પ્રભુ સાચું કરે. મારી ગરીબની આંતરડીનો આશીરવાદ તમને ફળો. હર્ષથી ગગળીત થએલી કંગાળ બાઈથી આટલા સંદો પાણુ પુરા પાધરા યોલાયા નહી. પદમાવતીની આ બાઈએ જે પ્રશંસા કરી તે ખરી હતી. આ કંગાળ ઓરતને ધીરજ આપીને પદમાવતી યોલી; બાઈ તું ગરીબ છે, એટલે કાંઈ પરમેશ્વરની નજરમાં ગુન્હેગાર નથી. તે દયાળું પીતાની પવિત્ર નજરમાં રાંકને રાજ સરખાછે. મારા કરતાં તારા પર પરમેશ્વરની પુરી કૃપાછે. તું મને સુખી ધારેછે; પાણુ હું સુખી નથી. પેસામાં કે સ્વાદીષ્ટ પકવાનો જમવામાં અથવા રાજ મેહલોમાં વસવામાં ખરું સુખ નથી. મારાં કરતાં તું સુખીને ભાગશાળીછું. કંગાળ ઓરત અચરત થઈ યોલી. બાઈ સાહેબ ! મારા સુખનું તમે શું પુછો છો ? આજ ત્રણ દીવસ થયાં મેં અને મારાં આ ચાર અવા-

ચક જીવડાએ અમ સરખું પણ મ્હોડામાં લીધું નથી. મુવાવડમાંથી ઊઠ્યાને હજુ વીસ દીવસ પણ મને થયા નથી. આજથી આશરે વીસ દીવસપર હું આ નગરની પૂર્વે પાળુએ આવેલા મેઠા વડ હેઠળ વગડામાં હમેલથી છુટી હતી. તે વેળાએ મારી ચાકરી કરનાર કે આ છોકરાંની ખપર રાખનાર એક પરમેશ્વર શિવાય બીજું કંઈ નહેતું. મારો નીર્દયવર મને આવી હાલતમાં મુકીને નહાસી ગયો હતો. કકડતી થંડીમાં ભુખથી ને જળુવાના અસહ્ય દુઃખથી મારું નખતું પડેલું શરીર ધરધર કંપતું હતું. આ મારી પાસે ખેઠેલાં અભાગીઆં છોકરાં ટૂંકડા રોટલા સાથે ને ટાઢના તોફાનથી ટળવળતાં હતાં. આવાં સંકટમાં પણ પરમેશ્વરે મારી ખપર લીધી. એક દયાળું પુરૂષે ગાડીમાં નાંખીને એક પાસેની ધર્મશાળામાં મને મોકલાવી દીધી. ત્યાં એ ભલા માણસે આ દુઃખમાંથી છુટું, ત્યાં સુધી ખાવા પીવાની સગવડતાં કરી આપી હતી. જરાજરા ટાર થયા પછી મારો નીભાવ કરજાને આ નગરમાં હું અભાગશુી આવી ચઢી. પણ આટલા લોકોમાંથી કંઈને અમારી દયા આવી નહી. તમારા દીલમાં પરમેશ્વર વસ્યાથી મને અને મારાં આ મુંગાં બાળકોને જીવતદાન આપ્યું આવી અપાર આપદા છતાં તમે બાઈ સાહેબ મને મુખી માનોછો; એ ઘણી નવાઘની વાત છે. પદમાવતીએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. બાઈ તને હું મુખી એટલા માટે માનું છું કે તને ઈશ્વરે છોકરાં રૂપી અમુલ્ય રત્નો બધ્યાં છે. મારે પરમેશ્વરના પ્રતાપે એકે વાતની ખોટ નથી ખોટ માત્ર એકાદ સંતાનની છે. આ વિશાળ મકાનને આ સઘળી સાહેબી ભોગવનાર અમારી પાછળ કંઈ ન

હોવાથી અમને મોટો સંતાપ થયાં કરેછે. ગરીબ આરતે જવાબ દીધો. બાઈ સાહેબ! તમે વાળખી કહેછો. આવી ભીખારી અવસ્થામાં હું રાંડ જીવું છું, તે આ છોકરાંના પીયારને લીધેજ ધણીવાર આપમાત કરવાની મેં કાસીશ કીધી. પણ આ અવાચક બાળકોની માયાને લીધે તેવો ગુનોહ કરવામાં સારા નસીબે હું પાર પડી નથી. હવે મને એમનાથી જીદાં પડી મરવા ગમતું નથી. બાઈ સાહેબ ગરીબની આંતરડી ઢારવી એ સરખું એકે પુરુષ નથી. પદમાવતી બોલી, બાઈ તું સાચું કહેછે. ગરીબની દયા ગરીબને હોય છે એ ખરું છે. પણ પરમેશ્વરે એવા ભલા ગુણથી મને બાતલ રાખી નથી. મારા અંતઃકરણમાં દયાનો થોડો ધણો અંશ એ સર્વ શક્તીવાન વીશ્વંભરે મુક્યો છે. તેથીજ મને ગરીબ લોકોપર દયા છુટે છે. બાઈ તું હવે કશી વાતે ધભરાઈશ નહી. તારાં છોકરાં ઉમર લાયક થશે, ત્યારે તેમને અમારી ઉદ્યોગ શાળામાં દાખલ કરાવી સારા ઉદ્યમે લગાડીશ. ત્યાં સુધી તને તથા તારા નિર્દોષ છોકરાંઓને નિરાશ્રીત શાળામાં રાખવાની હમણાં હું ગોઠવણ કરું છું. ત્યાં બાઈ પીને પરમેશ્વરનું ભજન કરજો. આ સાંભળી કંગાલ આરતની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ નીકળી પડ્યાં; ને બોલી.— બાઈ તમારા એકના એકવીશ થાઓ. મુજ રાંક ઉપર જે આ ઉપકાર કીધેછે, તેનો બદલો પરમેશ્વર તમને આપો. રાંક લોકોની આંતરડી તમે જેવી રીતે ઢારોછો; તેવી તમારી પરમેશ્વર ઢારો. ઉપકાર સહીત પદમાવતીએ કંઈ બાઈ તું ગરીબછે. પણ મોટા દીકની માલમ પડેછે. તમારા ગરીબની વાણી રૂજો. આટલું બોલીને તેણે પ-

રવાનેા લખી આપીને પોતાના ખાસ માણસ સાથે ગા-
ડીમાં બેસાડીને તેમને નિરાશ્રીત શાળામાં રવાને કર્યાં.
તેમના ગયા પછી પદ્માવતીને ઘણા વીચાર ને બળાપો
થયો. વીચાર એટલા માટે કે સુકા રોટલો ખાવાના સાંસા
પડે છે; રહેવાને જોને ઘર નથી; પહેરવાને પુરાં વસ્ત્ર નથી
એવાં ગરીબને ઘેર પરમેશ્વર રત્ન કેમ સંપડાવતો હશે?
મારે પેટ જો એકાદ સંતાન હોતતો હું તેને ક્યાં ભાડ
લડાવત? સોનાંના પારણામાં મખમલ મઢાવી હીરની દા-
રીથી હીંચકા નાખી હું કેવી આનંદ પામત? ઘરેણાં ગાંઠાં
પહેરાવી, પરણાવી પરદાવી હું કેવો દહાવો લેત? જેવું
ઘર નહાનાં નિર્દોષ બાળકોના કીલ કીલાટથી ગાળ રહ્યું
નથી, તે મશાણુ જેવું બાણુવું. જે સ્ત્રીએ હસતાં બા-
ળકને હેતે કરીને હુલાસ્યું નથી, જે સ્ત્રીને તેના ગુલામી
ગામપર પ્રેમથી બોલી લેવાની તક મળી નથી, જે સ્ત્રી
નિર્દોષ બાળકનું રમતમાં મસીન થયેલું કુમળું શરીર
છાતીમાં ચાંપીને સંતોષ પામી નથી, જે સ્ત્રીએ નહાનાં
બાળકને મીઠી નીંદા લાવવા સાથે હૈંશથી હામરડાં ગાયાં
નથી, એવી વાંઝણી એારતોનો અવતાર આ દુનિઆમાં
એજો ગયો છે. પરણીને પ્રિયા પ્રિતમના પ્રેમ બીજથી પેદા
થયેલાં કુળને જોવાની જે સ્ત્રીને તક મળેછે, તેનાં સરખી
બાગપશાળી સ્ત્રી આ સંસારમાં કાઠી નથી. તેનાં સરખું
સુખ દેવલોકમાં પણ દુર્લભ હશે. આહાહા!!! પેલો કં-
ગાળ એરત મારા કરતાં કેવી બાગપશાળી હતી? છોકરાંના
મધુર રાખ્દોથી તેનું સંકટ કેવું ઓછું થતું? ને તે કેવી
સંતોષી બાણાતી હતી? અરે? શું? ત્યારે આ સંકટ ભરેલા
સંસારમાં મનેજ વાંઝણી રાખવાનું કારણ પરમેશ્વરને

મનુ' હશે? આવા વિચારથી પદમાવતીને ખળાપો થયો હતો. ગમે એવો હીંમતવાળો નર હોય, ને તેને જો આવા સુખમાં સંતાન ન હોયતો દીલગીર થયા વગર રહે નહી, ત્યારે પદમાવતીને આવી સહેજી ઓગવનાર વારસ નહી હોવાથી ખળાપો થતો તે કાંઈ ખોટો નહોતો. આ મેડી મંદીર, આ અખુર દોલતથી કોના હાથ સાજ થશે? એવા વિચાર પદમાવતીને વારંવાર થઈ આવતા. ને અસંતોષથી રડીજવાતું હતું. તે સમજી હોવાથી પોતાનું આ સંકટ છુપુ રાખવાની કોશીશ કરી પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખતી હતી. તે ગમે એવા ઠરાવથી પોતાનું મોહોદું ખુશી માં રાખતી, પણ તેના વિચીક્ષણ પતી વિવેકસાગરથી તેના મનનો છુપો એક છુપો રહેતો નહોતો. તેથી વારંવાર મહા યત્ને કરીને પોતાની વહાલી પટરાણીને આવો પરિતાપ દુર કરવાની તે હીકમત કરતો હતો.

પ્રકરણ ૨જી.

વજીર વિવેકસાગરને કલ્પિત કથા પુરાણોપર પુરો વિશ્વાસ નહોતો. પણ પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન પુરાણોના નાના પ્રકારના ચમત્કારીક દ્રષ્ટાંતોથી રીઝવવાને બહાને આવી હિકમત હાથમાં લીધી હતી. ફલણા રાજાને સંતાન ન હોવાથી તેણે ધણા જાગ જસો કર્યા; સેંકડો વરસ તપશ્ચર્યા કરી, પણ સંતાન થયું નહી; ત્યારે આપણે અલ્પ મનુષ્ય તે શા લેખામાં? દરરોજ કથા સાંભળીને પદમાવતીના અંતઃકરણમાં આવા વીચાર થતા; ને પછી સંતોષ માની ખીજ કામ કાજમાં મન લગાડતી હતી.

રોજ વિવેકસંગરને ઘેર ભટ્ટ કયા વાંચવાને આવતો હતો. તે ભટ્ટનું નામ કીકાભટ્ટ કરીને હતું. તેનું સરીર ધણું બડું ને ઠીંગણું હતું. ગળાનંદના જેવા મોટી ગોળા જેવડી ફાંદ હતી. ફાંદમાં દસ પંદર લાડુ પેસી જાય તો પણ કાંઈ વરતાય એવું નહોતું. ભટ્ટને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી આગળ પાછળ ઉલાળ નહોતો, તે છતાં પોતે ધણી લોભ રાખતા. ઘેર ધીનો છાંટો પણ આવ્ય નહીં; તો પેસાનું શાક તે કયાંથી લાવે? ઘરમાં પાંચ પૈસાના જીવ હતો. પણ ખાવા પીવાની ખાધા. ભટ્ટાણીના દાંત પડી ગયાથી કંસાર બહુ ભાવતો; ને ભટ્ટના દાંત હજી ચણા આવે એવા હોવાથી લાડુ જમવાનો ધણી શોખ રાખતા. પોતાને ઘેર વાર તેહેવારે કે ટાણે ટચકે સાફ કરીને ખાતા નહોતા. પારકે ઘેર ચોળવાનું હોય ત્યારે સવારથી ભુખ્યા રહેવાની આસા કરતા. સાંજે જમવા જાય ત્યાં સારા દીવસની ભુખની દાઝ કાઢતા. ખીજે દીવશે નકેરડો અપવાસ કરવાની તેમને ટેવ હતી. તેથી લાંબી ઊંમર સુધી અજીરણનું નામ પણ તેમણે સાંભળ્યું નહોતું, કે વૈદ્યનું આસડ ખાવાની આજ સુધી ગરજ પડી નહોતી. ભટ્ટાણી ભુલ ચુકે જો શિરામણ કરવાનું નામ લેતી તો તેનો ટોટો પીસતા. એક પૈસા સાફ ખભે ઝોળી, તુમડું ને હાથમાં લાકડી લઈ ડગુ મગુ થતા. જન્માતનું કાસડું કરવાને કે કંકાતરી આપવાને દોડી જતા હતા. લાડવાનું નામ સાંભળીને તેઓ સુતેલા જાગતા. ને મઝા પાછળ રમ્પેને લાડુમાં જીવ રહી ગયાથી ભટ્ટ અવગતીયા થાય તેની લોકોને મોટી ફીકર હતી. ધણી લોકો તેથી કીકાભટ્ટને ખરેખરે લાડું ભટ્ટ કહીને ખીજવતા.

ભટ્ટને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી પોતાના મરણ પછવાડે ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ક્રિયાકોણું કરશે? ગયાળમાં કે શુક્લતિર્થમાં જન્મને શ્રાધ સરાત્રી પીંડ કાણુ આપશે? વરસો વરસ ભાદ્ર માસમાં કાણુ વાસ નાખશે? એવી એવી બહુ ચીંતા થતી હતી. મરનાર પાછળ પીંડ આપનાર પુત્ર જો ન હોયતો તેની સદગતી થતી નથી, એવું ભટ્ટના મનમાં સિદ્ધાંત હતું. તેથી ભટ્ટ તથા ભોળો ભટ્ટાણીએ સંતાન મળવા સાથે મેહેનત કરવામાં કાંઈ કચારા રાખી નહોતી. ભટ્ટાણીએ ઘણાં વેહેમ ભસ્માં ઝાવાં માર્યાં હતાં. સતીવાર, મંગળવાર ને સે.મવાર કરવામાં, પીંપળાને દર રોજ પ્રદક્ષણ કરી પાણી રેડવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું. પથર એટલા દેવ કરી પુજ્યા, પણ નરીખના જોરે ભોળા માહાદેવે આ સ્ત્રી પુરુષપર ક્રૂપા કરીને પુત્ર આપ્યો નહોતો.

હવે અવસ્થા થયાથી છોકરાં થવાની આશા તેમના મનમાંથી તદન ઊડી ગઈ હતી. તેથી પોતાની પાછળ ખાંડ ધીની ચોરાસી થાય ને ન્યાતમાં ત્રાંખાના ત્રાસનું લહાણું હાવાય એવી આસાં રાખી હતી. પણ આવું ખરચ કરવાને માટે ધણે પછસો જોઈએ; તોજ જીવતાં જગતીયું થાય ને ભુદેવોને પ્રસન્ન કરવાથી કહ્યાણુ થાય. એટલે મુક્તી પમાય. એવો વીચાર ભટ્ટના મનમાં હતો. આવા કારણથીજ પોતે પુરી અવસ્થા છતાં પેટ બાળીને પૈસો સંચવા મંડ્યા હતા.

વજીરના ધરનો હાથો ભટ્ટને જખરો હતો. વારંવાર દાન દક્ષણ આપીને તથા પેટ પુરણુ જમાડીને પ્રધાન પત્ની તથા પ્રધાનજી ભટ્ટભટ્ટાણીને સંતોષતા હતા. ભટ્ટ પણ ધણા હસમુખા ને વાત કરવામાં વાચાળ

હોવાથી કયા સંભળાવીને રમુજ આપતા.

એક રવીવારની સવારના સાત વાગ્યાને સુમારે સો-
રસ્તા પ્રમાણે પ્રધાનને તેની પત્ની કયા અવણ કરતા
હતા. ભટજીને પોતાના પુરવજોના મહાત્મની પ્રશંસા ક-
રવાને ધાણું ગમતું હતું, તેથી આ વેળાએ પણ “કાલ્પ-
ણ મહાત્મ”ની કયા વાંચવા લાગ્યા “ પુર્વ કાળને વર્ષે
અરોહ નામે એક રાજા હતો તેણે ધણા જગ જગનો
કર્મ; ગંગાતીરે એકસોને આઠ વરશ તપશ્ચર્યા કરી. પ-
ણ દેવ છછાથી સંતાન થયું નહીં. તેથી મનમાં અકળાવા
લાગ્યો. પછી એક દીવશે મોટા મોટા રૂશીએને આમંત્ર-
ણથી પોતાના દરબારમાં તેડાવ્યા ને પ્રેમ સહીત પુજા
કરી સાથંગ દંડવત કચ્છા ને બે હાથ જોડીને કહેવા લા-
ગ્યો;—હે રૂશીરાજ્યો! મારા રાજ્યમાં પાર વીનાનું પુણ્ય
થાય છે. મેં પણ તપ, તીરથ ને દાન ધર્મ કરવામાં ક-
ચ્છા રાખી નથી. તે છતાં મને કેમ સંતાન થતું નથી.
એવો તે મેં શો અપરાધ કચ્છો હશે તેનું નિવારણ કરી
મને પુત્ર પ્રાપ્તી થાય એવો ઊપાય કૃપા કરીને પતાવો.
રૂશીરાજ્યોએ એક મતથી જવાબ દીધો;—રાજન! તારો
આ ભવનો કશો અપરાધ નથી. આગલા ભવમાં તે
અંગીરા રૂશીને અપમાન આપી તેમનો તપ ભંગ કચ્છો
હતો; તેથી તેમણે તને ક્રોધાવેશમાં આપ આપ્યો કે હે!
દુષ્ટ! તું આવતા ભવમાં વાંઝીએ રહી નર્કને વિષે વાસ
પામીશ. એ આપને લીધે તને સંતાન થતું નથી ને
તેથીજ તને જગનનું કળમળનું નથી. જેને સંતાન નથી
એવા પુરુષના જગનનો ભાગ દેવ લેતા નથી, તેના હાથે
અપાએલી આહુતીના અંગીકાર કરતા નથી; એના વાં-

ઝીઆનું મહોડું દેવ જોતા નથી. તેનો વાસ સ્વર્ગમાં થતો નથી, ને તેથી તેની તપશ્ચર્યા ફળતી નથી. જેને સંતાન હોયછે તેનેજ સ્વર્ગમાં જ્વાનો અધીકારછે.”

પુત્રેણલોકાઙ્ગયતિ પૌત્રેણનન્ત્યમશ્રુતેઃ ॥

અથપુત્રસ્યપૌત્રેણ વ્રઘસ્પાપ્રોતિવિષ્ટમ-
પમિતિ. વસિષ્ઠઃ ॥

અર્થ.—“પુત્ર હોય તે દુનીઆં છૂટે. પૌત્ર હોય તો તે મોક્ષ મેળવે. અને પૌત્રનો પુત્ર હોય તો તે સુર્ય લોકમાં જાયછે.” માટે હે રાજન! તું રૂંડીઆને પ્રસન્ન કર !! જેથી તારી સર્વ મન કામના પુર્ણ થશે. “બ્રહ્મ પુરાણ”માં ‘બ્રાહ્મણોને કેવા ગણ્યાછે તે તું સાંભળ.—

“અરજુનને ઈચ્છા થવાથી વિઠ્ઠાને પુછ્યું, મહારાજ! તમે કહ્યા એવા જે ‘બ્રાહ્મણો તેમની સેવા કરવાથી શું શું થાયછે, તે કૃપા કરીને મને કહો કે જેથી માફ મન પવિત્ર થાય. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા; અર્જુન, તું સાંભળ. મારાથી માહા પવિત્ર, મહા શક્તિવાન, ને પરમ પવીત્ર ‘બ્રાહ્મણો છે. મંત્ર તેમને આધીન છે. મંત્રના જોરથી અધમ લોકોના પાપાંડ ભરેલા અધર્મને નિકંદન કરનારા, પવીત્ર ધર્મનું સ્થાપન કરનારા, પાપી લોકોને પવીત્ર કરી વૈકુંઠમાં મોકલનારા વિપ્રો છે. હે! અર્જુન! એક આપથી આ ચૌદ લોકોનો સંહાર કરવાની શક્તી ‘બ્રહ્માના મુખમાંથી પેદા થયેલા ભુ-દેવોમ છે. તે દેવના દેવછે. સર્વ તીરથ ‘બ્રાહ્મણોમાં રહેલાછે. વીપ્રોના પવિત્ર મુખમાંથી ગંગાના નિર્મળ પ્રવાહરૂપી ગિવા-

ણ પાણીની ધારા સદાય વહ્યા કરેછે. જે ધારા અપવિત્ર પાણીને પવિત્ર કરેછે. વિપ્રના ચરાણુ કમળનું ધ્રે યેવું પાણી જે કોઈ પીએ છે, તેના સઘળાં પાતક પ્રલય થઈ તે પાવન થાયછે. 'બ્રાહ્મણુ અગ્નીનું' મુખછે, તેથી અગ્ની હોત્ર માં હોમવા કરતાં તથા દેવ દેવીઓને નૈવેદ્ય ધરાવવા કરતાં તેમને મોઢક જમાડી મનગમતા મુખવાસ આપી ઘન દક્ષણાથી જો સંતુષ્ટ કસ્યા હોય તો કોટી યજ્ઞનું પુણ્ય થાય છે. સર્વ દેવથી પવીત્ર ને મને વાહલા એવા જે 'બ્રાહ્મણો', તેને માફ ૩૫ માનીને જે કોઈ પ્રસન્ન કરેછે તેના સર્વ કામની સીદ્ધી થાયછે."

માટે હે રાજન્! પવિત્ર રૂપીઓને પ્રેમ પુર્વક સંતુષ્ટ કર્યા વગર તરો ત્રાપ નીવારણુ થાય એમ નથી. આવી બોધ સાંભળી અશોક રાજા તે દીવસથી 'બ્રાહ્મણોને દેવથી અધીક ગણીને તેમની સેવામાં વખત ગુળારવા લાગ્યો; તેથી 'બ્રાહ્મણોના આશીરવાદથી સંતાન મેળવી આખર મોક્ષ પાણીને પામતો હવો.

ભોળા લોકોને ભમાવે એવી અતિચ્ચેકતી વાળી આ કષ્પીત કથા સાંભળીને વિવેકસાગરે ભણીને કહ્યું:— મહારાજ, હવે રાખો બહુ થયું. તમે ભોળા લોકોને આણું અવળું અવળું સમજાવીને તેમનું ભુંડું કરવા કમ બેઠા છો. 'બ્રાહ્મણો આવા ને 'બ્રાહ્મણો તેવા, 'બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી ને સંતુષ્ટ કરવાથી આમ ફળ થાય, તેમ પુણ્ય થાય; એ વાત તમારા સરખા ભોળા લોકો માને; મહારાજ, ખરું કહોતો આ દેશનિ હાની કરનારોજ 'બ્રાહ્મણુ વર્ગ છે. લોકોને આડે માર્ગ લઈ જઈને તેઓ અધારમાં ગાથાં ખવરાવે છે. ધર્મને બહાને અસાન લોકોને ધુતી

ખાયછે. સાચું કહેતો સુધારાની આડે આવનારા 'બ્રાહ્મણો' જ છે. તેઓ રાહુ રૂપે નડવાને જ્યાં ત્યાંથી આવીને સારા કામમાં ઊભા રહેછે. આજ કાલના 'બ્રાહ્મણો'તો ના-મનાજ 'બ્રાહ્મણો'છે. આજના 'બ્રાહ્મણો'તો વ્યસની ને, દુરા-ચારી છે. ગાંજો, ભાંગ પીવી ગપાં મારવાં, ને લોકોની નીંદા કરવી એ તેમનું ક્રીયા કર્મ છે. તેમના ધંધા જોશો તો મુદ્રના સરખો ખેડ કરવી, નેસ્તીની દુકાને ખેરી તેનું વહીતર કરવું, કાસદની પેઠ ખેપે જવું, વાંજોતર રહેવું, દલાલ થવું ને મ્લેચ્છની નોકરી કરી તેમના જોડા ઊપાડવા, એ તમારા આજના ભુદેવોનો પ્રાક્રમી ભરેલો ઊલોગ છે. હું કાંઈ એમ કહેતો નથી કે બ્રાહ્મણોએ આવા મુદ્રના સરખા ધંધાપર લક્ષ ન આપવું તેવા ધંધા હાથમાં ન લેવા એવો પણ મારો મત નથી હું એમ કહું છું કે આવા ક્રીયાહીણ 'બ્રાહ્મણો'ને આપવા માં કશું પુણ્ય નથી. જાતી કર્મ મુકી દઈ ભટ થએલા આજસુ 'બ્રાહ્મણો'ને જમાડવા કરતાં ગરીબ લુલા પાંગળા કે અશક્ત અન્ય જાતીના કંગાલ લોકોને જમાડવામાં ને દાન દક્ષણા આપવામાં કાશીએ જવાનું પુણ્ય છે. વેદ ધર્મ શીખેલા સારી 'બ્રાહ્મણો' ખચીત પુણ્ય છે. ને તેમની સેવા કરવામાં લાભ છે. ઘેર ઘેર ભીક્ષા માગી પેટ ભરનારા 'બ્રાહ્મણો' ઉલટી હરામી વંધારેછે. ભટજી ખોલ્યા.—પ્રધાનજી સાહેબ તમે સાચું કહો છો. અમે ક્રીયાહીણ થવાથીજ આવી અવધ ગતીને પાત થયા છીએ; નહીંતો આગલા યુગમાં અમારી કેવી સત્તા હતી! અમારૂં નામ સાંભળીને મોટા ચક્રવર્તી રાજા પણ થર થર કાંપતા! અમને રાજી રાખવાને તેઓ નાના પ્રક-

રના યજ્ઞ કરતા! અમારા ઘાતીઆં આકાશમાં સુકાતાં!
સ્વગતા દરવાજાની કુંચી અમારા હાથમાં હતી! અમારા
વચને સીધી થતી, ને અમારી અકૃપાથી સંહાર થતો!
પણ ભૂગુ રૂપીએ ભગવાનને લાત મારવાથી, ભગવાને
આપ દીધા કે હે, વિપ્રો! તમે ઘેર ઘેર માગી ખાજો! ને
હવેથી તમારા મંત્રો અક્ષય થજો! આવા આપથી ઓશી
આળા યદન ઘેર ઘેર ભીક્ષા માગતા થયા છીએ. કર્કશા
ખાઈ હોય તેને લક્ષ્મી કહીને ખોલાવવું પડે છે. પણ શું
કરીએ? “પેટ કરાવે વેઠ” આ પેટ સઘળું કરાવે છે. ખાકી
શાસ્ત્ર કંઈ ખોટું છે? વિવેકસાગરે કહ્યું. મહારાજ, ધર્મ
શાસ્ત્ર ખોટું છે, એમ હું કહેતો નથી. પણ તમે કહો છો
કે ભગવાનનો ભક્ત હોય ને તેને દૈવધર્મથી સંતાન
નહોય તોપણ તે નરકે જાય છે. ને ભગવાનનો વિમુખ
એવો જે પાપી, તેને સંતાન નહોય તો તેનો વાસ સ્વર્ગ
માં થાય છે. આવા ન્યાય પરમેશ્વરના ઘરમાં હોયતો તે કેવો
અન્યાય કહેવાય? ભટ્ટએ જિત્તર દીધા. —પ્રધાનજી જો પુ-
ત્રથી મોક્ષગતી થતી ન હોયતો “હે! અસી હું પુત્રથી મોક્ષ
ગતિ મેળવું” એ વેદ વાક્ય કમ લખાય? શાસ્ત્રમાં કહ્યું
છે કે મરનારની પાછળ જો તેનું ત્રણ લેનાર સંતાન
હોતું નથી તો તેને સ્વર્ગ પ્રાપ્તી થતી નથી વળી મ-
રનાર પાછળ ત્રણ સરાવી પિંડ આપનાર જોઈએ.
પીંડ આપ્યા વગર મોક્ષ ગતી નથી, એવું સાશ્ત્ર
કહે છે. વીવેક સાગરે જોલ્યો—મહારાજ, તમે શાસ્ત્રનો
ખરો સિદ્ધાંત સમજતા નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં જે પુરતક
લખાયાં તેને તમે શાસ્ત્ર કહો છો, ને ખીજને તમે તેમ
સમજાવો છો. આગળ આ દેશમાં સઘળી વરણના નીચ

જાંચ લોકો ગીર્વાણ ભાષા લખતા ને બોલતા. સાચા જી-
 ઠા ને સારા નકારા અંથો પણ તે વેળાએ સસ્કૃતમાંજ પ્રગટ
 થતા. ત્યારે તે સધળાને ધર્મ સામ્રા કેમ કહેવાય? કથા પુરા
 ણના કલ્પિત અંથો તમારા પુર્વજ રૂપો અંથર્કર્તાએ! રળીખાવા
 ને માટે રચીને તમારે માટે વારસામાં મેલી ગયા છે, ને
 તે વાંચીને તમે ભોળા લોકોને ભમવોછો. તમે હવે આ
 રથ લોકોને સાચો વેદ ઉપદેશ આપો ને તેથીજ આ-
 પણું તથા આપણા દેરાનું રૂકું થશે. એક વખત એવો
 આઠ્યો હશે કે ધણા લોકો આ સાર વગરના સંસારની જીઠી
 માયા જાણીને વેરાગ્ય સાધવામાં પોતાની જીંદગાની ગુજ-
 રવા લાગ્યા હશે, ને દુનીયાનો સધળો વહેવાર અટકી
 પડ્યો હશે, તેથી સ્ત્રી પુરણો સંતાન મેળવે તેનેજ સ્વ-
 ર્ગ મળેછે. એવો મત ને ધર્મ ચલાવવો પડ્યો હશે.
 સંસાર તજી વેરાગી થઈજેને પિંડ આપનાર પાછળ ન
 હોય એવાને મોક્ષગતિ નથી એવું સમજાવી સંસાર વહે-
 વારમાં મન ધલાવવાનો રૂશીએએ ઇચ્છા રાખી આવા
 અંથો રચ્યા હશે. મુવા પછી છેકરાં સ્વર્ગે લઈ જાય એ
 વહેમીને અસાન લોકોજ માને. મુવા પછી પીંડ આપો
 કે શ્રાધ્ધ સરાવો તેથી કંઈ મોક્ષ ગતિ થતી નથી. “હા
 થે તે સ.થે,” “કરણી તેવી પાર જિતરણી” એ કહેવત
 પ્રમાણે મરનારના પુણ્ય પાપ કર્મ મુજબ સ્વર્ગ નર્કની પ્રાપ્તિ
 થાય છે. ભટ્ટ બોલ્યા:—પ્રધાનજી, આપણા મૃત્યુલોકના
 માનવીથી નવા શાસ્ત્ર પાંધી નવો ધર્મ કેમ ચલાવાય?
 પ્રધાને જિતર દીધો. માહારાજ, વલભાચાર્ય, સહ-
 જ્ઞાનંદ, રામનંદ ને શંકરાદી કોણ હતા? એકલા ગાતમ
 રૂપીએ નવો જૈન ધર્મ ચલાવી ધ્રાણીનો જીનો ને જામેલો

ધર્મ કેવો ખજભળાવ્યો? એક માણસ શું? નહીં કરી શકે? બુદ્ધિવાન ને વિદ્વાન પુરૂષથી એકે વાત નહીં ખની શકે એમ નથી. જીએને ભટ્ટ, હમણે હકાણે હકાણે “આર્ય સમજો,” “પ્રાર્થના સમજો” રથાપીને એક જગત કર્તા ભગવાનનું ભજન કરવાનો સુધારાવાળાઓએ નવો માર્ગ કેવો ચત્તાઓછે? વખત પ્રમાણે ધર્મમાં ફેરફાર કરવો ને સ્થાનથી શાસ્ત્રનો સાચો ખોટો વાતનો નિરણય કરવો એ સમજી માણસનું કામ છે. કીકાભટે કહ્યું, —જન્મમાનજી, તમે ખરું કહો છો. અમે, જેવું શાસ્ત્રમાં લખ્યું હોય તેવું બાંચીએ ને ખીજને સમજાવીએ. તમે સ્થાન ને તત્વવેત્તા છો તેથી સાચું જીવું પારખી શકો. પ્રધાન યોગ્યો. — મહારાજ, તમે મિથ્યાભિમાની કે ધર્મના ખોટા જહનુની નથી તેથી જ મે તમારી પાસે ખરી વાત કહી છે. ખીજ મુખ પાસે હું કેઈ વેળા ધર્મ સંબંધી વાત ચીત કરતો નથી. ભટ્ટએ કહ્યું, —પ્રધાનજી, તમારો ધણો આભાર થયો. હવેથી હું સાચું ખોટું પારખવાને શીખીશ.

કથા પુરી થવાથી પ્રધાને ગાર દેવના હાથમાં એક સોના મેહોર મુકી. “એક ધણું દાન. સહજ ગણું પુણ્ય.” એવો આશીર્વાદ ભટ્ટએ દીધો. પદમાવતિએ પાકું સિંધુ આપ્યું. ભટ્ટ, “સ્મરિત” કહી પોતાને ઘેરગયા.

જમી કરીને ખપોરના બે વગે પ્રધાન અને પદમાવતી “અનાથ આશ્રમમાં” ગયાં. તે આશ્રમનો દેખાવ ખચિત કચણામય હતો. લુકાં, પાંગળાં, આંધળા ને રોગથી રીખાતાં કંગાજ લોકોની હાલત દયા ઉપજાવે એવી હતી. એક ડગલું પણ નહીં ચલાય એવા કેટલાક અપંગ હતા. ધણાં જન્મ અંધા હતા. અંધારું છે કે અ-

જ્યાણું એવું નહી જોવાથી તેમને મન સંધળે ઠકાણે રાત હતી. રક્ત પીતીયા જેવા રોગીલા લોકોને રહેવાને સાફ જુદા જુદા ઓરડા હતા. તેમના શરીરમાંથી લોહી પડે વેહેવાથી ને તેમની પીડાના પોકારથી જોનારની આખમાં આંસુ આવે એવો દેખાવ હતો. પ્રધાનશ્રીએ આ સંધળા લોકોની સારી માવજત થાય એવી સંધળા ગોઠવણ કરી રાખી હતી. માંદા માણસોની દવા દારૂ કરવા સાફ એક શીપ્પેલો વૈદ રાખ્યો હતો. તે સવાર સાંજ આવીને દરેક લોકોને તપાસી દવા દારૂ દેતો હતો. કકડતી થંડીમાં આ સંધળા અનાથ લોકોને ગરમ કપડાં ને સુવા પાથરવાને પાગરણ પાણી મળતાં. દરરોજ એ વખતે ઘંટ વાગતો એટલે લોકોની જમવા પંગત પડતી. રવીવારે તેમને મીઠાં પકવાનો મળતાં આ આશ્રમમાં આવી રહેલાં લોકોને સગાં વહાલાંના વીજોગથી અને સંસારના સંકટથી ઘણા સંતાપ થતો, પણ આવી રહેવા કરવાની ને ખાવા પીવાની સગવડતાથી તે દુઃખીઆરા માણસો પોતાનું સંધળું દુઃખ ભુલી જઈ ખરા સુખીઆ માફક સંતોષથી રહેતા હતા. પ્રધાનશ્રીને તથા પદમાવતીને જોઈને સંધળાં અનાથ લોકો “તમારું સાફ થાઓ, તમે સો વરસનાં ડોસાં થાઓ.” એવા આશીર્વાદના શબ્દો બોલ્યા. પેલી ગરીબ ઓરતને તેનાં છોકરાં આવીને તેમને પગે પડ્યાં ને કરગરવા લાગ્યાં. પીતા માતા, તમે જો અમારી રાંકની ખખર ન લીધી હોત તો અમે કેવાં દુઃખી થાત? પ્રધાને તથા પ્રધાન પતિએ આ ગરીબ ઓરતનો હાથ ઝાલી તેને ઊભી કરી કહ્યું; બાઈ અમને પરમેશ્વરે પૈસો આપ્યો, તેમાંથી તમારાં સરખાં ગરીબ લોકોનો ખચાવ

થાયછે એ જોઈને અમને ધણો સંતોષ થાયછે. એટલામાં જમવાનો ઘંટ થયો. સધળાં ગરીબ લોકો એકઠાં જમવા બેઠાં. એ દેખાવ જોઈને ખંને સ્ત્રી પુરુષ ધણાં રાજ થયાં. ને જમાડી કરી સાંજ પડવાથી પોતાને ઘેર ગયાં.

રાત્રે વાણ કરવા બેઠાં. પદમાવતી શોકાતુર ચહેરે એક બે ફાળીયા ભરીને ઊઠી ગઈ. પ્રધાન પોતાની વહાલી પ્રીયાને વારંવાર શોકાતુર જોતો. પણ આજના સરખી ઊઘાસી તેના મોહોડા ઊપર કાઈ દીવસ દેખી નહોતી, તેથી તેણે પુછ્યું.— પ્રિયા તું ઘરોજ શા કારણથી શોક મય રહેછે. તારા છુપ્યા દુઃખની વાત કહેવાના મને કેમ અપ્પાડા કરેછે? પોતાના વિશ્વાસુ પતીને મનની શુદ્ધ વાત કહેતાં અટકાવું નહિ જોઈએ. આમ રોજ રોજ તું છાની હિંજરાયા કરેછે તેથી મને ખડુજ લાગે છે. પદમાવતી બોલી,—પ્રાણનાથ હું તમને મારી વેદનાની વાત તે શી કહું? તમે સમજી યદને કાં સમજતા નથી. સંતાન વગર આ સંસારમાં મને શું સુખ છે. જીવ્યાને આજે ભટ્ટ-જીએ કયામાં શું કહ્યું.—વાંઝીઆને જીવતાં બળાપો ને મુઆ પછી નર્ક વાસ. આ કેવું દુઃખ. સંતાન વગરના સંતાપથી હું ઝુરીને શક્તિહીણ થઈ ગઈછું. પ્રધાને કહ્યું પ્યારી, તું રાણી થઈને આવો મિથ્યા શોય શા માટે કરેછે. સંતાન સારાં થાયતો સાઈ. નહિતો ઊલટી સાત પહેડી બોળે. પુત્રથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાયછે, એ માત્ર વહેમ છે. તારા સરખી સમજી સ્ત્રી એવા વહેમથી દુઃખી થાય એ જોઈને મને ધણો ખેદ થાયછે. જોને આપણી અમશાળામાં અનાથ લોકો કેવાં દુઃખી છે? તેમને સાઈ આવના સંસાર, રહેવાને દામ નથી ને ખરચવાને દામ

નથી. વિચારા ટૂંકડો રોટલો કે પાણી પીધને કુતરાં કાગડા-
ના જેવી જીંદગાની ગુજરેછે, તેમના કરતાં પરમેશ્વરે
આપણને કેવું સુખ આપ્યું છે? મખમલની તળાઈમાં
સુવાને, સોનાં રૂપાનાં વાસણમાં ભાત ભાતનાં પકવાનો
જમવાને, અને નાના પ્રકારની મોજ મજા ભોગવવાને
પરમેશ્વરે પાંચ પૈસા આપીને આપણને સુખ ભોગવવાની
આ કેવી તક આપીછે? માટે સંતોષ માની પરમેશ્વરને
પાડ માન. સહુ સારાં વાનાં થશે. આવા સુખોંધથી પદમા-
વતીના મનમાં કાંઈક અસર થઈ. તેથી પ્રસન્ન મુખકું
કરીને પદમાવતીએ પોતાના શયનગ્રહમાં સુવા જવાની રજા
લીધી. પ્રધાનને સુવાનો વખત થયો. પણ કેમે કરીને હાથ
ન આવે. અને નવા નવા વિચાર થાય. મારી સ્ત્રી કહે છે
એ વાત શું સાચી નથી? આ સંસારમાં પરણવાનું
ફળ શું? સંતાન. સંતાન એજ આ મિટ્યા જગતમાં સં-
તોષ પામવાનું સ્થળછે.

શ્લોક.

અનન્તા પુત્રીણો લોકાના પુત્રસ્ય લોકો
સ્તતિ શ્રુયતે.

“જેઓને પુત્રછે, તેઓને ધણી જાણ્યો (લોક) છે.
પણ જેઓને પુત્ર નથી તેઓને વાસ્તે કાઈજાણ્યો (લોક)
નથી.” એવું વેદમાં કહ્યું છે, તે યથાર્થછે. પણ પરમેશ્વરે
મને આટલા સુખમાં એક સંતાનનું સુખ આપવાની
કાંનુસાઈ શા સાર કરી હશે? અહાહા! પરમેશ્વરની શી
લીલાછે? તેની અકલ કળા કળી શકવામાં કામિલ કવિદા

ફતેહમંદ થયા નથી. તે રાયને રાંક ને રાંકને રાય કરેછે. ઈશ્વરની આકૃષ્ટી ઇંદ્ર સરખા દેવના અધિરાજ પણ પળમાં હતા નહોતા થઈ જાયછે. હે! ઈશ્વર! આવી તારી અપાર મહાન શક્તિ છતાં એક ન્યુન વર આપવામાં તું ખખીલ કેમ થયો છું? મને સઘળી પ્રકારનું સુખ આપવામાં તેં ઊદારતા વાપરીછે. હાથી, ઘોડા, રથ ને સુખ પાલની સાહેબોનું મારે સકળ સુખ છે. વાડી, ગાડીનાં લુખાં સુખ મને આકાશં થઈ પડ્યાં છે. આ પછી મોજ મજ ને મુખનાં સાધનો સુખકારક થવાને ખદલે મને ઊલટાં દુઃખકારક થયાં છે લોકો મને સુખી માનતાં હશે. પણ મારા સરખો દુઃખી આકાશ, પાતાળ ને પૃથ્વીમાં કોઈ નહિ હશે. હે સર્વ શક્તિવાન વિશ્વંભર! જો તેં મને આ અલોકીક સાહેબીનો મારી પછવાડે વારસો ભોગવનાર વારસ આપ્યો હોત તો મારા સરખો આ સંસારમાં કાણ સુખીઆ હોત? હે ઈશ્વર! તું ખચીત ખારા સમુદ્ર માં મીઠો વરસાદ વરસાવેછે! અરે! કાલે આશ્રમખાનામાં પેલી ભીખારણ સંતતી તરફથી કેવી સુખી હતી? તે ભીખારી છોકરાંની ભુકરથી કેવી ઘેરાઈ ગઈ હતી. હે ઈશ્વર! એવું સુખ તું મને ક્યારે આપીશ? પ્રધાન આવા અજંપામાં અતે જંપી ગયો.

પ્રકરણ ૩ જી.

અનાથના અંતઃકરણમાંથી નિકળેલો આશીર્વાદ ધણી ખરીવાર ફળીભુત થાય છે. કોઈ કોઈવાર પાણીથી ટળવળતા મુસાફરને ખારા મહા સાગરમાં પરમેશ્વર મોઢા

પાણીનો વીરડો મેળવી આપેછે. કાંઈ વાર આ સંતાપ કારક સંસારથી નિરાશ થએલા નરને આતે સુખનો મુર્ચ જીગીને સંતોષ કરેછે. વજીર વિવેકસાગરને પણ એમજ ખન્યું. અનાથ લોકોનાં આશીર્વાદને પરમેશ્વરના પ્રતાપથી પદમાવતીને ચઢતા દિન થયા. ને પુરા નવ માસ થતાં દેવ કંન્યા સરખી દીકરીનો પ્રસવ થયો. આવી વધાર્ધ લાવનાર વિપ્રને સેના મહેરો તથા ખીજી જામદા પક્ષિસેથી વિવેક સાગરે ન્યાલ કર્યો. બાટ ચારણો, બ્રાહ્મણો અને અન્ય જાતક વરણને જમાડી દાન દક્ષિણા ને મોહોં માગ્યા સી-રપાવો આપી નવાજ્યા. ખોખે ખોખે સાકર વેહેંથી સ-ધળા લોકોનાં ગળ્યાં મેહો કર્યાં. ખંધીવાનોના ખંધ છો-ડાવી તેમની આશીશ લીધી ને ખોજ પરમારથ કરવામાં વિવેકસાગરે કચાશ રાખી નહિ. રાજ, રાણીઓને આખા નગરનાં લોકો -હૃદયમાં રળિઆત થયાં. ઘેર ઘેર આસે પાલવનાં તોરણો ખાંધી તે દીવસે એક તહેવાર કરતાં અ-ધિક ઉત્સવ કરી પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો.

પારમે દહાડે સાઈં એધડીયું જોધને પ્રધાન કુંવરીનું નામ “કમળા કુમારી” પાડ્યું. પદમાવતી, રતની પેઠે કમળાનું જન્ન કરતી હતી. કમળાને જાંઘાડવા સાઈં સેનાનાં પારણાંમાં મુવાડીને પદમાવતી કાકિલા સ્વરથી ધણીવાર હાલરડાં ગાંધને મનમાં હરખાતી.

“હાલ વાલ ને હેવા, યેનને બાવેરે મેવા;

“એન મારી છે અટારી, ધીને ખાંડ ચડાડી.”

“હાલ વાલ ને હુવા, લાડવા લાવે કુઆડ;”

“કુઆની શી પેર, લાડવા કરશું આપણે ઘેર.”

“એન મારી છે ડાહી, પાટલે એસીને નાહી;”

“પાટલો ગયોછે ખસીને, એન બીડીછે હસીને.”

આવા મધુર હાલરડાંથી નિર્દોષ ક્રમળા મીઠી કંઠમાં પડતી. ને તેની માતા તેનો ક્રમળ ચહેરો જોઈને હર્ષ પામતી.

ક્રમળા એ વરસની થઈ ત્યાંતો પોપટની પેઠે મધુરં બોલતી ને ચાલણુ ગાડીને વળગીને કાઠી કાઠવાર એકલી ચાલતી હતી. પાંચ વરસની થઈ ત્યારે તેના મા પાપે તેને ભણુવા સાર નિશાળે મોકલી. ક્રમળા રાજ એ વખત નિશાળે હોંશથી બચ ને ચીત લગાડીને ભણે. બોલકણા ને ચચળ સ્વભાવથી નિશાળની સઘળી છેકરોઓમાં તે હીરાની પેઠે દીપી નીકળી હતી. નિશાળે છુટી પડે ત્યારે ઘેર રહીને પોતાના માત પિતાને મીઠી મીઠી વાતો સંભળાવીને રીઝવતી. આ વયમાં નહાનાં નહાનાં ખાંડકાને કસિપ વાતો સંભળવાનો તથા કહેવાનો ધણો શોખ હોય છે. તેથી વારંવાર પદમવતીને મહોડેથી નહાની નહાની વારતાઓના ટુકા સંભળીને ક્રમળા ખુશી થતી. “આંદો સુરજ વઢી પડયા, વઢતા વઢતા કાડી જડી; કાડી લઈને ગાયને ખાંધી, ગાયે મને દુધ આપ્યું. દુધ લઈને મોરને પાપું, મોરે મને પીંછી આપી, પીંછી લઈને પાહાદશાહને આપી; પાહાદશાહે મને ઘોડો આપ્યો, ઘોડો લઈને ખાવળે ખાંધ્યો; ખાવળે મને શુળ આપી, શુળ લઈને ટીંબે ખેસી, ટીંબે મને માટી આપી, માટી લઈ કુંભારને આપી, કુંભારે મને ઘડુલો આપ્યો, ઘડુલો મેં માળીને આપ્યો, માળીએ મને ફુલ આપ્યાં, ફુલ લઈને મહાદેવને ચઢાવ્યા, મહાદેવે મને ભાઈ આપ્યો, ભાઈએ ભોળાઈને દીધા, ભોળાઈએ મને લાડવો દીધા, લાડવો

મેં ધંટીપર મુક્યો, તે કાળીઆ કુતરો આવીને ખાઈ ગયો!" આવા રસ ભરેલા ટુકાઓ પોતાની માતા પાસેથી શીખીને સાંજ પડે ત્યાં સરખો હેડીની ગોઠણાનું કુંડણું કરીને કમળા હસ્તે મે.હોડે કહી સંભળાવે, ને સંધ્યાને હસાવે. કમળાની ખુદી મુળથીજ તીવ્ર ને તર્કબાજ હતી. તેમાં થોડી ઘણી કળવણી લીધાથી વધારે ખીલી નીકળી હતી. તેથી તેને સમસ્યા પુર્તીની પેઠે સંવાદ કરવાને તથા કાંઈ કાંઈ જોડી કહાલવાને પસંદ હતું.

"રાતા ખગલા રણિ ચઢ્યા, પાણી પેખી પાછા વાળ્યા."

"એક ખગલાનો ભાંગ્યો હોઠ, લાઁયોરે લંકાનો લોટ "

"ખાવાજીનો યોકડો, રમતુમ ચાલે, પતાળ પાણી કાઢે;"

"પાતાળ પાણી કાળું, હાથાને પગે તાળું" ૨,

આવા આવા સવાલો પુછવાથી તથા તેના જવાબો આપવાથી, ખાળકોની તર્ક સ્થાન શકતી વધેછે. ને નવા નવા તર્ક દોડાવવાની ટેવ પડેછે. કમળામાં જાતી ચંચળાઈ ઘણી હતી તેથી આવા ટુકાના જવાબ આપીને નહાના મોટા લોકોને અચરત કરતી. કાઠિયાર જ્યારે રમવાનું મન થતું ત્યારે પોતાની ગોઠણી સાથે નહાની "ધોલકડી" માંડીને નહાનાં પ્રકારની ધર સંસારની અજમાયેશ મળે એવી રમત રમતી. તેની રમતને લગતો સામાન તેના માત પીતાએ કરાવી આપ્યો હતો. તેથી કમળાને પોતાની રમતનું ધર શાળાગારવાની મજ પડતી. નહાની આરસપહાણની ધંટી, લાકડાની સુપડી, ખાંડણીએ, રંગેલી વેહેંત જેવડી સાંપેલી, કળશીઆ જેવડું તાપ્પા પીતળનું ખુડું ને રમકડાં સરખા ચાલણુ ચુલો એ વર્ગે રાચ રચીલું ધરમાં ગોડવીને ગોઠણીની સાથે રમે તથા સામ સામી

ઢીંગલા ઢીંગલીની સગાઈ કરી પરણાવે, ને લગ્નને લગતાં મધુર કંઈથી ગીતો ગાઈ; કમળાને તેની સખીઓ ગમત મેળવે. મોટાં થએ ધર સંસારને લગતું કામ સહેલથી આવડે એ સાફ આવતી રમતમાં પદ્મવતીએ કમળાનું લક્ષ રોક્યું હતું.

નિશાળના વખત પછી કમળાને રોજ રોજ પદ્માવતી ધર વ્યવહારની કેળવણી આપવા પાછળ પોતાનો ધણો વખત રોકતી હતી. કમળાને તેની માતાએ સાત વર્ષની થતાં માંતે શીવવા ભરવામાં ને ગુંથવામાં કાપેલ કરી હતી. આટલી નહાની વયથી કમળાને ચીત્ર વિદ્યાનો શોખ લાગ્યો હતો. ચીત્ર વિદ્યામાં તેની ચતુરાઈ આણુહદ હતી. “ધડા જેવી ઠીકરી ને મા જેવી દીકરી.” એ કહેવત કમળાએ ખરું પાડ્યું હતું. ૩૫માં તે કુદરતનો એક નમુનો હતી. રાજ્ય કંન્યાને લગ્નવે એવા તેનાંમાં ઉંચાં લક્ષણો હતાં. કોકીલ સ્વર જેવો તેનો કંઠ હતો. તે યોલતી વ્યારે તેના મોહોહામાંથી અમૃત ઝરતું. તેના કુમળા ગાલપર ગુલાબી સુરખી પ્રકાશી રહી હતી. તેની હરણી સરખી આંખો ચંચળાઈથી ભરેલી હતી, ને તેની ચાલ હંશને હડાવે તેવી હતી.

દીવસે દીવસે ચંદ્રકળાની પેઠે કમળા વયમાં વધવા લાગી. સાત વર્ષની છતાં તેને લોકો આ વખતે અગીઆર વરસની ધારતા હતા. તેના ૩૫ને ગુણુપર લોભ પામીને મોટાં મોટાં ધરના માગાં આવતાં પણ વિવેક સાગર બાળગ્ન કરવાને સામે હોવાથી સપ્તળાં માગાં પાછાં મોકલતો હતો. પદ્માવતીના મનમાં કમળાને પરણાવી લગ્નનો હડાવો લેવાની ધણીજ ચીવટ હતી, તેથી પોતાના

પતી વિવેકસાગરની આગળ જ્યારે ત્યારે તે કમળાના વિવાહની વાત કહાડતી હતી. હજી તો કમળા ઉગતું ગુલાખછે. તેને મોટી ને સમજણી થવા દે. વય થયા પછી કાંઈ સારૂં ઠકાણું જોઈને સગપણ કરશું. એવી રીતે સમજાવીને વિવેકસાગર લગ્નની વાત વિસારે પડાવતો. પણ તક મળતાં પદમાવતી એ વાત સંભારવાને કાંઈવાર ચુકતી નહોતી.

એક વેળા ખંને સ્ત્રી પુરૂષ સમી સાંજની શીતળ લેહેરીમાં પોતાની વિશાળ વાડીમાં મખમલથી મઢી લીધેલા મનહર કાચ ઉપર બેસીને વાત વિનોદ કરતા હતા. વાત પરથી વાત કહાડતાં પદમાવતીએ પાછી કમળાના વિવાહની વાત છેડીને કહ્યું.—પ્રાણનાથ જ્યારે જ્યારે હું તમારી પાસે આપણી કમળાના વિવાહની વાત કહાડું છું. ત્યારે તમે મને ઉડાવીને આડો અવળો જવાખ આપી થંડી પાડો છો. તમે કહો છો કે કમળા નહાની છે, પણ તે હવે કાંઈ નહાની નથી. આવતી વસંત પંચમીએ આઠમું ઉતરીને તેને નવમું વરસ ઉગસે. તેની હેડીની શ્રીમંતના ધરની છોકરીઓ તો આજ પરણીને આણું વળતી થઈ છે. આપણું સરખાં પદસાધરનાં છોકરાંને મોટાં કરીને પરણાવવામાં શોભા નથી. પારણામાથી પરણે નહીં તો પછી શ્રીમંત ને ગરીબમાં ફેર શો? વિવેકસાગરે કહ્યું. વહાલી! તારા આત્રા ઘેલા વિચારથી મને હસવું આવે છે. કમળા પૈસાધરની પુત્રી થઈ એટલે તેને ખાળપણમાં પરણાવીને પીડામાં નાખવી? તેનો વખત હમણાં પરણવાનો નથી. ખરો વખત ભણવા ગણવાનો ને ખેલવાનો છે. ખારી! ખાળપણમાં પરણાવ્યાથી ધણા નકારાં ફળ

નિપજે છે. એ તું જાણે છે. આટલી નહાની વયમાં પ-
સ્થાવીને લગનનું જોખમ માથે લેવું એ સમજી માણસનું
કામ નથી લગનનું જોખમ કટવું મોટું ને કઠણ છે. તેતું
સારી પેઠે સમજે છે. કમળા હજી તો ઢીંગલા ઢીંગલા
લધને રમતી ફરે છે. એટલામાં લાકડે માંકડું વળગાડી
ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત પ્રમાણે તેને પરણાવવી એવો
મારો વિચાર નથી. ઊંમર લાયકને સમજણી થશે ત્યારે
તેને લાયક વર ધર શોધી પરણાવતાં શી વાર છે? આંખમાં
આંસુ આંખીને પદમાવતી બોલી, પ્રાણુવલ્લભ! તમે
કહો છો એ સઘળું હું સમજું છું. પણ આપણી વય ત-
રફ નજર પહોંચાડીને તમે વાત કરો તો ઠીક. આપણે
હવે છેલ્લે પગથીએ બેઠાં છીએ. વખત ધણો પારીક છે. કાણ
ભંગુર દેહનો જરા ભરૂંમો નથી. કાલ કોણે દીઠી છે. આ-
પણી સઘળી આશા ને સઘળું સુખ કમળામાં છે. કમળા
ને સારે ઠંકાણે પરણાવીએ તો “ગંગા નાહ્યા.” શાસ્ત્રમાં
કન્યાદાન દેવાનું મોટું પુણ્ય કહયું છે. ધણા ધનવંત ને પુ-
ન્યશાળી લોકો પારકી કન્યાને પરણાવીને પુણ્ય લે છે, તો
આપણને પરમેશ્વરે હાથે ચઢીને દેવ કન્યા દાંધી છે. ત્યારે
આવેલો અવસર શા માટે જવા દઈએ? આ સંસારમાં
અવતર લધને મેં અભાગશીએ કાંઈ લહાવો લીધો નથી.
હાથમાં રામાણુ દીવડો લઈ માથે મેં તોનો “મહોડીએ.”
ધાલો તોરણે આવેલા જમાઈને પોંખ્યાને મને ધણો
કોડ છે. આપણી આંખ અગળ પરણીને આપણી પુત્રી
ફરે ને તેના સસરાના ધરનું સુખ ભોગવે એ અવસર
જોવાની મને હોંશ છે. ધધરે હવે નજરે રૂડો દીવસ દે-
ખાડ્યો છે. પાંચ પૈસા આપ્યા છે, ત્યારે ન્યાત વરા કરી

સગાં વહાલાં જમાડી, વહેવાઈ વહેવાણીને મન ગમતી પહેરામણી કરી જમાઈને કંસાર કઢાવી; આપણી કમળાને ધર પ્રમાણે કરીઆવર કરી પાંચ પૈસા હાથે વાવરીએ ત્યારેજ આપણને પૈસા મળ્યાનું પ્રમાણ. આ સંસારમાં અવતરીને હાથે કરી પાંચ પૈસા સારે ઠેકાણે વાપર્યા નહીં, છોકરાં છઠ્ઠયાં પરણાવી કરી પ્રકારના લહાવા લીધા નહી, તેનો તે અવતાર છે? માટે પ્રાણુનાથ માફ કર્યું માની હમણું ને હમણું કમળાનાં લગ્ન કરવાની કમર ખાંધી તો રંગ રહે. હવે જિવેકસાગરથી જવાપ દેવાય એવું ખડાનું એકે રત્નું નહોતું. ખાળલગ્ન કરવાં, ન્યાત વરામાં નાણું વાવરી વાહવાહ કહેવરાવી, એ તેના વિચારથી વિરુદ્ધ હતું, પણ હવે કમળાનાં લગ્ન કર્યા વગર એકે છુટકો નહોતો. પદમાવતીએ જે જે કારણો તેને ખતાયા તે સંધળાં નહી તો થોડાં ઘણાં પણ સાચાં હતાં. પોતાની આખર વયનો કાંઈ ભરસો નથી. એ નોટું કારણ તેને યોગ્ય જણાયું. પોતાની સ્ત્રીને આખી ઊમરમાં એકે લહાવો લેવાની તક આવી નહોતી. ટાણું ટચકુ કે ન્યાત જાતમાં પાંચ પૈસા વાપરવાનો આ પહેલો વખત તેને આવ્યો હતો. ન્યાત વરામાં કે ઘણા ભોજનોમાં ફાકટના પૈસા ગુમાની વાહ વાહ કહેવરાવવા કરતાં પરમાર્થમાં પૈસા વાપરવાને તે સદા તઈઆર હતો. દેશ સુધારાને નિરાશ્રીત લોકોનાં કલ્યાણાર્થે તેણે હજારો રૂપીઆ ખરચ્યા હતા. હવે જ્યારે તેને સંતાન થયું, ત્યારે તેને પરણાવી પોતાની આખર અને દરજ્જા પ્રમાણે ધામધુમ ને નાત વરામાં પાંચ રૂપીઆ વાવર્યા વગર કેમ ચાલે? આ શક જા સખએથી વીવેક શાગરે આવતા લગ્નગાળામાં કમળાને

પરણાવવાનું પોતાની આ પાસે કબુલ કરવું પડ્યું.

રોહિતમાં ધનપાળશાહ નામે એક મોટો ધનાઢ્ય વ્યાપારી રહેતો હતો. તેના પુત્ર છોટમલાલની વેરે વિવેક સાગરે કમળાના થોડા દીવસમાં લગ્ન કરીયાં. ધનપાળશાહને આ એકને એક લાડકો પુત્ર હોવાથી તેનું જતન કરવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું. પાણી માગે ત્યાં કુધ લાવી દેતાં, પણ અવતર્યા ત્યારથીજ તે રોગ લઈને આબો હતો, તેથી તે પીળા પાંદડા સરખો રહેતો. ધણા પૈસાદારના લાડકા છોકરાં આવી બાધીમાંજ મોટાં થઈને પોતાની છાંદગાની પુરી કરેછે. છોટમલાલને પાંચ વરસ થયા હતા, પણ રોગથી તે ત્રણ વરસના ટેંટા સરખો દેખાતો હતો. ઘોડીઆમાં સુધને ધાવતા આ છોટી વયના છોટમની સાથે કમળાનાં લગ્ન કરવાની મરજી વિવેકસાગરની મુદલ નહોતી. તેના કરતાં કાઠીગરીબ, પણ નિરોગી ને ચંચળ જ માઈ શોધવાનું તેનું મન હતું. પણ પદમાવતીના આગ્રહ આગળ તેનું નહીં ચાલવાને લીધે આ વેચીસાળની, આનાકાનીથી તેણે હા ભણી હતી. “નાનો છે તે કાલ સવારે મોટો થશે.” ધનપાળશાહ સરખું ધનવાન ને કુલીન ઘર આપણને ખીજું ક્યાં મળવાનું હતું? લક્ષ્મી ચાંદ્રો કરવા આવી ત્યારે મોંહો ધાવા જઈએ તો મુરખમાં ખ પીએ. માટે કમળાનાં લગ્ન કરવા તો ત્યાંજ કરવા. પદમાવતીએ આવી હઠ લીધો હતી, ને તે હઠને વિવેકસાગરે આધીન થવું પડ્યું હતું. આજના સુધારાવાળાના વિચાર બાળલગ્નની તથા કુલીનપણાની સામે હોય છે; પણ તેમના ધરની આંખોના સાંકડા વીચારથી તેમને આખર બાળલગ્ન કરવાં પડે છે. આ હઠ આગળ તેમનું

કશું ચાલતું નથી. વિવેકસાગરને પણ આ વિચારમાં એમજ થયું.

લખગાળો નજીક આવવાથી વિવેકસાગરે નગરના ના-
માંકીત જોષીઓને આમંત્રણ કરી કુમળાના લખનું શુભ
મુહુર્ત જોઈ આપવાને વિનંતી કરી. જોષીઓએ એક
મત થઈને પોશ સુદ ૫ ને સોમવારના લખનું મંગળ
મુહુર્ત જોઈ દીધું. એટલે વિવેકસાગરે લખની માટી તૈ-
યારી કરવા માંડી. દેશાવરોમાં કંઠોતરીઓ લખીને પો-
તાનાં સગા વહાલાં તથા ઓળખીતા મિત્રોને લખ ઉપર
તેડાઓ ને વિવાહમાં જોઈતી સામગ્રી સત્વરથી મંગાવ-
વાને માટે ચારે તરફ પવનવેગી સાંઢણીઓ દોડાવી દીધી.

પોતાના પ્રધાનની પુત્રીનાં લખોત્સવમાં ભાગ લેવાને
આપ્યા નગરના લોકોએ ઓગાંઠીથી ઠરાવ કરી રાખ્યો હ-
તો. તેથી લખને દીવસે ઉલટમાં આવીને સઘળી રઈઓતે
શેહેર શણગારવાથી “અલકાપુર” નગર અમરાપુર સરખું
દીસતું હતું. રંગબેરંગી ડુકાનો અને મકાનોપર નાનાં
પ્રકારના પથરંગી પતાકા ઉડી રહ્યા હતા. પારણે પારણે
અશોપાલવનાં તોરણો બાંધીને લોકોએ ઉત્સવ દીવસની
ખેડે માટી ઊલટ ખતાવી હતી. વિવેકસાગરે પોતાના મહેલો,
વાડી વજીરોને લખ મંડપ શણગારવાને માટે, દુર, દે-
શાવરોથી હાંશીઆર ચીતારાઓ ને કારીગરો તેડાવ્યા હતા.
મહેલ તથા મંડપની શોભા ધંદ્ર ભુવનથી પણ અધીક
થઈ હતી. વાડીના વિશાળ ઓકમાં એક મન હરણ મંડપ
રચ્યો હતો. તેમાં વિધવિધ પ્રકારની ચુકતીઓ કરી હતી.
જે જોઈને જોનારનું મન રંજન થતું હતું. મંડપની બી
તોપર ચતુર ચીતારાઓએ છક કરી નાખે એવાં ચીત્રો

આલેખ્યાં હતાં. કરામતી પુતળાં ગોઠવેલાં હોવાથી લોકો વિસ્મય થતાં હતાં. મંડપના મધ્ય સ્થળે એક ખોલેરિ કાચનો કુઆરો હતો, જેમાંથી ગુલાબજળ આદી સુગંધ મય પાણીની શેડો નીકળી થંડી લેહોરોથી આનંદ થતો હતો. કુજોના રથભો ને માતીનાં તરોઆલેરણથી મંડપની શોભામાં ઘણો વધારો થયો હતો. તેમાં હાંડી, તકતા ને કુમરોનો પાર નહોતો. સાજન મહાજનને એસવા સારૂ રત્ન જડીત સીંહાસનો માંડેલાં હતાં. મંડપની આવી શોભાથી જોવાને સારૂ સો સો ગાઈથી લોકોનાં ટોળે ટોળાં અલકાપુરમાં દરરોજ આવવા લાગ્યાં.

આણી મેર ધનપાળશાહ શેઠ પણ ધન ખરચીને ધામધુમ કરવામાં માણાં નહોતી રાખી. સાંજ સવાર પોતાને ઘેર ચોઘડીઆં એસાડેલાં હતાં. છોટી વયના છોટમ લાલના વરઘોડા ચઢારી વાજ ગાજાં વજાવી અખું અલકાપુર ગળાવી મેલધું હતું. એક લેખે આ રાજ્ય લખમાં ધંધાદારી લેકાને ધણી રોજી જગી હતી.

પોશ સુદ પની સાંજે મોટા આડંબરથી છોટમલાલની જાન વિવેકસાગરને ત્યાં આવી પહોંચી. જનને આદર સતકાર કરી એક મોટી હવેલીમાં જનીવામો દીધો. રાત પડી એટલે લખ દ્રિયા સરૂ થઈ. મંડપના એક ભાગમાં વિવેકસાગરે નોતરેલા મીજલશીએને માટે ગોઠવણ કરીને ખીજ ભાગમાં સોનાં રૂપાના કળસની ચોરી ખાંધી હતી. મીજલસમાં રાજ, તેના એ કુંવરો ને ખીજ શેઠ શાહુકરો તથા અમીર ઉમરાવો પધારેલા હતા. મંડપમાં ખીરાજેલા સ્ત્રી પુરુષોનાં કીમતી વસ્ત્રાભુષણથી ને રોશનીની ભભુકથી આસપાસ ઝગઝગાટ થઈ રહ્યો હતો.

મુહુર્ત થયું એટલે નહવડાવી ધોવરાવીને ક્રમળાને તથા વરરાજાને માયરામાં પધરાવ્યાં. વરરાજા હજી એસવા શીખ્યા નહોતા. તેથી તેની માતાજી તેને ખોળામાં લઇને બેઠી. હસ્ત મેળાપની તૈયારી થઇ એટલે જનરડીઓએ તથા માંડવડીઓએ મળીને આ લગ્નને માટે ખાસ જોડાવેલાં ગીતા ગાવાં શરૂ કર્યાં.

ધોળ.

રામ સાથે સિતા પરણાવતાં;
રાજા જનકે મંડપ ખાંધ્યો સાર, શોભાનો શોપાર,
મંડપમાં નહીં મણા,
રોખ્યા કદળી તણાં સ્થંભ માંડવે,
આપી અધિક અનૂપ આકાર, શોભા કીધી સાર. મંં ૧
રંગ મંડપ રેણિઆમણો રાજતો,
લીલા પીળા રંગેથી રંગેલ, ચાર ચિત રેલ. મંં ૨
હાથી હયને વર વાધ વાંદરા,
ખાંતે કરતાં મંડપમાં ખેલ, ગોરાં રીંછ ગેલ. મંં ૩
ચાર ચંદરવા ઉંચે ચોડીયા,
ખાસાં ખાપના ભરત ભળાય, જોવા ચીત ચાય. મંં ૪
તારા ખગમાં તેજે જેમ તગતગે,
તેમ ચગચગે ચંદરવાય, ઝાઝા ઝળઝાય. મંં ૫
બેઠાં મેનાં, કાયલ, કીર, પાંજરે,
મીઠા મનહર ખેલતા ખેલ, સસ્વર આની સોળ. મંં ૬
ગોરી ગાતી ઊમંગી ગીતડાં,
કંઠ લાજે કાયલના કલ્લોલ, તેનો નવ તોલ. મંં ૭
ભીંતે ચીત ચીતારાએ ચીતર્યાં,
ચાર ચતુરંગી રાયનાસેન, અધિક શોભા એન. મંં ૮

નાટા રંગમાં નારદ નાયકા,
 નૃત કરતાં નચાવતી નેન, કે'વા ન મળે કુણ. મં૦
 નર રમતા નાટક યાતાં નોકમાં,
 ખૂબ આળેખ્યા મંડપ ખાસ, અગાસી અવાસ. મં૦
 ખાગ ખંગલા સભા ખેડી રાયની,
 જોગી કરતા જોરી જોગાબ્યાસ, વેડી વનવાસ. મં૦
 ઝાઝી ઝાડ ઘટા કપી કુદતાં,
 કરતિ ટહુકા કોયલ મેનાં કીર, નિર્મળ ઝરે નીર. મં૦
 અંખા સાગ સીસમ દ્રાક્ષ માંડવા,
 ભૂરા ચીતર્યા ભયાનક ગીર, ઘટે જોતાં ધીર. મં૦
 સાત સોનાનાં સોમે સિંહાસનો,
 કાચ જડીત ગોડવીયા કપાટ, ખુરશી મેજ ખાટ. મં૦
 હીરા જડિત હીંડોળા હીંચવા,
 હીક કીધો ખેઠકનો ઠાક, ઘટમઘર ઘાટ. મં૦
 હાંડી તકતા ઝુમર ઝાઝાં ઝળકતાં,
 ચોખ્ખા ચળકતા પુરેલા ચોક, લાયક દૂધે લોક. મં૦
 દીવા દીવાળી સમ ઝાઝા પ્રગટીયા,
 ઠામે ઠામથી આવતા થોક, જોવા સાફ લોક. મં૦
 તરિયા તોરણ પારણ ખાંધીયાં,
 ફૂલ માળ રચી ઠામ ઠામ, ઊપજતો અરામ. મં૦
 વાયે પવન શીતળ ધીમે ધામમાં,
 ઉડે પાણી કુઆરાયો વામ, ઘટે જોયો ધામ. મં૦
 ભેળા ભૂપ થયા મોટા ભારથી,
 ભાસે ભભકા જૈના ભરપૂર, શોભે જેમ સૂર. મં૦

માણી જડિત મુગઃ કાને કુંડળો,
 ચાંદ ચળકતા ચાંદીના ઉર, શશિ સમનૂર. મં०
 ઉડે અખીલ ગુલાલને અર્ગળ,
 આછાં છંટાતા અતર તેલ, મધુ મોગરેલ. મં०
 હાથે ગજરા ગુલાબના આપતા;
 ખાસાં ફેરતાં તેલ કુલેલ, રાજે રંગરેલ. મં०
 દારૂખાનાં ખપોરીયાં કુટ્ટાં,
 વાજાં વાજતાં અનુપ અથાગ, રશિકે રૂડા રાગ, મં०
 તાંસાં પડધમ ઢોલ જ્યાં ધબકતાં,
 મુણી મનકુ થામે ખાગ ખાગ, મળે નવ માગ. મં०
 ભોંયે ગાલીચા ભરતથી ભળકતા,
 ઘોળા જનકનાં ચળકતાં ધામ, ભાળી ભુલે ભામ. મં०
 ઉડે અનુપ લલિત રંગી વાવટા.
 ભાળી રશિકે ભવાની આ ઢામ, રીજ્યા રૂડા રામ. મં०
 ઘણી ઉત્તમ ન્યાતોમાં જેમ કટાણાં ને નદારાં ગીતો
 ગાવાનો ચાલ અવાપી સુધી ચાલેછે. તેવાજ રવૈયા વિ-
 વેકસાગરની ઉંચ ન્યાતમાં હતો; પરંતુ ભાઈ, ખાપને
 ખીજ અળાણ્યા પુરશે સાંભળતાં એવાં નદારાં ગીતો
 ગાવાં એ હલકા વરણનો સ્ત્રીઓનું કામ છે, એવું સમ-
 જાવીને વિવેક સાગરે આવાં નીતી ભરેલાં ગીતો ગવરા-
 વવાનું કર્યું હતું. સુંદર સ્ત્રીઓના કોમળ કંઠથી ગવાતાં
 ગીતના સ્વરની સાથે નગારાં ઢોલ ત્રાંસા ને શરણાધનો
 સુંદર ધોર મળવાથી મંડપમાં વીરાળેલા સ્ત્રી પુરષોના
 મન રંજીત થતાં હતાં. હસ્ત મેળાપની વેળા થઈ ત્યાંતો
 વરરાજ્યે ધસે ધસાટ જાંઘવા મંડ્યું. ગેરે આવીને તે
 નો હાથ કમળાના કોમળ હાથમાં મુક્યો. એટલે વર-

રાજા જાગીને રડવા લાગ્યો ! તેને છાનો રાખવાને તેની માતાએ ધવસવવા માંડ્યું. પણ રડતો રહેજ નહીં. અંતે જેમ તેમ કરીને છોટમલાલને છાનો રાખ્યો, ને કમળાના હાથમાં છોટમની માતાએ પોતાનો હાથ આપીને હરત મેળાપ કર્યો. વાજાં અને સ્ત્રીઓનાં ગાયનની ગડબડમાં વર રાજાનો વરઘોડો કોઈના જાણવામાં નહીં આવ્યો. “ વર વધું સાવધાન, નાણા કોથળી સાવધાન, ઘડી પાંચનો સમયો ” એવા રાગડા તાણીને વિપ્રોએ લગ્ન કીયા ચાલતી કરી. માંચરૂં પુરૂં થયું એટલે વરઘોડીયાને ચોરીમાં લાવ્યાં. ચોરી વચોવચ અગતી સજગાવીને એક શ્રાદ્ધાણે તેમાં જ્ય તલ હોમવા માંડ્યા. ને કમળાની સાથે વરને કેડે બેસાડીને તેની માતાજી ચાર ફેરા કર્યા. કમળા ખીચારી કીશોરવયની અસાન હતી, તેથી તેને લગ્ન એ શું છે તથા આવાં કજોડાનાં કટથી શું વેઠવું પડશે; તેની ખપ્પર નહીં હોવાથી કશી પ્રકારનો મતમાં ભિન્ન નહોતો.

કંશાર જમાડતી વખતે સ્ત્રી પુરૂશની લગ્નથી કેવી મજબુત ગાંઠ બંધાય છે; પુરૂશે રણીને સ્ત્રીનું પોષણ કરવું, સ્ત્રીએ પોતાના શ્વામીને જમાડીને જમવું. પતીને પરમેશ્વર તુલ્ય જાણી તેના ચરણ કમળને ઘોઘ પાન કરવું. અગતી અને પંચતી શાક્ષીએ મળેલા પતીની સેવા કરવી. પતીવ્રત પાળવું. ને પુરૂશે પણ પત્નીવ્રત પાળી સ્ત્રીનું મન સંતુષ્ટ કરવું. એવો કરાર ને બોધ આપવાને બદલે લાડવા જમીને મસ્ત થએલા ભુદેવો “ સમોર્તમ ક્ષેમ કુટ્યાણુ આરોગ્ય નીર્વાહ્યેય શુભ ” ભવસ્થુ. ” ! જેવા ને ખીજા અપભ્રંશ નકામા રલોકો તથા “ ધીઓરો, ધીઓ-

રો" ના કંઠાળા ભરેલા રાગડા તાણી "સતપતી" ની સા
ત સોપારીને સત પૈસા લાવો, ધૂની પુજના ત્રણ પૈસા
આપો. એવું બોલી બોલીને કંઠાળો આપવા લાગ્યા.
આવા તેમના ધુર્તપણાંથી મંડુપમાં પધારેલા સમજી ને
સુધરેલા મનના ગૃહસ્થો ખેદ પામ્યા. ને કહેવા લાગ્યા કે
આવા અજ્ઞાન બ્રાહ્મણો ક્યારે સમજીને સદાપદેશ
આપશે? "હું સ્વામી હું" આ ધૂની પેઠે હવે મારા નીચમ
માં અચળ થઈશ" એવો કરાર ધૂની પુજ કરતી વેળા
કન્યા કરે છે. તે આ લોકો સમજતા નથી. આથી પરણીને
કેવા નીચમ પાળવા તેની જ્ઞાન ને કરજ કન્યાના મનમાં
આવતી નથી. કદાચ એવા કરારો તેમની પાસે પળાવવા
નો કાયદો થાય તો પણ તે શા કામનો? આવા ઘોડીઆ
માં મુતેકાં વર કન્યાનાં જોડાં તેવો કરાર કરવામાં ને
પાળવામાં શું સમજે? આથી આપણા લોકો પરણીને
લગ્નની શી કરજ છે તે નહિં સમજવાને લીધે ઘણા
દુઃખ ભોગવે છે.

વર કન્યા કંસાર જમી રહ્યાં એટલે ચોરીની એક
બાજીએ એક મોઢો રોડ મોડ પાણી હતો તેની ગોરે
પુજ કરાવી. એ પાણીનું નામ "ક્ષેત્રપાળ" કહેવાય છે
આવી વહેમ ભરેલી રમત (ક્રીયા) થઈ રહ્યા પછી હાથ
ગરણુંનો વખત થયો. રાત્રીએ કમળાને પાંચ ગામ
ત્રાંખાને પત્રે કન્યાદાનમાં લખી દીધાં, ને રાણીઆએ કી
મતી વજ્રાનુપણ આપ્યાં. બીજા લોકોએ પણ પોતાનાં
ગળા પ્રમાણે ચાંદલો કસ્યો, કીકાભટ્ટે, પણ ચાંદલો આ
પવા આવે તેની પાસેથી "ધોળી ગાય પાછળ રાતી
વાછડી" જોઈએ. લુપ્ત ચાંદલો ન કરાય એવું કહીને

સારી પેઠે રૂપા તથા ત્રાંપાનાં યુગ્મ મેળવ્યું. લગ્ન ક્રીયા પુરી થયા પછી ભરાયેલા ભુદેવોએ આશીરવાદ દીધા. તેમને પણ “ભુયસ્ત” દક્ષણા વેચી. વીવેકસાગરે તથા ધનપાળશાહે રાજી કરી વીધાય કરીને સન્નિધા મીજલશમાં પધારેલા ગૃહસ્થોને પાન સોપારી, ફુલના તોરા, ગજરા ને અન્ય ગુલાબ આપી આભાર સહીત રજા આપી, પાછળથી જનૈઆને માંડવીઆ સુવાને ગયા.

જનને પાંચ સાત દીવશ રાખી નાતવરામાં હજારો રૂપીઆ વાવરને વીવેક સાગરે ત્રાંપા બહેડાંનું લહાણું લહાયું. તથા આખા નગરનો ધુમાડો ખંધ કરી (જમાડી)ને જ્ય જ્ય કાર બોલાવ્યો. છેલ્લે દીવશે જનને મન ગમતી પેહેરામણી કરીને રંગે રંગે રજા આપી.

પદમાવતીના સર્વ કોડ પુરા થયા, કમળાનાં લગ્નનો લહાવો લઈ હવે માણુશની આંખમાં આવી હોય એવું તેને જણાયું. તેથી મનમાં મગ્ન થઈ, વીવેકસાગરે પાંચ પદશા લઈ પાછળ ખરચીને ન્યાત જાતમાં વાહ વાહ કહેવરાવી; ને એક જંજળમાંથી મુક્ત થયા એમ ગણી પરમેશ્વરનો પાડ માન્યો.

ગરીબ ખીચારો પદમાવતી પોતાની વહાલી કમળાને બાળપણમાં પરણાવીને કેવી હરખાતી હશે? સારા સારા વજ્રાલંકાર પેહેરીને તથા લગ્નની ધામ ધુમ જોઈ ને કમળા મનમાં કેવી મકલાતી હશે? તેના મનમાં પરણવું એ ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત સરખું હતું. કુંવારી, પરણેલીમાં શો તફાવત છે. તે પણ પોતે સમજતી નહોતી.

પદમાવતીની પેઠે ઘણાક માંખા પોતાનાં છોકરાં ને ઘોડીઆમાંથી વરાવીને ઠકાણે પાડવાનું સમજી વહઈ

મની લેછે. કળોડાં એ ધર સંસારના ખરાં સુખનો કુવો ધણુ વાળે છે, તે નજરે જોયાં છતાં કેટલાક મા ખાપો છતી આંખે કુવો પુરીને ક્ષણભર મની લીધેલા! હલાવાના સુખમાં પોતાના ખરાં સુખનો ભાગ આપે છે. ધીંકાર હજો એવા મા ખાપોને! ધીંકાર છે કળોડાં કરી પોતાના નીર્દોષ ખાળકોને સંસાર સાગરના સદાયના સંકટ-માં નાખતાર મા ખાપોને! ધીંકાર હજો એવી સ્ત્રીઓને કે જે હલાવો લેવા ફાકટના ફાંફાં મારી સંતાનના ભવી બધના સુખનો નાશ કરી પોતાનાં ખાળકોનાં લજ્જા હક ક ખાડવાની આગેવાની કરતી હોય.

પ્રકરણ ૪ થુ.

આ દોરંગી દુનીઆના દમામવાળા દેખાવો દેખીને મોહ પામવો નહીં. ત્રીધના વિચીત્ર રંગો પ્રમાણે વિચીત્ર તરેહની ઉલટ પાલટ ને ફેરફારો નિરંતર થયા કરેછે. એક ઘેર મંજળનાં જીત ગવાય છે તો એક ઘેર રડાપીટથી છાતી ફાટ રૂદન થાયછે. એવી હસ્તી રડતી હાલત આ દુનીયાંની છે. તેના જીઠા દેખાવોપર મગર રહેવું એ મુર્ખનું કામ છે. માણસ માનની સુખ દુઃખ ની એક સરખી સ્થિતિ સદાય રહેતી નથી. કરતી છાંયની પેડે તેનો પણ ફેરફાર થયા કરેછે. માટે સુખ ભાળીને હરખાવું નહીં, ને દુઃખ દેખીને દીલગીર ન થવું, એ ડાહ્યા માણસનું કામ છે.

કોઈ કોઈવાર જાનાજાના ગ્રીભ તાપમાં એકાએક કાલેરાને સહીયડ સરખા ઉડતા પક્ષીત રોગો ફેલાયછે. ને તેના

અપાઘમાં લાખો માણસો હતા નહોતા થઈ જાય છે. આ વરસે પ્રભુ કૃપાથી કોલેરાએ દેખાવ દીધો નહોતો પણ દૈવ કૌપ્યો સહીયડ, અછપડા ને ઊગ્રાંટીઆએ કાળો ફર કરવા માંડ્યો હતો. હજારો બાળકોનો આ એવી રીતે ભેગ લીધો, ને સેંકડોને પોતાના પંજમાં પકડ્યા. નાહાના બાળકો ધણું કરીને મંદવાડના ખીજાનાપર પડેલાં જ હોય છે. તેમને મંદવાડ લેવા જવો પડતો નથી. ઉંઘરસા, ઊગ્રાંટીઆ આરી, અછપડા, ને દાંત કુટતી વેળાની અસહ્ય પીડા તેમને વેઠવી પડે છે. તે છતાં આ રોગ કાંઈ ભયંકર ને માણસની ગદ્ગદતને લીધે આવતો નથી. પણ બાળકોના સરીરમાં થતા કુદરતી ફેરફારના પરિણામ તરીકે આવા રોગ નહાનાં બાળકોપર હુમલા કરે છે. તેમાં જો જોઈતી માવજત ન થઈતો ધણું ખરાબ પરિણામ નીવડવાની ધાસ્તી રાખવી પડે છે.

ધનપાળશાહનો લાડકો પુત્ર જન્મ રોગીલો તો હતો તેમાં તે આવી ખારીક રતુતુમાં એકા એક માંદો પડ્યો. તાવ ઉલટી ને ઉંઘરસ તેનો મુખ્ય મંદવાડ હતો. મુળથીજ તેના હાથ પગ દોરડી સરખા! શરીર એકવડીયું ને પીળું પેપલાં જેવું હતું. તેમાં આ વેળાના મંદવાડ ધણું ગળવી નાંખ્યું.

વિવેકસાગરને તથા પદમાવતીને તેમના નહાના જમાઈના મંદવાડથી ધણી ફીકર પેઠી. તેમણે કોઈ સારા ડાકતર પાસે દવા કરાવવાને વેવાઈ વહેવાણુને સમજાવવામાં મણા રાખી નહીં. પોતાના ખાનગી વધદ પાશે સલાહ લેવાને વિનંતી કરી પણ ધનપાળશાહ તથા તેની સ્ત્રી ધણું વહેમી હતા, તેથી તેમની ખરી વાત ન માન-

તાં ઊત્તર હશે કાહાડી કેહેવા લાગ્યા, “મુઝે ડાકતર તે દવા કરવામાં શું જાણે!! એ ફરંગીની દવા પીને આ ઊત્તમ દેહ કાણ વગલાવે? મુઝે ડાકતરો તો દવામાં દારૂ ને માણસના કાળજીનો અરક મેળવીને આપેછે. તેમની દવાથી શારૂ થતું નથી; એટલે દરદીને મારી નાંખવાને પણ ચુકતા નથી. જ્યાં સુધી અંગ પીડા માંડી હોય ત્યાં સુધી ભોગવા વગર છુટકો નથી. તેમાં દવાને ડાકતર તે શું કરવાના હતા? એતો મદતના ફાંફા મારવાની વાત કેહેવાય! મારા છેલ્લેમની પાઞ્જરી હશે તો કાલ જીને ઉભો થશે. એવા ફીરંગીની દવા પાઠને અમારાથી બ્રટ થવાય નહીં તો? એતો તમે સુધારાવાળા પડ્યા એટલે એવી દવા પીતાં પાઠ ન નડે.” પદમાવતી-એ વધારે ખુલાસો કરવા મંડયો. પણ તેમણે કશું માન્યું નહીં. ત્યારે પદમાવતી પોલી “ચહેવાણુ તમારે ડાકતરની દવા કરાવવી દુરખત ન લાગે તો કોઈ હુંશીઆર વધદિ પાસે એસડ વેસડ કરાવો. પણ એસડ વગર ખીજા ઉપાયથી કાંઈ સારૂ થનાર છે? મંત્ર, જંત્ર ને પાઠા આપડીના ભામાં પડવાથી દવા કરવાની તક હાથમાંથી જતી રહેછે. પછી દરદીનું દરદ વધી પડવાથી ઉલટી અસહ્ય હેરાનગતી ભોગવવી પડેછે. માટે હવે અમારૂં કહ્યું માનો તો સારૂં કેહેવાય એમાં તમારૂં જાયછે શું? આપણા હાથમાં ખરો ઇલાજ હોય તેતો કરી ચુકીએ? પછી આપણા અંતઃકરણમાં અખલખા ન રહે.” આણું આણું ધણું કહ્યાથી અંતે ધનપાળશાહની ધણી આણીએ એક હજમ ઉઠવેદનું ઔષધ કરવાનું આના કાનીથી માંથે લીધું. પદમાવતીએ આગા ઊંટ વધદિની

દવા ન કરવાને ન થાય એટલાં વાનાં ક્યૌ, પણ ધનપાળ-
શાહની ધણીઆણીના મનમાં આ હજમવૈદ ધનવંતરી
કરતાં પણ હુશીઆર હતો. તેથી કેઢનું ન માનતાં તે-
નુંજ "રામ ખાણુ" આશડ ચાલુ કરવાનો વિચાર કીધો.
આ હજમ વૈદનું નામ રૂપસો હતું, તે એક આંખે કાં-
ણા અને પગે લંગડો હતો. લોકો આશડના કરતાં તેના
હજવા હાથને વધારે વખાણતા. તેના હાથ અડતાં
દરદીતું દરદ નખમાં પણ રહેતું નથી. એવો વહેમો
લોકોને વિશ્વાસ હોવાથી ધણા અમીની લોકો ગાડી, પા-
લખી મોકલીને તેને પોતાને ઘેર બોલાવતા હતા. તે વૈદ-
કશાસ્ત્રમાં મુક્ત સમજતો નહોતો. આશય કરવાથી આ
રામ થાયછે; એનો આંખો વીચાર પણ તેના મનમાં ન
હોવાથી આશડનું નામ કે કામ કોઈ દીવસ તેને પડતું
નહોતું. "કામ" એ તેની રામખાણુ દવા હતી! જેની
દવા કરવા જાય તેને ડામની દવા કરતો? ને તેવા રક્ષસી
ઉપાયથી તેના હજવા હાથે ધણા માણસોના પ્રાણુ લીધા
હતા! પણ લોકો સમજતા હતા કે તેના ઉપાયથી માણસ
મરે તેમાં એ ખીચારો શું કરે? ખાજરી હોયતો આશડ
ને વેશડ લાગુ પડે. વૈદ શું? આવરદા વધારી આપતો
હશે કે? આવી સમજણથી એકવાર મુડાયા છતાં ખીજી
વખતે તેજ ઊંટ વધેદનાં પગલાં પોતાને ઘેરલોકો કરતાં ડર-
તા નહોતા. રૂપસો પણ એવું સમજતો હતો કે સો
માણસ મારે ત્યારે એક કાગેલ વધેદ થાય છે. અવા ભુ-
લ ભરેલા વિચારથી ડામની વેદનામાં માણસ મરે તેની
દવા તેના અંતઃકરણમાં મુદલ નહોતી.

ધનપાળશાહે પાલખી મોકલીને રૂપસો હજમને મા-

ન પાનથી પોતાને ઘેર તેડાવ્યો. તેણે આવીને પારણા-
માં પોઢેલા છોટમલાલની છાતી ને જીભ કાંણી અપ્પે
તપાસી જોઈ, ને સલાહ આપી કે તેના કાળજીમાં ભાર
રહ્યો છે, માટે એ ચાર ટાઢા ડામ દીધા વગર તેનું
દરદ મટનાર નથી! ધનપાળશાહની ધણીઆણીએ ડાહ્યાં
થઈને જ્યાપ દીધા; વૈદરાજ તમે કહોછો એ સાચી
વાત છે. લગ્નમાં છોટમથી કાંઈ ભારે ચીજ ખાવામાં આવી
હશે. તેથી તમારે ગમે તે ઇલાજ કરીને મારા વાહાલા
છોટમને જલદી આરામ થાય એમ કરો. રૂપલા હજીમે
પછી એક દાતરડું લાલચોળ તપાવી છોટમની છાતીમાં
ચપોચપ એ ચાર ડામ દઈ દીધા. છોટમલાલ પીડાથી
ચીસે ચીસ પાડવા લાગ્યો. તેનો સ્વાસ રૂધાઈ ગયો.
તેના ડાળા નીકળી પડ્યા, ને આંખમાંથી ખેર ખેર
જેવડાં આંસુ ખર્ચી, પણ એ કસાઈ હજીમને આ કુમળા
ખાળકની કાંઈ દયા આણી નહીં. હે ઈશ્વર! આવા અ-
સાન ઉંટ વઈદાનો અમારા દેશમાંથી ક્યારે અંત આવશે!
રોગમાં રીખાઈને જેટલા માણસો મરતાં નથી એથી પણ
વધારે માણસોની ધાત વરસે વરસે આવા ઉંટ વૈદાતા
હાથથી થાયછે, તે છતાં ભાળા માણસોની ભીડ એવા
નીમહકીમોને ઘેર થતી અટકતી નથી, એ ધણી દીલગી-
રીની વાત છે. સરકારે આવા પ્રાણધાતક વૈદાનો ધંધો
ખંધ કરીને મુરખ લોકોને મરતાં બચાવવા ઘટેછે. “મા-
રા હાથથી છોટમને હવે થોડા દીવસમાં ફેર પડી જશે”
એવો અમીપ્રાય આપી ફેરાનું દામ લઈ રૂપલો હજીમ
પોતાને ઘેર ગયો.

છોટમલાલ મંદનાડથી અડધો મરવા સરખો તો થ

ઈ રહ્યો હતો, તેમાં આ બિંદુ વૈદ્યથી તેનું દરદ વધી ગયું. તેની પીડાનો પાર ન રહ્યો. આગળ કરતાં તેને ડામથી દશગણી વેદના થઈ પડી. તેની રડવાની શક્તિ પણ જતી રહી, ને ચાર દીવરામાં જરા ફેર પડવાને બદલે બિલકી બાધી વધી ચાલી. તે એટલે સુધી કે આખર પાણી પીવાનું પણ મુકી દીધું.

હવે ધનપાળસાહેની ધણીઆણીના મનમાં નકી થયું કે મારા છોટમને કાંઈ દરદ નથી, પણ કાંઈ ડાકણની જખરી નજર લાગી છે! તેથી તેણે છોટમના માથાપર રાઈ મીઠું ઉતારીને એક કાંસની થાળીમાં નજર બાંધી તો તે વાડકાની સાથે સખત ઓટી ગઈ, ને થાળી કડાકા મારવા લાગી, તે જોઈને તેના સરખી વહેમી ઝીઝી માંહો માંહે કહેવા લાગી કે, અરેરે! મા, જુઓ તો ખરું, થાલી કુતી કડાકા મારે છે? જરૂર કાંઈ રંડ ચુડેલની તમારા છોકરા ઉપર નજર પેડી છે! આથી ધનપાળસાહેની ઝીઝી ધાર્યું કે હવે છોટમને આરામ થઈ જશે. પણ તેની તે ધારણા ઓટી પડી, દોરા ધાગા, મંતરેલા માદળા અં હાથે પગે ખાંધાં. ખાવા જતીને ફકીર પાસે ઝાડાનખાવવા માંડ્યા, તો પણ દોરા જેટલોય છોટમને ફેર પડ્યો નહી. કાંઈએ કહ્યું કે ધરનું કહેવાનું છે. “કલો ચંડી વિનાયકે” આ કળીકાળમાં એ બે જગત્તા દેવો છે, માટે તમે આજથી બહુચરા ભવાનીની બાધા રાખો. કાલે મંગળવાર છે, તેથી માંયે સળગતી સગડી લઈ છોટમને તેડી બહુચરાની રક્ષા માગવા દેવીને મંદીર જાઓ, બાઈ, જોગ માયા કરશે તો તમારા છોકરાને ઉનો વા નહી વાય. ભોળી શેઝાણીએ ઉગમણું મોઢું રાખી ધીનો દીવો કરી

ભવાની માતાની તરત પાધા લીધી.

માતાનું મંદીર નગરથી બે મૈલ દુર વગડામાં હ
તું. ત્યાં જવાને માટે બીજે દીવશે ખરે ખપોરે ખીર,
પાકળાને જીવતા કુકડા માતાને ચડાવવાને સાથે લઈ માથે
અસીથી ધગધગતી સગડી મુકી, મોહોડામાં ખાસકું ઘાલી
ઉઘાડે પત્રે ધનપાળશાહની શેઝાણીનું સરધસ ચાલ્યું. છોટ
મને તેડાય એવું નહોતું, તેથી એક ચાકરડી પાસે ઝો
ળીમાં નંખાવીને જિંચકાવ્યો હતો. હમણાં ચઢત્રિવૈશાકના
દીવશ ચાલતા હતા, તેથી તાપ તો કહે માફ કામ. ભોંય
પર પણ પગ મુકતો નહોતો. ભોળી શેઝાણીના પગમાં
મોઠા મોઠા ભંભોલા પડ્યા, ને તેના દુઃખથી એક ડગ
લું ભરવાની આય રહી નહીં. તે છતાં જેમ તેમ કરીને
સધળો વરઘોડો માતાને મંદીર જઈ પહોંચ્યો.

ગરીબ શેઝાણી કાઈ દહાડે ગાડી, પાલખી વગર બ
હાર નીકળેલી નહીં. કાઈ દીવશ કારણસર પણ ભોંય પર
ડગલું દીધેલું નહીં. તે આજ, પોતાના છોકરાને સુખ
થાય એવા વહેમથી આવી હાલતમાં આટલી દુર આવી
હતી. માતાને પારે જઈ છોટમલાલને ખોળામાં લઈ ભો
ળી શેઝાણી પગે પડી, ને માતા સામા ખોળા પાથરી
કરગરવા લાગી. હે! અંખા? મારા પર હવે મયા કર.
મારા છોટમના સામું જોઈ મુજ રાંકના “ રત્નની ”
રક્ષા કર. મારે આંધળીને આ એકજ આંખ છે. હે!
મા! તું “ લે ભોગ ને ટાળ રોગ ” એ રીતે ખરા દી-
લથી શ્વતી કરી માતાને ભોગ ચઢાવ્યો. તે પુનરીએ
આવીને લીધા ને ચરણાંમૃત છોટમના આખા શ-
રીરે ચોપડી કહ્યું. પાઈ આ ચરણાંમૃતમાં એવો ચ-

મત્કારી ગુણુ છે કે “કોડીઆના કોડ જાય, ને રોગીયાના રોગ જાય” માટે હવે તમારા છોકરાને રગમાં પાણુ રોગ નહીં રહે, એવો મારી માતાનો હુકમ છે. પુત્રીની આવી આશીશથી રોડાણી ખુશી થઈને તેને પંચ રૂપીઆ દક્ષણાના આપી પોતાની માનતા પુરી કરી સાંજે પોતાને ઘેર આવી.

ખોચારી ભોળી રોડાણી એકના એક વાહલા છે- કરાના મંદવાડથી બહારથી થઈ ગઈ હતી. ને તેથીજ તે સમ્મળી વેદના મુંગે મહોડે સહન કરતી હતી. તે ધણી ભોળી ને વહેમી હોવાથી ખરા ઊપાય યોજવાને બદલે આવાં ખોટાં ઝાંવાં મારી, પોતાના હકમાં નુકશાન કરી સમજી લોકોમાં પોતાનું અસાનપણુ જાહેર કરતી હતી; પણ તેમાં તેનો દોષ નહોતો. દોષ તેના માખાપનો તથા તેના અસાન ભરવારનો હતો કે, તેને કાંઈ કંઈવણી આપી નહોતી. રોડાણી એકલી વહેમી નહોતી. તેના કરતાં તેનો ભરવાર વહેમને અસાનપણુમાં આગળ હતો. ધન-પાળશાહને એકલી માતાની માનતા કરીને ખેશી રહેતાં ધીરજ આવી નહીં. તેથી તેણે નગરના જાણીતા જોશી-એને તેડાવી છોટમના જન્માઅક્ષર જોવડાવ્યા. જોશીઆએ હાવાને કુંડળી જોઈને કહ્યું રોડાણી, તમારા ચીરંજીવીને ધરનું, બહારનું કે નજર રોગનું કાંઈ કહેવા માત્ર નથી. તેને હમાણા રાહની મહા દશા પેઠીછે, તેથી ફક્ત અંગ પીડા છે, માટે તમે પચીસ વ્રાક્ષણીને વરણમાં પેસાડી અજ્યા ગાયત્રીના જાપ જપાવો તે તેની અંગપીડા ઓછી થાય. ભોળા ધનપાળશાહ જોશીઆથી બમાયા. ને તેમનું કહેવું તેને ખરું બાશ્યું. તેથી શીવ મંદીરમાં પચીસ વ્રાક્ષ-

જિનું વરણ કરીને રાત્ર દીવસ ગદશાંતીનો પ્રયોગ ચાલતો કરાજો.

પ્રાક્ષણિ હાથમાં રંગ એ રંગી ગડિ મુખી ઝાલી ગળામાં મોઠા રૂદ્રાક્ષના માણીકાની માળાઓ પહેરી, કપાળમાં અર્ધ ચંદ્રાકારના લાખા ટીલાં કરી, વિચીત્ર વેશથી માંથે ને આંખે શરીરે ઉધાડા એક અખેટીઆ ભેર આસનીઆંપર આસન નાંખીને શીવ મંદીરમાં બેઠા. જા પ કરવાનું તો કકત બહાનું હતું. પણ ખપોર થતી ત્યારે લીલાગરો ધુટીને પીચી, એ વખત મીઠાનોપર હાથ મારી, પાન ખીડાંની પટ્ટીઓ ચાવવી, એક ખીજની નીંઘ ચાડી ચુગલીને જમવાની વાતો કરવી, એ તેમનો ખરો જાપ હતો. એક ભુદેવને કંશારતો ખીજને વળી લાકુ ભાવતા, તેથી રોજ રોજ વિધ વિધ તરેહનાં પકવાનો કરીને જમતા હતા. છોટમલાલને સાંઝે થાયકે માકું, તે જીવતો રહે કિંવા મરે, તેનું આ વરણીમાં બેઠેલા વિપ્રોને જ્ઞાન સુતક નહેતું. “વર મરે, કન્યા મરે, પણ જોશીનું ધર ભરો” એ કહેવત સરખો તેમનો વિચાર હતો. ગૃહશાંતીને બહાને જો પાંચ પૈશા દાન દક્ષણમાં પડાવી લીધા તે ખરાછે. એવી પૈશાની તથા જમવાની તેમને લાલચ હતી. આવું આવું હરામનું જમીને તેમના હાડ મસ્ત થયાં હતાં. ને તે સાથે તેઓ અકલહીશુને આળસુ પણ હતા. આળસુ પ્રાક્ષણિને જમાડવાથી કે દાન દેવાથી પરમેશ્વર કેમ રીઝે? એક વાર જો તેઓ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાની તસ્દી લેતો પણ તે પ્રભુ કેમ કબુલ રાખે?

ભામા ઠામાને મંત્ર સાધનાની મદદ વડે કાઢીનું સાંઝે થયું છે કે છોટમલાલનું થાય? ઉલટી દવા દારૂને ધટતી

માવજવ કચ્છા વગર ધનપાળશાહના લાડકા પુત્રની હાલત
ભય ભરેલી થઈ પડી. પદમાવતીએ અને વીવેકસાગરે
હવે જમાઈની જીંદગાનીથી હાથ ધોયા, તેમનું અંગળ
થી વરતેલું ભવિષ્ય ક્ષણવારમાં ખરું પડતી નીસાની જ
ણાવતા માંડી. તેથી તેમને ઘણું ભય લાગ્યો. અને તે
ભગ ખરો હતો. છેલ્લમજાલ હવે ધડી એ ધડીનો પડણો
હતો. મંડુવાડની પીડથી તેનાં ગત્ર ગળી ગયાં હતાં. મન-
ત્ર કલેવરથી અને ધીમે ધીમે ચાલતાં ચાસે ચાસ્યો તે
હયાત છે, એમ માનીને તેના માત પીતા તથા સગાંવહા
લાં સંતોષ માનતા હતા. તેમના મનમાં તેથી ઘણી આશા
હતી. અને આશામાંનેઆશામાં ખરા ઊપાય યોજવાનેખટલે
“વહેમ ભરેલી” ક્રીયા કરતા માંડેલી હતી, તેવી ક્રીયાઓ
નો ધરમ ધક્કો પણ ખંધ પડ્યો. પીડાના અસહ્ય પરી-
તાપથી ફુલને કરમંતાં કટલી વાર? ક્ષણવારમાં પીચારા
ગરીબ છોટમનું શરીર થંડું પડતું ગયું. નાડી ખેંચાવા
લાગી, ને પળમાં તેનો આંખ સદાની ખંધ થઈ. ધનપા-
ળશાહના ધનનો ધણી, તેના અંગને આધાર ને તેનો
સંઘલી આશાનો પ્રકાશિતો દીવો આખર ખુટાઈ ગયો!

પ્રકરણ ૫ મું.

આવા અકરાકરથી આખા અલકાપુરમાં હાહાકાર
થયો. ધંધા બ્યાપાર ખંધ કરી ધંધાદારીએએ હડતાલ
પાડી. ને સંઘળા નહાતા મોટા લોકોએ શોકનાં વસ્ત્ર પહેરી
શોગ પાળ્યો. ધનપાળશાહને વિવેક સાગરના કુંટુંબમાં

કળાહોળને હાથપીટનો પાર ન રહ્યો. ધનપાળશાહનું એકનું એક રત્ન ગુમ થયું. તેના ધરુપાણની ધીંગી લાકડી ભાંગી ગઈ. તેના સાચવેલા ધનના ધણીએ દગો દીધો. તેથી તેની ધીરજ ઉડી ગઈ. ને નાના પાળકની પેઠે પોકે પોકે રડવા લાગ્યો. તેની સ્ત્રી છાતીફાટ રૂદન કરીને માથાના વાળ ખેંચવા લાગી. વિવેકસાગરે તથા પદમાવતીએ પણ શોક કરવામાં માણા ન રાખી. તેમની બહાલી કમળા નવ વરસની નાદાન વયમાં ઊગતી ઉમરે રાંડી. એ સરખે કણ્ણાકારક ને માહો ખતાવ તેમના મનમાં ખીજો કયો હોય? આ ખંને કુંડુંખતા માણસો શોકથી ખેભાન તુલ્ય ખતી ગયા હતા. તેથી છોટમના મરણની ક્રિયા કરવાનું ભાન પણ તેમના મનમાં રહ્યું નહોતું, તેથી ન્યાતના અને ખીજ લાગતા વળગતા લોકોએ એ અવસાન અવસર સાચવી લીધો હતો. જેથી છોટમની નાડ ખેંચાવા લાગી કે આ લોકોએ તેના ખીજાના પાસે જમીન લીંપાવીને દર્બના તરણાંથી ને જો-મુત્રથી પવિત્ર કરાવીને તેનાપર છોટમને ઠાંગાટોળી કરીને સુવાડ્યો. ગરીબ ખીયારો છોટમ મીનોટ માત્રનો મ્હેમાન તેના અંતકાળના આશા હવાલા મોતની મહા વેદનાથી તેના શરીરમાં આંચકીની પેઠે તાણખેંચ થતી હતી. તેના કુમળા હાથને પગ વાંકા વળી ખેંચાતા હતા. તેની આખમંથી છેલાં આંસુ નીકળી પડ્યાં હતાં, તેના વખતમાં તેને નરમ ખીજાનાંપર મરવા દેવાને ઠેકાણે ઠાંગાટોળી કરીને તરતની લીંપેલી ભીની ભેંયપર વમ્બ વગર સુવાડનારા લેંકોને તેની વેદનાને કાંઈજ વિચાર નહોતો. જો જરાએ વિચાર હોય તો છોટમના આવા હાલ કરે? આ કંગાળ કુલડાંની એવી દશા આવા અનશાન વખતે થાયછે એમ

તથી. પણ આપા હિંદુસ્થાનમાંના એક હિંદુરાજ્યથી તે સુધીની અંતકાળની વેળાએ આવી મહાદશા થાયછે. સોના રૂપાના છત્રપલંગમાં મખમલની સેજ્યામાં પોઢનાર ને પણ એકવાર ભોંયપર પડી વીસ્તાર વગરની વેદના વે ઢવી પડેછે; એ કેવી અકસોસની વાતછે? ખાટલામાં મુતો મુતો મરેતો તે અવગતીયો થાય ને પેલા ભવિચના ઠેકાણામાં તેની અપદશા થાય, તેથીજ તેનાં સગાં ઠહાલાં મરનારનું સાંઝે ચાહીને તેના ભવિચના સુખ સાંઝે આત્રી ભય ભરેલી ક્રીયા કરેછે. અરેરે! આવા અશાન ને ઠેમથી જેનાં અંતઃક્રાણુ ભરેલાં છે, તેવા લોકોને આપણે શું કહેવું? તેમના ભોળા દીલમાં જ્ઞાનનો દીવો ક્યારે પ્રગટ થશે? છેદમલાલનું સખ પવીત્ર યજ્ઞને માટે તેના બધ થએલા મ્હોડામાં તુળશીનું પત્રૂને ગંગોદકનું ટીપું મુકી છેલી ક્રીયા પુરી કરી રહ્યા, એટલે એકે વાંસની કંકડીમાં સખનેઆડા અવળા બધે બાંધીને સુવાડ્યું. બાંધીઆએ બાંધપર ઉંચકી “રામ બોલો ભાઈરામ” એવા જોરમાં ખરાડા પાડતા ને બીજા ભાઈડાએ “ઓ! ઓ!”—કરતા દાઢ દેવાને સ્મશ્યાન ભણી ચાલ્યા. ત્યાં સુધી અલકાપુરના અધિરાજ, ધણા અમીર ઊમરાવો ને બીજા પુરના અસંખ્યાત લોકો પણ આભડવાને આઠ્યા હતા.

સખને લઈ ગયા પછી સ્ત્રીઓએ કુંડાળાના આકારમાં ઊભાં રહી, કડે સાડલા બાંધીને છાતીમાં કુટાય એ ટલું કુટ્યું. કમળા હજી બાળક હતી. તેણે પરણીને કાંઈ સુખ ભોગવ્યું નહોતું, તેથી તેના વેષ ઉતારી ચુડી કર્મ કરવાનું નહોતું. એટલે તમામ સ્ત્રીઓ નદી કીનારે જ્યાં સખને બાળતા હતા, ત્યાં રોતી રોતી ને ધડાપી-

૮ કરતી આવી પહોંચી.

સખને દાઢ દેતી વખતના દેખાવની દીલગીરીને વિચાર -હૃદયમાં કેમ ઉતરે? આવા શોકકારક સમયમાં શું કહેવું? ધનપાળશાહના હાથથી તેના લાડકા પુત્રને દાઢ કેમ દેવાય? જે પુત્રને હાથમાં રમીડી મીઠી ચુંખીઓ લીધેલી, જે બાળકના જન્મ દીવસે સાકરની હલાણીઓ હાઈ ઊત્સવ કરેલો, જેના મધુર શબ્દો સાંભળીને મનમાં આનંદ થતો હતો, જે લાડકા લાલને છાતી સરખો ચાંપી રમાડેલો, જેના કામળ અંગનું રક્ષણ કરવાને માટે કલ્પના ન થાય એટલી કાળજી ને ચીંતા રાખેલી જેના શરીરપર નાના પ્રકારના અલંકાર પહેરાવી સુગંધમય તેલ કુલેલના લેપ કરેલા, જે કુલને મીઠી નીંદ્રા લાવવા માટે સોનાના પારણામાં મખમલના ગાદલામાં સુવાડેલું તેવા બાળકના કામળ શરીરપર લાકડાં સીંચતા ધનપાળ શાહના હાથ કેમ ન કમકમે? ટાહાડ, તડકો કે પંચનના એક ઝપાટાની પીડા જેણે ક્ષણ માત્ર ન ખમેલી; એવા ગુલાબી અંગના બાળના શરીરપર અખીનો હાથ તેના પીતાના હાથથી કેમ દેવાય? બાપનો ખ્યાર ખેટાપર કેટલી હદમાં દોડે છે; તેનો ખરેખરો ચીતાર આ વેળાએ ચતુર લોકોનાં બાણવામાં આપ્યો. ધનપાળશાહે આંખમાંથી વહેતી આંસુનો ધારાએ ને ધુજતા હાથે પોતાના વહાલા એકના એક ખોટના લાડકા પુત્રના શખને અગ્ની સંસ્કાર કર્યો. તેનાથી શખ ફરતા પુરા પાંચ ફેરા પાણુ ફરી શકાયા નહીં એટલામાં આંખે તમર આવવાથી ધનપાળશાહ ધરાણીપર ઢળી પડ્યા. લોકોએ ધીરજ આપવાથી અંતે સાવચેત થઈને તે ગદ ગદ કંઠે રડવા લાગ્યો.

સખ ખળી રહ્યા પછી નહાઈ ઘાઈ, ઝો, ઝો !!!
 કરતાં સ્ત્રી પુરુશો શહેરમાં દાખલ થયા, સ્ત્રીઓ આગ-
 ળ ને પુરુશો પાછળ એવી રીતે કુટતાં રોતાં તેઓ ધન
 પાળશાહના ધરના એકમાં આવી પહોંચ્યાં. સ્ત્રીઓ રોવા
 કુટવાથી કાયર થતી નથી. આંખની ઝાળખાણુ ન
 હોય એવાને ઘેર પણ જે મરાણુ થયું હોય તો ત્યાંહાં
 રડવા કુટવાને ઉમંગે દોડી જાય છે. જે કાંઈ સ્ત્રીને છા-
 તીમાં ખરાખર હાથ નાંખી કુટતાં ને લાંબા અસરકારક
 રાગડા તાણીને રડતાં આવડતું નથી તેવી સ્ત્રીની આવે
 ઠાંકણે પુરી હાંશી થાય છે. “અરેરે”! જુઓ તો ખરાં,
 કલાણીને રોતાંય કયાં આવડે છે? એની માએ એને નહા
 નપણુમાં “દેદા” કુટતાં પણ નહીં શીખવ્યું હોય? જુઓ
 તો ખરાં! એનો હાથ છાતીમાં કેવો હળવો હળવો પડે
 છે”? આવી આવી ટીકા કરીને કુટતાં રડતાં ન આવડે
 એવી ઓરતોને હલકી પાડી પોતે એવા કામમાં કેવી કુ
 શળ છે; એવું જાણીને મનમાં ખડુ મગરૂર રહે છે. ૫૬
 માવતીએ પોતાના આખા જનમાસમાં સ્ત્રીઓના ભર દો
 ળાં વચ્ચેવચ્ચે જાભા રહી મળાવડા કરીને કયાંથી કુટેલું હોય,
 કે તેને ખજી અસાન ઓરતોની પેઠે રાગડા તાણીને ર
 ડતાં આવડે? તેને આવો અનુભવ નહોતો. તેમ તેના
 મનમાં હતું કે છાતીનો છુપો ધા કાંઈ આમ ઘાંટા કહાડી,
 લાંબા રાગે રડવાથી ને હાથના લેકા કરી કુટવાથી વરતાતો
 નથી. રડવા કુટવાથી કાંઈ મરેલું જીવતું થતું નથી.
 જાણી અસાન લોકોની માફક ધાંધળ કરવાથી સમજીને
 સુધરેલા મંડળમાં મરકરી થાય છે. ૫૭ી ગરૂડ પુરાણમાં
 રડવા કુટવાની કેવી સખત મનાઈ કરી છે તે પણ તેને

યાદ હતું. પણ કરે શું? લોક દેખાડા સાથે આવી ગાંડી ભવાઈમાં થોડો ઘણો ભાગ લીધા વગર કેમ ચાલે? એથી તે સ્ત્રીઓનાં ટોળાં વચ્ચેવચ્ચે ઉભો ઉભો મુગે મહોડે રડતી હતી.

ધનપાળશાહની ધણીઆણીની છાતીમાંથી કુટી કુટીને લોહીનાં ટસીયા નીકળતા હતા. રડવાથી તેનો ધાંટો તદ્દન ખેંસી ગયો હતો. તે છતાં હજી તેણે રડવાનું બંધ કર્યું નહોતું. અંતે ખેચાર સમજી સ્ત્રીઓએ વચ્ચેમાં પડીને મહોડાં બંધ કરાવી છાનાં રાખ્યાં. એટલે સ્ત્રીઓએ વેરાવા માંડ્યું. સ્ત્રીઓ કરતાં મરદો જરા સમજી હોય છે, તેથી તેમણે સ્ત્રીઓના જેટલા ધાંટા તાણ્યા નહીં. નગરના મહા રાજાએ અને બીજા શેઠ શાહુકારોએ ધનપાળશાહને તથા પિવેકસાગરને સમજાવ્યું કે, શેઠ તમે સમજી થઈને નહાના બાળકની પેઠે રડતાં બંધ ન રહો, એ સાચું નહીં. મરતાં “માણસને” જીવતાં રાખવું, એ કાંઈ માણસના હાથમાં નથી. મોત આગળ માણસનો કરો આરો નથી. નાણાથી કે હુકમથી મરણ અટકતું હોત તો રાજાને અધિકારીઓ ન મરત. પણ મોત કાંઈને મેલતું નથી. ઇંદ્રને દેવ સરખાને પણ કાળે મેલ્યા નથી. કૃષ્ણને રામચંદ્રને જોવા મોતના ભોગ થઈ પડ્યા છે. ત્યારે આપણે મનુષ્ય તે શી ગણતરીમાં? નામ તેનો નાશ થતો આપ્યો છે. કાંઈ આજ તો કાંઈ કાલે કાળના પંજમાં પકડાય છે. કાળ કાંઈનો સગો નથી. ઇશ્વરી કાયદો એવોજ છે. ભાવી પદાર્થ પાસે માણસનું કશું ચાલતું નથી. હોનાર વાત બન્યા વગર કદાપી કાળે રહેતી નથી માટે રડવા કુટવાનું પડ્યું મુકી પરમેશ્વરનું ભજન કરો. તેણે જે ધાર્યું હશે તે થશે.

આવા બોધથી ધનપાળશાહ વીગરે ગેતા બંધ પડ્યા. ને સમજા આમડવા આવેલા માણસોને રખ આપી. તેમના ગયા પછી સગાં વહાલાંએ ઘણોજ આગૃહ કરવાથી ધન પાળશાહે તથા વિવેકસાગર વીગરેએ રાખડી ખીને પોતા ની નરણુ વટાણી.

આટલા વખત સુધી ક્રમળા પોતાના ઘરમાં બેઠી બે ઠી ગોઠણો સંગાથે ઢીંગલા ઢીંગલી પરણાવવાની રમત રમતી હતી. જ્યારે તેને તેની માતાએ નવડાવવા માં ડી, ત્યારે તેણે રડતાં અવાજે કહ્યું, માતાજી તમે મને જખરાધી રા માટે નવડાવોછો. જ્યારે હું નહાવાની ના કહેતી, ત્યારે તમે આવી રીતે હુજતયી કોઈ દીવસ ક્યારે નવરાવી છે? તમે આજ આટલા દીલગીર રા માટે છો? મને જોઈને તમે કેમ રડોછો? મારા પીતાજી મને દેખીને હમેશાં ખુશી થતા, તે આજ મહારા સામું કેમ જોતા નથી? આજ મારી સાથે બોલતા પણ નથી. મીઠી મીઠી વાતો સંભળાવતા નથી, તેમ જમતા પણ નથી. જમવા બેઠા તેવા બે કાળીઆ ભરીને હઠી નીકળ્યા. મેં શું આજ તેમની આસા ઉલંઘન કરી છે? મારાથી તેમનું કાંઈ નુકશાન થયું છે, કે કાંઈ અજાણતાં અપરાધ થયો છે? ક્રમળાના આવા સવાલનો જવાબ પદમાવતી શું આપે? બિલટી ક્રમળાનું નિર્દોષપણું જોઈને તે રડી પડી. ને દૃઢ મન કરીને બોલી, બેન ક્રમળા, મને ખીજું કાંઈ દુઃખ કીંવા દરદ નથી. દરદ માત્ર તારુંજ છે. તને જોઈને મારે કાળજી ફાટી જાય છે. તારો અવતાર કેમ નીકળશે, તેની મને મોટી ફીકર છે. તારાથી હવે ભગરમાં

આવે સારાં વજ્ર, આભુષણ કમ પહેરાશે? તું આજ પરણીને ચોરીમાં રાંડીછું. તારો શ્વામી આજ મરી ગયો છે, એ ગણહદ પીડાથી મારૂં રૂધીર બળી જાય છે. ને એજ વિચારથી તારા સામુ પાણુ જોવાતું નથી. કમળાએ નિર્દોષપણથી જવાબ દીધો. માતાજી, તમે એમાં તે શું રડતાં હશે? પીતાજીને પ્રતાપે હું મન ગમતા વ-
 આભુષણ પહેરી ખાઈ પીને મેંજ કરાશ. મનેજોતું હશે તે મારા પીતાજી ક્ષણવારમાં લાવી દેશે. એમણે કાંઈ દી વસ એકે વાતની ક્યાં ના પાડી છે? હું મહોમાંથી વચ ન કાઢતી નથી ત્યાંતો મને તે ચોજ જાણે હાજર કરેલી જ છે. કમળા પુરૂં સમજતી નહીં હોવાથી આવા ઘેમા ઘેલા વિચાર કાઢતી હતી. આ સંસારમાંથી સુવાસણુ ત રીકેના તેના સઘળા હક ખાતલ થયા હતા. તે કમળા જાણતી નહોતી તેથી તેણે કહ્યું, માતાજી, મારો વર મરી ગયો છે, એમ તમે કહો છો એટલે મરીને ક્યાં જતો હશે! ને પાછા ક્યારે આવતા હશે? માણસ મરીને જાય છે તે ગામ અહીંથી કેટલે દુર હશે? માણસ મરીને ગામ જાય એમાં ઘણા લોકો કમ રડતાં હશે! એમતો આપણા પડોસીના છોકરો તમે કહો છો કે, આજ પાંચ વરસ થયાં પરદેશમાં ગયો છે. તે છતાં તેના માત પી-
 તા તમારી પેઠે કેમ રડતાં નથી? માતાજી મેં આજ મારી ઢીંગલને ચંચળના ઢીંગલા વેરે પરણાવી છે. હું પરણવાની રમત હવે ભુલી જઈ છું. માટે હવે તમે મને ખીજ વાર ક્યારે પરણાવશો? તમે મેંતીથી મઢેલો મો ડ ધાલીને મને પોંખવા આવો એવો દીવસ મને ખહુ ગમે છે, માતાજી તમે કેમ બોલતાં નથી? એમ કહીને

પદ્માવતીના ગળામાં હાથ નાંખીને કમળા વળગી પડી. ગરીબ ખીચારી કમળાના નિર્દોષ રહેરાથી ને મીઠી મીઠી વાતોથી પદ્માવતીની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ વહેવા. લાગ્યાં તેનાથી વધારે બોલાયું નહીં, તેથી ગદ ગદ કંઠ કંઠ્યું, બેન કમળા ! તું હજી ખાળક છું તને સંસાર નો વા નથી વાચો એટલે તને એવી ચાતની સમજણ હમણાં ન પડે. તું મોટી યઘરા ત્યારે સહુ સમજીશ. હમણાં તો તું ખાઈ પીને રમ્યા કર. ચાલ આજ તારે માટે “સુખોધ માળા” ની ચોપડી મંગાવુ છું. તે વાંચવી તને ગમશે કે? કમળાએ હરખાઈને જવાબ દીધો. મઃજી મને “સુખોધ માળા” વાંચવાની ધણી દહાડા થયાં હોંસ હતી; તે હવે તમારાથી પુરી પડશે. વાહ! શી મજેની ચોપડી મને એકવાર ચંચળે એ ચોપડી ખતાવી હતી. તેના માતાજી! હું શાં વખાણુ કરું? એમાં એવાં સરસ ચીત્રો અને તેને લગતી વારતાઓના પાઠ આવેલાછે કે તે ચોપડી નજરેથી દુર કરવી ગમેજ નહીં. એવી રસીલી ચોપડી વાંચતાં મને કેટલો આનંદ ને સંતોષ થશે. પદ્માવતીએ તાકીદથી તે ચોપડી મંગાવી આપવાની કબુલાત આપી ને કમળાને ખીજી વાતે વળગાડી પતાવી લીધી.

ગરીબ કમળા? તું જ્યારે સમજણી થશે, ત્યારે, તારા સંકટનો વિચાર કરી તને કેટલો અસંતોષ ને આ સંસારપરથી અભાવો થશે? હજી તો તેના કામળ હાથે મીંડળ ખાંધેલું છે. હજી તેના પંડપર પાનેતર વીગેરે “પરણુવાના” લુગડાં પહેરેલાં છે. હજી તો તેના દડમ સરખા દાંત રંગાઆને થોડા દહાડા પણ થયા નથી, હજી

તો તેણે સુવાસણની નીસાની તરીકે રળકતો ચુડો પહે-
ર્યોને ઘણો વખત થયો નથી; તેટલામાં તેનો સ્થિતિમાં
આ કેવો ફેરફાર ? વિવેકસાગરના “ઘરમાં” હજુ વી-
વાહની ધામધુમ ખલાસ થઈ નથી, તેના આંગણમાં લ
ગ્ન મંડપ શણગારેલો તૈયાર છે. વાજાં, ગાજાંના, નાદ
હજુ ખંચ પડ્યા નથી. કોમળ ગૃહેશની કામનાઓના
કોકિલા સ્વરથી ગવાતાં મંગળ ગીત હજુ તો સંજ સ-
વાર ગયાં છે. એટલામાં આવો અમંગળ ખતાવ ખતાવ
ની કોણે વકી રાખી હશે?

ધનપાળશાહને ઘેર આઠ દીવશ સુધી કાણીઆ મો
કાણીઆનો નોર “ચાલુ” રહ્યો. ઝોળખાતા અને ન્યાતી
લા સ્ત્રી પુરૂષો રોજ સાંજે તેને ઘેર પાથરણે બેસવા આ
વતા. કાચું કરીને સઘળા હિંદુઓમાં મરણ તાલીથી આઠ
નવ દહાડા સુધી ઊઠામણાનો ચાલ હોય છે. ધનપાળશાહને
ઘેર પાથરણું પાથરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં દરરોજ પુ-
રૂષો તો ઘડી બેઘડી આવીને બેસતા ને આહીઅવળા
વાતો કરીને ઊઠી જતા! પણ અસાન સ્ત્રીઓ તો રોજ રોજ
કુટવા રડવાની હસવા સરખાં ભવાઈ કરતી. ખાપડી ધન-
પાળશાહની ધણીઆણી કુટીકુટીને કાયર થઈ ગઈ હતી.
આખો દાહાડો ગૃહો વાળવાને સ્ત્રીઓના ટોળેટોળાં આ
વતાં. તેથી રોઝાણીને ધડીએકની શાંતી મળતી નહોતી.
રોઈ રોઈને તેની આખો આંધાં હતી. ને હવે મરવા જેવી
થઈ હતી. જો પોતાથી લાંબા અસરકારક વિલાપથી નહી
રડાય, બેખોધખ છાતામાં હાથ નાંખીને જો નહીં કુટાય;
તો લોકોમાં ચરચા થશે. એવો ખોટો ભય તેના મનમાં
હતો. તેથી શકતીહીણ થયા છતાં પણ તે કુટાય એટલું

કુટતી, ને ખેડેલે ધાંટે રડાય એટલું રડતી. તે પોતાની મેળે થાકતી ત્યારેજ મુંગી રહેતી. એટલામાં જે પીછ કાઢી સ્ત્રીઓનું ટેણું ખેસવા આવતું તે પાછી રડવાની તેને ફરજ પડતી. અરે! આવી ભોળી સ્ત્રીઓ આવણું દશમાંથી ક્યારે આછી થશે? તેઓ કાઢી દીવસ સુધરશે કે નહીં? રડવા કુટવામાં જે અસાન આરતોનું ડહાપણુ સમાએલું છે એની મુરખ સ્ત્રીઓને ધીરજ હજો. તેઓ શ્રીઓનું મુળ કારણ સમજતી નથી. ને ધર્મશાસ્ત્ર કાનથી સાંભળતી નથી. તેથીજ આવી અધમગતીએ પહોંચી હેવાનની હાલતમાં પોતાની જીંદગાની ગળેછે. આશ્ચર્ય છે કે સમજી પુરૂષો પણ પોત પોતાની સ્ત્રીઓને ખરે મારગ ખતાવવાનો કાળજી રાખતા નથી.

મરનારને ઘેર આઠ દીવસ સુધી જવું, તેનો શોક કમી કરવા ધીરજ આપવી; સારી સારી જ્ઞાનની વાતો સમજાવીને તેમનો ખેદ નરમ પાડવો. એવા હેતુથી હિંદુઓમાં ઉઠાણાનો ચાલ ચાલુછે. તે છતાં ઊલટા તેમને ઘેર જઈ તેમની દીલગીરી વધારવાની કોશીશ કરવી. તેમને રડતાં બંધ રાખવાને બદલે ઉલટાં વધારે રડાવવાં. ને તેમના મનમાં આગમાં તેલ હોમીને ઝાઝો સંતાપ કરાવવો, એ રીત ઘણી કનીષ્ઠ છે. એવી સમજણથી ઉઠાણાને દહાડે ત્યાં ખેસવા જવું એ બાહુ ખરાબ વિચાર છે.

નવમે રોજ જેને સુતક પહોંચતું હતું, તે સઘળાએ ડાઢી “મુંછ” મુંડાવીને સુંવાળાં ઉતરાવ્યાં. ધનપાળશાહે ગેમતી નદીને કાંઠે જઈ એક પીંપળાના દક્ષ નીચે આધ સરાવ્યું; ને છોટમલાલના પીંડ આપીને સ્ત્રી પુરૂષો રડતાં કુટતાં તેને ઘેર આવ્યાં. એ આખો દહાડો મરણ તી-

ધીની પેઠે રડવાં કુટવામાં ગાળ્યો.

છોટમલાલ ખીચારો આ ભર્યો ધરમાંથી શું પામી ગયોછે? તેણે શું ખાધું પીધુંછે? તેણે સંસારમાં અવતર લેધને શું જોયુંછે? પેહેયુંછે? ને સંસારનું સુખ ભોગવુંછે? તે આશા ભર્યો આઠ્યો, એવોજ ખાલી હાથે ગયોછે. તેથી તેની પાછળ પાંચ રૂપિયા પુન્ય પરમાર્થમાં ને ધન ભોજનમાં સારી પેઠે ખરચવાનો વિચાર ધનપાળશાહનો તથા તેની સ્ત્રીનો હતો. આથી અગીયારમાને રોજ પોતાની આખી ન્યાતના ખાળ ગોપાળોને તથા બ્રાહ્મણોને જમાડવાનું નહીં કીધું. ભુદેવોમાં ભીન્ન ભીન્ન તડાં પડ્યા થી, તેમનામાં એક સંપ નહોતો. એક ન્યાતમાંથી અનેક ન્યાતો થઈ ગઈ હતી. તેથી તેમના પટેલીઆઓને આ ગણે દીવસે તેડાવીને ધનપાળશાહે જમવા, રાંધવાનો આદેશ કરાવ્યો.

અગીયારમાની સહવારમાં ચોરાશીનો સાદ ફેરવીને રસોઈ ચાલતી કરાવી. બ્રાહ્મણોને લાડુ જમવાના આઠ્યા ધી ઘણા ખુશી થયા. ને આખો દીવસ ભુખ્યા રહી સાંજે સારી પેઠે હાથ મારવોછે, એવી વાતો માંહોમાંહે કરીને ભુદેવો રાજી થયા. ધનપાળશાહની ન્યાતમાંથી ઘણા જણ જમવા આઠ્યા નહીં. ફક્ત પાંચ પાંચ સાત સાત વરસના બાળકોને કુંવારી કન્યાઓ આવીને દીવસ છતાં જમી ગઈ. પરંતુ બ્રાહ્મણો “રાતના રાજી” છે એ કહેવત અહીં પાડવાને માટે તેઓએ છેક સાંજના જમવા આવવા માંડ્યું. શેરીઓમાં ને ગંધાતી ગલીઓમાં તેમની પંગત જમવા બેઠી! જે જમીનપર કુતરાં, કાગડાં ને એવાં ખીજા અપવિત્ર જનવરો ફરતાં, ને પીશાબ કરતાં હતાં; જે ગલીમાં

હિંદુ મુસલમાન ને દેઠ લોકો આવ જાવ કરતાં, જે ગ-
લીમાં દરરોજ શુદ્ધલોકો પાણીને એઠવાડ નાંખતા, એવા
અપવિત્ર હકાણે આ પવિત્ર! શ્રાદ્ધાણે આજ નમવા બેઠા!
આ હકાણે ખેરીને જમતાં તેમને લાડુની લગ્નીમાં કાંઈ
ખાદ નડયો નહીં, એ ધણી આશ્ચર્યની વાત છે.

પીરસાણું ચાલતી વેળા ધણીજ ગરખડ થઈ કાઢને
ભાણે શાક ન આપ્યું, તો કાઢની થાળીમાં લાડુ ન આપ્યા.
જેજે રસોઈઆ પીરસવા રહ્યા હતા, તે સધળા પોતપો-
તાની વગે સગે પીરસવા લાગ્યા. કેટલાકે જમવા માંડ્યું
ને કેટલાકે લાડુને દાળની ખુમો પાડવા માંડી. એક ભુદેવથી
આવો દેખાવ નહીં જોવાયો તેથી તેણે પીરસનારને ધ
મકાવી ખરાખર પીરસવા કહ્યું. આથી પીરસનારનો મીઠજ
ગયો. તેથી ન સંખાય એવી તેણે સામા ધણીને ગાળ દીધી
એટલે લડાઈ મોટા જોસમાં સળગી ઊઠી. એક ખીજના
સગાં બહાલાંએએ આવીને આ મારામારીમાં ભાગ લીધા;
ને જમતાં જમતાં શ્રાદ્ધાણે ને ખરાંએ ઊઠી નીકળ્યાં.
સામ સામાં લાડવા ઊડયા, એટલે કેટલાક સમજી ભુદેવો
વચમાં પડ્યાં, ને જેમ તેમ કરીને આ લડાઈ ખંધ કરાવી.
લોકો જમ્યાં ન જમ્યાં ને બાણા ઉપરથી ઊડી ગયાં કાઢને
ભાણે પુરો ભાત પણ પીરસાયો નહીં. આવી પાડાપાડાની
લડાઈથી વચમાં ઝાડનો ક્ષય થયો. ન્હાનાં છોકરાં ને સ્ત્રીઓ
ખુખથી ઊઠી ગઈ, ધનપાજશાહને તથા વિવેકસાગરને આથી
ધણું માડું લાડું. પોતાને ઘેર આપું કારજ આપ્યું,
ને તે ખગાડ્યું તેથી શ્રાદ્ધાણેપર તેઓ ધણા ગુસે થયા.
તેથી જમાડીને રૂપીએ રૂપીએ દક્ષણા આપવાની હતી
તે વિચાર પણ ખંધ રાખ્યો. શ્રાદ્ધાણેએ જમતી વેળા

જાણુ' હતું કે જમી રહ્યા પછી આપણને સારી દક્ષણા મળશે. તે પ્રમાણે ન મળવાથી ધનપાળશાહનું ખુરં ખાલતાં ખાલતાં તેઓ પોત પોતાને ઘેર ગયા.

ભુદેવામાં આવા લક્ષણથી તેમને વીધે હલકો વિચાર કાણુ નહાં પાંધે? આવા જમણના ને દક્ષણના લાલચુ વિપ્રોને જમાણામાં કશું પુણ્ય નથી. ધીઃકાર છે આવા લોહીના કાળીઆ ઉમંગથી ભરનારા વિપ્રોને! ધનપાળશાહ ને! એકનોએક લાડકો પુત્ર મરી ગયો, તેનું ખરચ જમી ખુશી થનારા વિપ્રોને ધીઃકાર હતો! આવા મહાં ઉપર મળીદા એળનારા વિપ્રોને ફોટકાર છે! મરનારના વિજેગ થી એક તરફ જાતી ફાટ રૂદ્ધ ચાલતું હોય છે, ને તેવાને ઘેર હોંશથી વિચાહની પેડે પંગતમાં એસીને મીઠાનના કાળીઆ ભરવા એ અધમ લોકોનું કામ છે. ખાવાપીવા સહ પારકે ઘેર મારામારી કરવી ને ભાવથી જમાડનારા યજ્ઞમાનનું કારજ પગાડવું. ઊત્તરી તેને શીરપાવમાં ન ભંગાય એવી ગાળો દઈ તેનું ખુરં ચલાવું, એ તે બ્રાહ્મણ નો ધર્મ છે. “સાપ ગળાને લાંસોટા રહ્યા” તેની પેડે આગલા રૂડા ધર્મ, કર્મમાં પવિત્ર, થયેલા બ્રાહ્મણોને બદલે આજકાલ ક્રીયાહીણ, ને લાલચુ વિપ્રો રહ્યા છે. તેમને જમાડવું એ ક્ષારવાળી ભોંયમાં વાવવા સરખું છે. તેમાંથી સાચું ફળ નીકળતું નથી. એવું જાણ્યા છતાં ધનપાળ શાહ બ્રાહ્મણોને હજી પણ ભુલ્યા નહીં.

સર્ગમાં જતાં મર્ગમાં મરનારને આડી મોટી મોટી નદીઓ આવે છે; તેથી જો તેની પાછળ ગાયનું ઘન કરીએ તો તે નદીઓ ઉતરતાં તે જીવને કાંઈ હરકત નડતી નથી! માર્ગમાં કાંટા ને ગોખરથી ભરેલી જમીન

આવેછે. માટે અહીં 'બ્રાહ્મણે'ને જોડા ખેરાન્યા હોય તો ત્યાં મરનારને ચાલતાં પગે હરકત નહતી નથી ! જીવને સ્વર્ગમાં સુવા કરવાની પંચાત પડેછે ! તો તેના નામની સજ્યા અહીં તેના કુટુંબીઓ, વિપ્રોને આપે એટલે તેને ત્યાં એ બાબતની સગવડતા મળેછે ! 'વ્રદ ભોજનો' કરાવી 'બ્રાહ્મણે'ને સારો પેડે સંતોષીએ તો મરનાર જીવ ત્યાં ભાત ભાતના પકવાનો જમીને સુખી થાયછે ! માટે જો મરનારને સધળી વાતે સ્વર્ગ નર્કમાં સુખી રાખવા હોયતો; અહીં પરમેશ્વરના વકીલ, વિપ્રોને રાજી રાખવા એટલે તે જીવને કશી વાતની ત્યાં હરકત પડતી નથી ! આવા ગાંડા ને વહેમ ભરેલા વિચારથી ઠગાઈને ધનપાળ શાહે છોટમલાલને અર્થે પુણ્ય દાન કરવામાં ઘણા પ-ધરિા ખર્ચ્યા.

હવે છેલ્લી ક્રીયા તેના અસ્તિ (જુલ) ને ગંગામાં નાંખી ત્યાં ત્રાધ સરાવવાની રહી, તેથી ધનપાળશાહે છોટમતા ખરમા પછી પોતાના ગૌરને લઈને અસ્તિ (જુલ) નાખવા કાશીનાં પવિત્ર તિર્થે ગયા. ત્યાં જઈને ગંગા નદીના પવિત્ર ઉંડા પાણીમાં છોટમતા અસ્તિ નાખી ત્રાધ સરાવ્યું. ને પછી 'વ્રદભોજન' કરાવી, દક્ષણા આપીને, 'બ્રાહ્મણે'નો આશીરવાદ લઈ ધનપાળશાહે શેઠ શેઠા કાતુર એહેરે પોતાને ઘેર આઠ્યો.

ખીચારા છોટમલાલનો વહેમે ભોગ લીધો. જો તેને ખરા ઉપાય કરવાની તેના અસાન માતપિતાએ હાથમાં તક લીધી હોતતો કદાચ તેને ઉગરવાની આશા હતી. પણ તેના વહેમ ભરેલી ક્રિયાવડે અમુલ્ય જીવ ગયો, એમ સમજી લોકોએ માન્યું વરસોવરસ આ દેશમાંથી આવી અ

જ્ઞાનતાને લીધે કટલાં બાળકોનો નાશ થતો હશે? તેનો ખ્યાલ આવ્યો મુશ્કેલ છે. જ્ઞાનપણમાં બાળકોની માવજત કેમ લેવી, તેમને કેવી તરેહથી ઊછેરવા, તેમને કેવી કળવણી આપીને મોટાં કરવાં એ આ દેશની ધણીખરી મુરખ સ્ત્રીઓ સમજતી નથી, તેઓ વહેમને ગફલતથી તેમનાં બાળકો બાળક રૂપે રાત્રીને વહેલો નાશ કરે છે. પણ આ જ્ઞાનતાને લીધે ભોળી સ્ત્રીઓ પોતાની ભુલ જાણતી નથી એ ખેદકારક ખોના છે.

છે. ટમલાલ આ દુનીયામાં આવ્યો ન આવ્યો થઈ ગયો. તેના માતૃપિતાએ અને સગાંબહેલાંએ પાંચ દીવસ સુધી તેનો શોક પાળ્યો. વખત જતાં સઘળી વાત વિસારે પડીને સૌ સૌના ધધે વળગ્યાં. થોડા સમયમાં કટલાકે તો છોટમલાલનું નામ પણ ભુલી ગયા; ને ભુલે તેમાં નવાઈ પણ શી? જગતની માયાજ એવી છે. પણ નિર્દોષ કમળાના કષ્ટનો કાંઈ કીનારો હતો?

પ્રકરણ ૬ હું

બાળલગ્નને આપણા દેશમાં સંસારના ખરા સુખનો નાશ કરી કેવો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે; તે જાણ્યા છતાં કટલાક દેશીઓ બાળલગ્ન કરતા ડરતાં નથી. પુનરલગ્નનો રીવાજ નહીં એવી ન્યાતોમાં પણ આંખે મીચીને ધણેક ઘેર બાળ લગ્ન થાય છે. લગ્ન કરવાં એ જાણે નહાનાં છોકરાંની રમત હોય એમ તેઓ સમજે છે. સ્ત્રી પુરુષ તરીકેની ફરજ કીંવા ધરમ શું છે તે આપણા દેશી લોકો સમજતા નથી. બાળકોને પરણાવવાનું કામ મા બાપનું ન

થી, પણ પોતાના ખાળકો જ્યારે ઊમરમાં આવે ત્યારે મન ગમતાં જોડાં બંધાઈ પરણે એવો હક છોકરા છોકરીઓનો છે, આવા હક છીનવી લેઈને ઘણાં માખાપો પોતાના ખાળકોને હલાવાના લોભમાં લાકડે માંકડું વળગાડી કંજોડાં કરે છે, એ ઘણું નહારું છે. જે વખતે છોકરા છોકરી પારણામાં સુતાં સુતાં હીંચકા ખાતાં રડતાં હશે, ત્યારે તો તેઓ પરણીને આ પુરૂષ તરોડેના વીકટ હકથી જોડાઈ ગયા હશે. આ કેવો કારસ? આ આપણા લોકોની કેવી જોવા જેવી ભવાઈ?

કંજોડાંથી ને ખાળ લખથી કાને સુખ મળ્યું છે કે ખાપડી કમળાને મળે? કમળા ખાળ લગનથી કેવી અભાગ છી થઈ પડી છે, તેનો આપણે જોઈએ છીએ. ત્યારે કદાચ તેનો ભરથાર જીવતો રહ્યો હોતતો કંજોડાંથી શું કમળા કાંઈ પણ સુખી થાત? મોટા ઘરને કુળવાન વરના લોભથી જાણી જોઈને પદમંવતીએ આ હઠ લઈને કમળાનું કંજોડું ખાંધ્યું હતું. કમળા નવ વરસની સમજણી થઈ હતી, ત્યારે તેનો નાનો પતી છોટમ પુરાં પાંચ વરસનો પણ થયો નહોતો. કમળા નીશાળે જ્યારે ભણવા જતી, ત્યારે છોટમલાલ પારણામાં સુતો સુતો ભિંકતો હતો. કમળા જ્યારે કામળ કાંઈ નવી નવી ચોપડીઓમાંથી કવીતા ગાઈને પોતાના માત પીતાનું મન રીઝવતી હતી; ત્યારે તેનો નાદાન પતી નવમ્મી હાલતમાં પોતાની માતાના ખોળામાં બેસી એવો કીકો હતો! ઈશિરેચ્છાથી આ કંજોડું જો એકવાર અખંડ રહ્યું હોત તો કમળાને કંજોડાનું કેવું મહા કષ્ટ વેઠવું પડત એ સમજાતું નથી. કમળા પોતાના કર્મમાં કંઈ મંડાવીને આવેલી તે

કેમ કરીને સુખી થાય? તે કળોડાંથી ખચી તો ખાળજાનથી ખીચારીને વીંધવાપાત્રું આપ્યું ને આ સંસારમાં સદ્ગુણ સુખથી ખાતલ થઈ તથા છતે સુખે દુઃખ આપી યઈ.

હમણાં તો તેની કાચી વયમાં તેના મનમાં સંસાર વહેવારનો વિકાર નહોતો. આત્મી નહાની વયમાં આ સંસાર વહેવારના સદ્ગુણ ખનાવોનાં છુપા ભેદનો તેને કેમ અનુભવ મળે? અને એવો અનુભવ મેળવવાની તેને અગત્ય પણ ક્યાં હતી? ત્યાં જાતમાં રમવા જમવા જવું, નવાં નવાં હીર ચીરનાં વસ્ત્રો ને સોના મોતીનાં સાચાં આભુષણો પહેરી દેવ દરસતે અયત્ન વિવાહ વા-
જનમાં મહાજવા જવું, હાથમાં ચક્ર ચકતો સોનાથી મ-
ઢી લીધેલો ચુડો ને કપાળમાં કંકુનો ચાંદલો કરીને હર-
વું ફરવું; એ સગળા સુવાસણ સરખા સુખમાં તેને વિ-
ધવાની વિપત્તિ કેમ વરતાય? એમાં તેને શી ખાખતનું
આછું લાગે?

કમળા જ્યારે ખાઈ પીને ખેલતી ને હસતા નિર્દોષ
ચહેરાથી વાત ચીત કરીને કલોલ કરતી હતી, ત્યારે ખી
જા હાથ ઉપર તેની માતાના મનમાં પાર વગરનો છુપો
ખળાપો થતો. જે દીવસથી કમળા રાંડી તે દીવસથી પ-
દમાવતોએ ખુણા પાળી સારું ખાવા પીવાની તથા નહાનાં
પ્રકારનાં અલંકાર અંગે આડાડવાની પ્રતીક્ષા લીધી હતી.
કમળાની હેડીની છોકરીઓ પરણીને સંસારવાસે જતી
જોઈને પદમાવતીને ધાતું લાગી આવતું ને ખળાપો ક-
રતી. અરે! રે! ધરિવર! તે મને દીકરા આપી તે આવો
દીવસ દેખાડવાને માટે જ કે? આથી હું વાંગણી રહી હોત
તો મારે આવું જોવાના દહાડા આવત? પરમંથરે મને

મોત દીધું હોત તો ઠીકકે મારે દેખતું એ નહીં ને દાઝતું
એ નહીં. અરેરે! મારો અ.શા કમળાનાં કુટલી હતી?
કમળાને મન ગમતો કરીઆવર કરીને સાસરે મોકલી હું
કેવો સંતોષ પામત? આણું પરીઆણું કરીને હું કેવો
મન થાત. રે? મેં અમાગણીએ કમળાના સારા સારા
ઉતાવળાં લગન કરીને આ કળ લીધું, પરમેશ્વર કમળાને
રૂડો દીવસ દેખાડત; ત્યારે હું તેના ખેળે ભરીને કંઠી
રાજી થાત! અરે! દોહીતરનાં મુખડાં જોવાની મારા મ-
નમાં કુટલી આશા હતી!! પાંચ પચીસ રૂપીઆ મે.સ.જી
કરવામાં ખરચીને હું મારો હાથ કેવો ઠારત? જમ.ધર્મ
કંસાર કઢાવીને હું કુટલી પેહેરામણી કરત? પણ પરમે-
શ્વરે મારી આ સઘળી આશા ભ્રષ્ટ કરી. મારા પરીઆમાં
ધુળ નાખી. અરે? ને તે પેલા ભવમાં શાં અધેર પાપ
કર્મી હશે, કે દીકરીએ દીવો પણ ન રહ્યો? ખીચારો કમ-
ળાનો અવતાર એજે ગયે, આવી સ્થિતિમાં તેને ભવ
કુમ જશે? હે! પરમેશ્વર! હવે મને મોત આપ તો સારું.
આવા વીચારથી પદમાવતી રોજી ધુપ કરતી ને તેને કરી
વાતે ચહેત પડતું નહોતું.

વિવેકસાગરના મનમાં પણ કાંઈ ઓછો પરિતાપ
નહોતો, તે ધણે વિવેકી ને વીચારવંત હોવાથી પોતાની
દીલજીરી છુપી રાખી શક્યો હતો. તેના મનમાં કમળા
થીરો મોટા મોટા વિચાર હતા, દીકરી કહો કે દીકરો કહો,
પણ તેને મન તો એ સઘળું કમળા હતી. સઘળી મી-
લકતનું માલેડીપણું કમળાને આપીને પોતાના છેલ્લા
દહાડા પુરા કરવાનો વિચાર તેને હતો. પોતાની અવસ્થા
થયાથી જમ.ધર્મ ઝિમર લાયક થાય, ત્યારે તેને પ્રધાનની

પદવીપર ચઢાવી એકાંત વાસમાં ભગવાનની ભક્તી કરવાની ઇચ્છા વિવેકસાગરને હતી. પણ માણસની ધારેલી આશા ઝથારે પાર પડે છે? માણસ ધારે છે કાંઈ, ને બને છે કાંઈ. વિવેકસાગરે આવો ઊલટો ખનાવ ખનવાથી કમળાને હવે નિતિસાનની કેળવણી આપવાનું કામ પોતાના હાથમાં લીધું હતું. વહેવાર જોગા તેણે આટલા મુશ્કેલીમાં કેળવણી લીધા હતા; પણ નિતિ ધર્મનું સાન તેણે એકાંત હોવાને લાધે તે પુરું કરવા પાછળ પોતાનો ઘણો કાળ રોકતા હતી.

વિવેકસાગરને કમળાના વિચારથી રાતે પણ ધડી સુખ નિંદ્રા આવતી નહોતી. દીવસ, રાત એના એ સંતાપ માં તે અસંતોષી રહી, અજાણ્યા છતે સુષ્પે દુઃખીઆરો થયો હતો.

આ વેળા એમાસની અંધારી રાત હતી. આકાશમાં વરસાદ ચઢી આવવાથી ને ધનધોર ધટાથી તે શ્યામ રંગનું ભયંકર હતું. ધડી ધડીએ કાન ખેંચી કરી નાંખે એવા વીજળીના કડાકા થતા હતા. આસ પાસ અંધારાનો કાળો પડદો પથરાયો હતો. તોફાની પવનના ઝપાટા ને વીજળીના કડાકા શીવાય સઘળે ઠંડાણે ચુપાચુપ હતું. જાજ વીજ ને તોફાનનો સાથે ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. ગોમતી નદી આ વેળાએ ખાણીખાણુ આવી હતી. તેણે પાણી પથરાને ખડકનો સાથે જોરમા અથડાયાથી ધુ, ધુ, ધુ, એવો ભયંકર શોર થતો હતો. નદી કીનારા પર મસ્ત થયેલાં દેડકાં, નહાનાં પાડાની પેઠે ડરાં, ડરાં એવા ધોર શબ્દો કરી ડરાવતાં હતાં. સામે કાઠે મશાણુ હતું, તેમાંથી વારંવાર ભડકા થતા, ને એલવાઈ જતા હતા. જે દેખાવ જોઈને ગમે એવો હીંમતવાન મર્દ હોય

તેની હીમતની કીમત કળઈ આવે એવું હતું. આવી મેઘલી રાત કોઈ દીવસ મળી નહોતી. આ વખતે વિવેક સાગર પ્રધાન પોતાના નદી કીનારાપર આવેલા મહેલમાં બેઠા બેઠા અજંપાથી નહાના પ્રકારના વિચાર કરતો હતો, એટલેમાં નદીપર એક રડતી સ્ત્રીના સરખો તેના કાન પર અવાજ પડ્યો. તેથી તેનું લક્ષ તે ભણી ગયું. તે અવાજ ક્યાંથી ને કોનો આવેછે, તે જોવાને માટે તેણે નદી તટપરની ખરી ઊંચાડી, પણ કાંઈ જણાયું નહીં! રાત એટલી તો અંધારી હતી કે આંગળી કળાય એવું નહોતું. પવનના મુસવાટથી ને નદીની રેલના જખરા ધ્રુવ વાટથી તે અવાજ ઘડીકમાં ખુલ્લો સંભળાતો તો ઘડીમાં મુદ્દલ સંભળાતો નહોતો. જે તરફનો પવન હતો તે ખા-રી વાટે દીવાની ખતી સળગાવીને તેણે ખીજી વાર જોવા માંડ્યું. પણ કશું જણાયું નહીં. આવી ડરામણી રાતે નદીપર કોણ રડતું હશે? તે શું ભુત અથવા ડાકોણ કે ચુડેલ તો નહીં હોય? ભોળા ને કાચી હીમતના માણસ ના મનમાં આવો દેખાવ જોઈને આવા વિચાર આવ્યા પગર રહે નહી. પણ વિવેકસાગર એવો વેહેમી નહોતો. ભુમી ઉપર ભુત ડાકોણની હસતી તે માનતો નહીં. તેના મનમાં દ્રઢ હતું કે ભોળા લોકોના ખોટા ભામાને તેમના વહેમની ભુત એતો માત્ર શંકા છે. “મંછા ભુત અને શંકા ડાકોણ” છે. તેમ તે હીમતમં પણ કાચો નહોતો. તરત ખારી ખાંધ કરીને અગત્ય જોગ કપડાં પહેરી લીધાં. હાથમાં બે ધરવાળું ખડગ લઈ માથે વરસાદથી ખચવા ટોપ એટલી લીધી. ને કોઈને જણાવ્યા વગર ધમધમ કરતો મેડીએથી નીચે ઉતર્યો. તથા મહેલને પાછલે પાર

જિ થઈને ત્યાંથી પેલો રડતો અવાજ આવતો હતો,
તે દીશા સાંધીને તેણે ચાલવા માંડ્યું.

આ વખતે વરસાદ ઘણા જોરમાં પડવા માંડ્યો.
માર્ગમાં ધુંટીપુર પાણી ને કાદવ ખુંદતો પ્રધાન આગળ
આ યો. વિજ્ઞાનીતા કડાકા કાચા પોચાના પગ નરમ કરે તેવા
થા. લાગ્યા. આસપાસ અંધારાથી કશું સુઝતું નહોતું.
વિવેકસાગરે પેલા અવાજ પર જેમ જેમ ચાલવા માંડ્યું,
તેમ તેમ તે અવાજ ધીમે પડી આગળ ચાલતો જણ
યે. આથી તેના મનમાં જપરી ધાંતી પેડી. તેણે જોયું કે
મારાથી આ અવાજ દુર કેમ નાસતો હશે? ધડીમાં રડતો
અવાજ કાન પર આવેછે, ને વળી પાછો બંધ થાય છે.
આતે શું મારા મનમાં ધાંતી પેડીછે? આવી મેલડી રાતે
આવા ઉંડ કીનારા પર માગુસે જાતને આવવાનું કારણ
શું? ત્યારે શું લોકો ભુત હાજરનો ભ્રમ કહે છે, તે
સાચો હશે? આવા વિચારથી તેના મનમાં અનેક તરેહની
શંકા થવા લાગી. તે ગમે એવા પકા ઠરાવનો તથા કાણ
કાળજનો હીમતવાન નર હતો, પણ આવી એકાંત ભ-
યંકર જગાએ અંધારી ડરામણી રાતે આગળ એકલા
ચલતાં હવે તેના પગ થરથર કંપવા લાગ્યા. આખું શરીર
પાણીની પેઠે નરમ થઈ ધૂજવા લાગ્યું. તેની આંખે ખ્યા-
લી તરેહવાર આકારના ચમતકારી દેખાવો દેખાવા લાગ્યા.
ને તેનું મન ધ્રુવ ખરેખર આવી અજાયબીથી ફરવા લા-
ગ્યું. હવે આગળ જવું કે પાછું પોતાને ઘેર ફરવું, એના
વિચારમાં વિવેકસાગર પડ્યો. એટલામાં એક મોટો વિજ્ઞ-
ાનો ચમકારો થયો, તેના અજવાળાથી તેના મનમાં
નવી હીમત આવી. એટલે આગળ ચાલવા માંડ્યું.

હમણું વરસાદ તદન ખંધ હતો. વાદળાં વિખરાયાથી ચં-
દ્રમા આકાશના કાળા પડદામાંથી નીકળીને પ્રકાસવા
લાગ્યો. પવનના સુસવાટને વીજળીના ગગડટ ખંધ થયાથી
આસપાસની સઘળી વસ્તુઓ હવે ઓળખાઈ આવતી
હતી. પેલો રડવાનો અવાજ તદન ખંધ હતો. એટલામાં
વિવેકસાગરની અંધે એક વૃક્ષ નીચે એકાએક એકજી-
નો આકાર જણાયો. તે આવો દેખાવ જોઈને જરાપણ
ખીંચી નહીં. પકું મન કરીને તે પેલાં વૃક્ષ આગળ ગયો.
તે એક બેભાન હાલતમાં ઊભેલી સ્ત્રી તેના દીઠામાં
આવી. વરસાદથી તે સ્ત્રીનાં તમમ વસ્ત્ર ભીજી ગયાં
હતાં. તેણે મરદના સરખો કછોટો વાળેલો હતો, ને તેના
માંથાના વાળ વીખરાયેલા હતા. આવો મામલો જોઈને
વિવેકસાગરના મનમાં અનેક તરંગો થવા લાગ્યા. તે હીં-
મત આણીને બોલ્યો. અરે સ્ત્રી તું કાણુ છું, તે મને
જાણાવ. સ્ત્રી જાત યદને આવે ભયંકર ઠોકણે આવી
મેઘલી રાતે તું શા સાર આવીછું તે મને કહ્યું આ-
શ્ચર્ય લાગે છે. તું ભુત, ડાકણ કે ચુડેલ હોય તો તેમ
જાણાવ. એટલે મને ખાત્રી થાય કે આ સંસારમાં ભુત
ડાકણની હસ્તી પરીછે. માટે તું જલદી બોલ, કાણુછું.
ને આત્રી વેળાએ અહીં હજી જગમાં આવીને શા માટે
રહે છે? પેલી સ્ત્રીએ ભય ભરેલા ચહેરાથી જવાબ દીધો.
ભાઈડું ડાકણ નથી કે શાકણ પણ નથી. હું તો કાળા માથાનું
માનવી છું. તારે મારી પીડાનું શું કામ છે? તું તારે મા-
રગે ચાલ્યો જા. મને દુઃખીઆરીને વધારે દુઃખ આપ-
વામાં તારે શો લાભ છે? આટલા શબ્દો બોલતાં તે દુઃખી
આરી સ્ત્રીના પગ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. તેનું શરમથી

મહોડું ખંધ થઈ ગયું ને આંખે તમર આવવાથી ભોંય પર મુરછા ખાઈ નિચટાપાટ પડી ગઈ. વિવેકસાગરને આથી ખાતરી થઈ કે આ કોઈ નથી પણ કોઈ વખતની મારેલી સ્ત્રી છે. તે કદાચ આપઘાત કરવાના ધરાધથી અહિં આં આવી હશે. એમ સમજીને પેલી અજાણી સ્ત્રીને મદદ કરવાના ધરાધથી તે હેઠળ બેઠા જીએ છે તો તેના હાથ પગ ઠંડીની અસરથી ટાઢાબોળ થઈ ગયા હતા. માથામાંથી થોડું થોડું લોહી ટપકતું હતું. તેનું શરીર સુધી ગયાથી કેવળ હાડપીંજર રહ્યું હતું. આંખોને ઠકાણે બે ખાડા પડ્યા હતા; ને તેનો એકેરો કરમાઈને ખીલામણો થઈ ગયો હતો. પેલી સ્ત્રીના માથા ઉપર હાથ મેલી હીંમત આપીને પ્રધાન બેસ્યો, ખાઈતું મારાથી કોઈ વાતે ડરીશ નહીં. માફ નામ વિવેકસાગર પ્રધાન છે. સ્ત્રી જાતના રડવાના સાધથી મદદ કરવાને માટે હું વખતસર આ ઠકાણે દોડી આંચો છું. માટે બેન, ખાઈતું હવે જે હોય તે મને જણાવ. તારું જે દુઃખ હોય તે મને સંભળાવ. હું ખતરો એટલી તને મદદ આપીશ. આજથી તું મારી દીકરી છે, ને હું તારો પિતા છું. માટે ચાલ. માફ મકાન અહીંથી ધાડું જ નજીક છે. હું ત્યાં તને લઈ જઈને નિર્ભય કરીશ. આ સંધ્યું પોલવું વિવેકસાગરનું હવામાં ગયું. પેલી સ્ત્રીએ કરો પ્રત્યુત્તર દીધું નહીં. આથી પ્રધાનને શક ગયો કે આ સ્ત્રી જીવે છે કે મરી ગઈ છે. તેથી તેણે તેના હાથની નાડ હાથમાં લીધી તો તે ધીમે ધીમે ચાલતી હતી. તેના ઘંત સજડ પડી ગયા હતા ને તે ખચીત બેભાન અવસ્થામાં આવી ગઈ હતી. તેનું જોઈને પ્રધાન પોતાને ધેરથી જોઈતી મદદ મંગાવીને

મહેલમાં તે સ્ત્રીને પહેાચી કરાવ', આ પાત કાઢને
જાણુ ન કરતાં વહારે રૂકત પદમાવતી તથા કમળાને
આ દુઃખીઆરી સ્ત્રીની માવજત કરવાનું કામ સોંપી પોતે
ઘરતા ઉપચાર કરવા માંડયા. પ્રથમ તે સ્ત્રીના થંડા કપડાં
કઢાવી તેને ગરમ કપડાં પહેરાવ્યાં, ને આખે શરીરે
અજમેા સુંઠ વીગરે ચોળાવીને અખીથી સારી પેઠ રોક
કરાવેા. એટલે તે સ્ત્રીએ જરા જરા પોતાની આંખો ઉ-
ઘાડવા માંડી. પ્રધાને શરદી તોડી શુધ્ધમાં આણુ એવા
અરકનો એક ચમચો તેના ગળામા રેડયો, તે ઘટ ઘટ
પી ગઈ. એટલે તે સ્ત્રી હવે તદન જાગૃત અવસ્થામાં આ-
વી. તેણે જોવા માંડયું તો શું જુએ છે? પોતે એક
રાજવંશા મહેલમાં ખીછાવેલા ગરમ પલંગમાં સુતી છે.
તેની આશપારા એક બે સ્ત્રીઓને પુરેજ માવજત કરતાં
બેઠાં છે. આવો દેખાવ જોઈને તે સ્ત્રી ગભરાઈ ગઈ ને
પાછી બેભાન થઈને બોલવા લાગી, અરે! હું અહી કયાં
આવી છું? આ મહેલ શો? આ પલંગ શો? ને આ
માણુમો કાણુ? આતે હું સ્વપ્નામાં જોણિયું કે જાગતી
જોઈયું! અરે! મને અહી કાણુ લાલ્યું હશે! પદમાવતીએ
તેને વધારે બોલતાં અટકાવી ખુલાસો કર્યા. બેન તું ગ-
ભરાઈશ માં. આ તારે ત્વજ્જુ નથી, પણ તારી ખસી
હાલત છે. વિવેકસાગર સરખા પ્રધાનના ઘરમાં તને ઉંની
આંચ આવનાર નથી, તારી બનતી માવજત કરી તારે જે
કષ્ટ હશે તે મગ્ગડવામાં આવશે. માટે તું ધીરજ રાખ ને જ-
ણાવ કે આવી સ્થિતીમાં તને કાણે નાંખી છે. ને તું
કાણુછું, અમને તારી ધણી દયા આવે છે. માટે નિરભય
થઈ તારો અંતરનો પડદો ખુલો કર. તારે ખચીત યાદ

રાખ્યું કે તારી આપરને લાંછન લાગે એવી બીના હશે તો અમે કદાપી જાહેર મહી કરીએ. તારી આપરનો અ ને તારો ખનતો ખચાવ થાય એવો ખંદોખસ્ત કરવામાં આવશે. ખચીત તું આકૃતમાં આવેલી જાણાય છે. ને ખરા સંકટમાં આવેલાં માણસનો ખચાવ કરવો એ ખરા માણસનો ખરો ધર્મ છે. પદમાવતી તથા પ્રધાનના આ વા ધીરજવાળાં વચનો, સાંભળીને પેલી અપખાને પુરી ધીરજ આવી, ને તેની સંત્રણી ફીકર જતી રહી. વિવેક-સાગરનું નામ સાંભળીને તેના કીકા ગાલ પર લાલી આવી. તેથી દયામણુ મોહોડું કરીને કહેવા લાગી. માત પીતા, તમને હું મારા સંકટની શી વાત કહું? તમે આ રહે-રમાં રામરાંકર રાવળને તો ઓળખતા હશો. તેમની હું દીકરી છું. માઈ નામ અભાગણી ઓઢાવરી છે. મારા મા ખાપે પથરા એટલા દેવ કરી પુજ્યા, ત્યારે મારો જન્મ થયો. તે વેળા મારા પીતાને શહેરમાં પાંચ રૂપીઆનો સારો બહેવાર તથા લાજ આપર હતી. હું સાત વરસની ન થઈ ત્યાંતો મને મારા માત પીતાએ પરણાવીને જંગલમાં નાંખવાનો વીચાર કીધો. અમારૂં ઘર મુળથી જ કુળવાન છે. તેથી કોઈ કુળવાન વર સોધીને મને પરણાવવાનું નકી કીધું. મારાં માત પીતા તો રૂકત કુળમાં જ સમજતાં હતાં, ખાડો, ખોખડો, લુલો, પાંગળો કે મરવા સુતો હોય; એટલી અવસ્થાનો રાંગીલો વર હોય તો ભલે. પણ તે કુળવાન જ નોઈએ. આવી ધક્કાથી મને ઘોળકામાં એક કુળવાન વરની જોડે પરણાવી દીધી. મારાં માત પીતાએ જ્યારે તેને પાંચસો રૂપીયાની પુરતની લાલચ આપી ત્યારેજ તેણે મારી સાથે પરણવાનું સાડું કપ્પલ કીધું.

અમારી ન્યાતમાં કન્યાની અછત ગણીછે. તે છતાં જો કુળવાન વર સોંધવો હોય તો પાંચસોથી સાતસો સુધીની પહેરામણી વરને આપવી જોઈએ. એટલી રકમ વગર કુળવાન વર, કન્યાનો હાથ ઝાલતો નથી. મારા કુળવાન પતીને સાડમાં આશરેજ એકાદ બે વરસ ઓછાં હશે, તેથી તેમને પણ આવ્યાં હતાં. ને નાકમાંથી લીંટ તથા મહોડામાંથી નીરંતર લાળ વહ્યા કરતી હતી. આવા મરવાને ભોંય સુંધે એવા ભરથારની સાથે પરણાવીને મારાં માત પીતા ઘણું રાજ થયાં.

મારાં પગલાં કાચુ જાણે મારા પીતાના ઘરમાં કેવાય નક્કરમાં થયાં હતાં કે હું જન્મી ત્યારથી પૈસો ને આપણે ઓછી થતી ચાલી. હું પરણી ત્યારે ઘર સંસારમાં મુદ્દલ સમજતી નહોતી. અમારી ન્યાતમાં કન્યાને, પરણ્યા પછી બે ચાર વરસે સાસરે વાળાવેછે. ભોગ જોગ મને પરણાવીને મારા પીતાજી થોડા મહીનામાં મરણ પામ્યા. તેથી મારી માતાજી ને ઘરના સધળા બિચારમાં પેડા, એક મા સીવાય હવે મારે કાંઈ અંતરનું ખીજું સગું વહાલું ન રહ્યું. મારા પીતાના શોકથી રોઈ રોઈને મારી વહાલી માડી અંતે આંધળી થઈ, હવે મારાં દુઃખનો પાર ન રહ્યો. અમારી પાસે પાંચ રૂપિયાની મુડી પણ નહોતી, કે જેમ તેમ કરીને અમારા દહાડા પુરા કરીએ. હવે જ્યારે મારી ઊંમર નવ વરસની થઈ ત્યારે મારી માતાજીએ મને સાસરે મોકલવાની સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડી. સાસરવાસો કરવાની લેની શકતી નહોતી, પણ પેટે પાઠ પાંધીને તેણે લુગડાંના બે ધાભા હોંશથી કર્યાં. નાડાછડી, કંકુ અને બે પચકડીઓ જે મળી તે કરીને કમુરતાં ઊતર્યાં

પછી સાસરે મોકલવાનો વીચાર કીધો.

એટલામાં મારાં નરીખ કરી ગયાં. મારાપર દૈવ કાળ્યો. એક સવારમાં મારા પતીના મરણના સમાચારનો અચાનક મેલો આંચો. મારી માતાજી વગર ખીજા કોને મારું દાઝે કે દીલગીર થાય? તેનાથી જેટલું કુટાણું તેટલું કુટણું; ને રડાણું તેટલું રડી. ખીજા એ પાપડીના શો ઉપાય ચાલે? મારી માતા વિચાર તેના મનમાં રહ્યા. મારા કોડ મારા અંતરમાં ઉભા રહ્યા.

આ વેળાએ મને ગમ ન પડે કે મારી માડી આટલું કુટીને શામાટે દીલગીર થતી હશે? અમારા ઝોળખીતા લોકો મારા સામું જોઈને આંખમાં આંસુ લાવી ઊઠાશ થતા હતા. તેથી હું ગભરાતી કે આ લોકો મને જોઈને શા માટે રડતાં હશે? હજીતો મારા પીતાનો શોક ચાલતો હતો. મારી માતાજી તેના પરીતાપથી મરવા પડી હતી. તેમાં મારી સજગતી હોળીનો સંતાપ તેના મનમાં પેઠો. તે ખીચારી આવા ન ખમાય એવા શોકથી ઝુરી ઝુરીને આખર એકાદ બે અઠવાડીઆમાં મરી ગઈ. (ઇશ્વર તેનો વાસ સ્વર્ગમાં કરજો.) હવે મને દીલાસો દેનાર કે છાતી રાખનાર કોઈજ રહ્યું નહીં. એક પરમેશ્વર મારો મેલી રહ્યો હતો. મારી માતાના મરણથી મને એહ સંતાપ થયો. તેના મરણથી હવે મારો નિભાવ કયી રીતે થશે તેના મોટો વિચાર હતો. એમાં વળી એનું કારજ કરવાનું આવી પડ્યું. ન્યાતીલાઓએ મારી મીલકતને ધરપાર ખધુંએ તપાસી જોયું પણ ધરમાંથી એક કુટી ખદામ પણ નીકળી નહીં. ત્યારે તેમણે ધરપાર વેચીને અગ્નીઆરમું કરવાની મને સુચના કરી. મેં તેમને આ-

છછ સાથ જગ્યાબધું, ભાઈઓ! મારી પાસે રાતી પદામ નથી. આ એક રહેવાનું ઝુપડુંજ છે. તે વેચીને કારજ કરે તો આશ્રય વગર પછી ક્યાં રહું? ન્યાતીલાઓ એક સંપ થઈને આઠ્યા હતા. તેથી માઈ કહેવું ન માન્યું. ને ઉલટા તાણા મારી કહેવા લાગ્યા કે છોકરી! તું તે કાંઈ સમજે છે કે નહીં વાઈ? અગીયારમું કર્યા વગર તે ચાલે? કાંઈનું અગીઆરમું રહ્યું છે કે તારી માનું રહે? એવું આડુ અવળું સમજાવી, સરમાવી, ગભરાવીને ઘર બિપર રૂપીઆ લેવડાવી તેમાંથી કારજ કરવું કરાવ્યું. અગીયારમાને દીવશે નિર્દય ન્યાતીલાઓ એક રાતનું વાળુ કરી મને બીખારી ખનાવીને ચાલ્યા ગયા.

માઈ હવે સગુ કાણ થાય? મારી ખાર તેર વરસની બિમરે આવું સંકટ પડવાથી હું અત્યંત મુઝાવા લાગી. મારે રહેવાને ઘર ને ખાવાને અન્ન ન રહ્યું. ખાવા પીવાના ઘણા સાંસા પડવા લાગ્યા. આવી વખતમાં મને ખરી મદદ કાણ કરે. ગરીબ મારી માવડીના મરણથી મને પોતાની માયાળુ છાતીમાં ચાંપીને ખ્યારથી કાણ ધીરજ આપે? અ-ફસોસ! નશીબ કરે તે ખરૂં. એમ ધારીને ઘરમાં હતું ત્યાં સુધી ખાઈ પીને એકાંત દહાડા ગુજારવા લાગી. પણ મને કરી વાતે ચહેન પડે નહી. સાસરામાં બિમરે ભુંસાયો ને પીયરમાં પીપળો હોયો. ત્યારે હવે મારે જવું ક્યાં? મને અભાગણીને મોત કેમ ન આઠ્યું?

દીવસે દીવસે હું ખાળ અવસ્થાનો તપકા ટપીને યુવાનપણામાં આવતી ગઈ. મને નહાના પ્રકારનાં સંસારીક વિકારો ઉપજવા લાગ્યા. માઈ જોખન ખીલવાથી મને સંસાર વૈભવના સુખ ને લહાવા લેવાની ક્ષમાવીક ઈચ્છા

થવા માંડી. કોઈ સખીઓ ગાય કે નવાં નવાં વસ્ત્રાલંકાર પહેરે, એ જોઈને મને અદૃષ્ટાઈ ઉપજવા લાગી. પોતાના સ્વામી સાથે કોઈ સખીઓ વિવિધ પ્રકારનાં સંસાર સુખ ને વૈભવો ભોગવે એ ભાળીને મને એવાં સુખ લેવાના કોડ થાય, પણ નરીખ રૂઠ્યું ત્યાં મારો ઈલાજ શો ચાલે? જો મારા નરીખમાં આવું સુખ ભોગવવાનું લખ્યું હોત તો મારો પતીજ શા સાર મરી જત? આંધળો, લુલો કે પછી ગમે એવો પણ માથે પતી હોય તો ભાગ્ય ભાણ્યાં. શીરછત્ર જતાં વિધવાને આ સંસાર દુઃખ રૂપ થઈ પડે છે. તેને છૂટવા પણ ગમતું નથી. મારા સરખી કેટલીએક અભાગણી ખાળરાંડો જેમ પોતાના દહાડા સુખે દુઃખે પુરા કરે છે, તેવીજ રીતે હવે મારે દહાડા કહાડ્યા વીના છુટકો નહોતો.

કેટલીએક બ્લભીચારણી ખાળરાંડોએ મને પોતાના પાપી અખાડામાં લેવાને ઘણાએક પ્રયત્ન કીધા, પણ હું ડગી નહીં. મારી ઉમર નાદાન હતી. પણ મને કુકર્મ કરતાં કુદરતી ભય પેઠા. મારા માખાપ કોણ? મારી ન્યાત શી? એ સંભારીને મારી લાજ જાળવવાની મારા મનમાં ખમણી કાળજી થઈ. એક ઘડીભરના મીઠ્ઠાસુખ ભોગને માટે હું મારાં કુળને શું લાંછન લગાડું? મારી સાત પહેડીનું નામ બોળું? એ કદાપી કાળે ખનનાર નથી. એવું પણ લઈને હું આ સંસારનો અભાવો કરીને એક જો ગણુના મઠમાં જોગણુનો વેષ ધારણ કરીને રહી. આ મઠમાં મારા સરખી સેંકડો ખાળ વિધવાઓ તથા સંસારથી કંઠાળો પામેલી સંધવાઓ પણ વૈરાગ્ય લઈને વસ્તી હતી. મઠમાં હું જ્યારે દાખલ થઈ ત્યારે મારી પાસેથી ધર્મ

ગુરૂને તન, મન ને ધન અર્પણ કરવાની પ્રતીક્ષા લેવામાં આવી! મારી પાસે ધન નામે કુટી' બદામ નહોતી; તેથી મેં ઈશ્વર ભક્તીમાં તન, મન અર્પણ કરવાને અંતઃ કરણથી કપુલાત દીધી. ને મેં વૈદ્ય ધર્મ પાળી ઈશ્વર ભક્તીમાં મહારો દેહ પડવાનો નિશ્ચય કીધો.

માથે મુંડા ને હાથમાં ચુડા નહી, એવી હાલતમાંતો હું હતી; પરંતુ હવે ભગવાં પહેરી ખરી જોગણુ ખનીને હું મઠમાં સ્થીર ધામ રહી. ને ત્યાં એકાંત આરડીમાં રાત દીવસ ઈશ્વરનું ભજન કરવામાં મારો કાળ ગુબરવા લાગી. મને આગળ જતાં જણાયું કે આ મઠમાં રહેનારી જો ગણિની ચાલ ચલગત ઘણી માઠી હતી. ઈશ્વરને બદલે પોતાના કહેવાતા ધર્મગુરૂને દેહ અર્પણ કરીને એક જોગણુને ન છાજે એવી રીતે એમની સાથે ઘુટ લેવામાં તેઓ મોટું પુણ્ય સમજતી. ધર્મ ગુરૂની દરેક સારી અથવા નહારી ઇચ્છાને તાપે થતું તેમની ધીઃકાર ભરેલી માગણી કપુલ રાખીને જાર કર્મ કરતું; એમાં આપણું કલ્યાણ છે. એવું માનીને તે જોગણી અધાર કર્મ કરતાં હરતી નહોતી. મને શી ખબર કે મારી પાસેથી આવા પાપી ગુરૂએને તન, મન અર્પણ કરવાની કપુલાત લેવામાં આવી હશે? હવે હું પુરેપુરી પસ્તાવા લાગી, પણ કહું શું? સ્વરૂપાત જોગણીની પાછળ આઈ પીને મસ્ત થ-એલા ગુરૂઓ ગાંડા ઘેહેલાની પેઠે અહરનીશ ભટકવા હતા, એ જોઈને મને ન થાય એમું લાગ્યું. ભગવાનની ભક્તી કરવાને ઠકાણે માણસ રૂપી આ ગુરૂ ભગવાનની ભક્તી જોગણી કરતી હતી, ગુરૂઓનું એકું આવું, તેમના પાપી અંગનું ઘોઅલું; મેલું પાણી પીવું, તેમનું થુકલું

ગળણું, એમાં આ જોગણો પોતાનો ખરો ધર્મ ને ખરૂં કહ્યાણુ સમજતી હતી. આવા ઠગારા ને બબીચારી ગુરૂઓના મહામાં હું કમનશીયે આવી તેને માટે મારા નશીબને હજારો આપ દેવા લાગી.

મને તે લોકોએ પ્રથમતો ઘણા માનથી આપકાર દઈ પરમેશ્વરની ભક્તી કરવામાં કાંઈ પણ હરકત ન કરી. પરંતુ જેમ જેમ હું આ મહામાં વધારે વખત વસી પળોટાઈ ગઈ; તેમ તેમ મારા સ્વરૂપને લીધે ગુરૂઓના મનમાં અનેક તરંગો થવા લાગ્યા. ને પોતાના પાપી પંડામાં મને પકડવાને માટે નહીં ઘટે એવો ઉપદેશ દેવા માંડ્યો. મારી સાથેની જોગણોએ, અરે! કુટણીએએ મને ભોળવવામાં ખાકી ન રાખ્યું. ને ઘણાં માથાં કુટયાં પણ હું એકની એ ન થઈ. મારું સ્વરૂપ મુળથી અથાગ હતું. તો જો કે એ વેળા દુઃખથી હું મરવા પડી હતી, તે છતાં ગુરૂનો ડાળો મને પકડવાને ઠાંપી રહેલો હતો, હું જ્યારે સહેલાઈથી ન સમજી ત્યારે મારાપર ખળાત્કાર ગુજારવાનો એમણે વિચાર કર્યો. “ધરની દુઃખણી વનમાં ગઈતો વનમાં લાગી લાય.” એ વાતવાણું મારે થયું. સારા નશીબે હું તેમની ગોડવણથી એતી ગઈ. તેથી મારી આપરનો મરતાં સુધી ખયાવ કરવાનો એ ઠરાવ કીધો. અનીતીને રસ્તે ચાલવાથી મારી આ લોકની ને પરલોકની આપરને ખરા સુખનો કેવો નાશ થશે, એ સમજતી હોવાથી મારા અંતકાળે શા હાલ થાય તેથી હું ડરતી હતી. આ જીવાનીનો રંગ થોડા દીવસનોછે. આ પતંગ સરખો કાચો રંગ પલટાઈ જવાથી ઘડપણમાં મારી શી ગતી થાય? મરી ગયા પછી પરમેશ્વરને હું શો જવાબ દઉં? એવા

ભયથી પ્રાણુ ભય ત્યાં સુધી મેં મારી આખર જાળવવા-
ના ઠરાવ કીધો.

આજ રાતના મારા ઉપર બળાદ્કાર શુભરવાનો હતો,
એવી મને ખબર થવાથી આપઘાત કરવા સાર આવી
અધારી રાતની તક લઈને હું અહીંઆં નાસી આવી
હલી; તે વેળા નદી બેપુરમાં ખાણેખાણુ હતી. તેમાં
પડીને મરવાને! મેં નિશ્ચય કીધો. મારું મન ઘણું ભરાઈ
આજુ. મારા માત પીતાની વખતનું સુખ મને હમણું
નું અસહ્ય દુઃખ મારી આંખે તરી આવ્યું, તેથી
રડવાની નહી છતાં મારાથી રડી જવાયું. મરવું કે ન મરવું
એમ થવા લાગ્યું. આટલા સંકટ છતાં પણ મારો જીવ
મરતાં ન ચાલ્યો. અરે! રે! જીવ! આ ભયમાં તું આવું
સંકટ ભોગવેછે, ને પછી આપઘાતથી સાત જીવ સુધી
તારાથી આવું સંકટ કેમ વેઠારો? એવો વિચાર થતા માં-
ડ્યો. તે છતાં મેં એના સાચા વીચાર તજીને એકવાર
મરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો. જીવીને હવે મારે શું કરવું?
હો! જીવ! તું હવે મરતાં ડર ન રાખ. નિમીત્ત હશે તેમ
થરો. એમ કહીને મેં નદીના પુરમાં ઝંપલાવી દીધું. પણ
“રામ રાખે તેને કાણુ ચાખે!” નરીખતા જોરે પાણીનો
એક મોજો એવા જોરમાં આવ્યો કે મને નદી કીનારા
ખાહાર ઉછાળી નાંખી. તેથી મારૂ માથું પથરની ભેખડ
સાથે અથડાયાથી તેમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું. ને હું
બેભાન થઈ. કળ ઉતર્યા પછી ધીમે ધીમે મેં ચાલવા
માંડ્યું. એટલામાં મેં માણસના પગલાં સાંભળ્યાં, ધારૂતી
ની મારી હું નાસવા લાગી, પણ માયાના જખમથી ને
શરદીની અશરથી હું આગળ ચાલવાને અશક્ત થઈ

પડી. તેથી એક જાડ નીચે છુપાઈને ઉભી રહી, એટલામાં તમે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મેં તમને એ વેળાએ ઓળખ્યા નહોતા. સરમથી ને દરદથી મને આંખે તમર આવી ને હું પડી ગઈ. ત્યાર પછી શું બન્યું તે તમે જાણો છો. માત પીતા મારે માંથે એવી “રામ કહાણી” વીતી છે. હવે મને જીવવા ગમતું નથી. અરે! પીતાજી, તમે ત્યાં આવીને મને ખચાવી નહોત તો કેવું સાઈ? હું આપ ધાત કરીને સદાની કેવી સુખી થાત? અરે! દર્ધવ મને અભાગણીને શા સાઈ જીવતી રાખી! અરે! કંઈર મોળા, તેં મને શા માટે નદીમાંથી ધસડી કાઢી! શું મને જીવતી રાખીને વધારે સંકટ આપવાની તારી ઈચ્છા છે? હે! ધધિર હવે મને ઉપાડી લે તો તારો પાડ માનું. મારે હવે આ સંસારમાં જીવીને શું કરવું છે? એમ કહીને તે પાઈ પોકે પોકે રડી પડી. આવી તેની આશ્ચર્યકારક વાત સાંભળીને તથા તેની કંઈણામય સ્થિતિ જોઈને પદમાવતી, પ્રધાન તથા કમળાની આંખમાંથી દડદડ આંસુ નીકળી પડ્યાં. તેમનું મન ગોઠાવરી તરફ દયાથી ખેંચાયું. વિવેકસાગરે તેને ઘણી ધીરજ આપીને કહ્યું. બેન, તું ઘણી નીતી વાન ને નિર્દોષ છું. આપધાત કરીને જીવ કાઢવાથી માણસ પર પરમેશ્વર કોપાયમાન થાય છે, તે તું સમજતી હશે. આવો એક ભવ તને કાઢવાને જ્યારે ગમતું નથી, ત્યારે આપધાતની સજામાં પરમેશ્વર જ્યારે તને આવા દુઃખનાં સાતભવ આપશે તે તારાથી કેમ નીકળશે? તું છાની રહે. તું હવે શોકાતુર શા માટે થાય છે? તારે કરી વાતની દીલગીરી રાખવી નહીં. આ તારું ધર છે. તું અમારા મનથી બીજી કમળા છું. તને જીવતાં લગી સારી રીતે પાળ

શું, તેથી અમારે એક પંથને દો કાળ થશે. એક તો તું બ્રાહ્મણી છું. ને વળી નીતીવાન, ને સારા કુળની છું. તેથી કમળાનો પાસે તું સદાય રહેજે. ને નીતીથી ચાલી ઈશ્વરની ભક્તી કરજે. અમારે ઘેર પરમેશ્વરનો પ્રતાપ છે. તારાં સરખાં નિરાશ્રીત ને દુઃખીઆરાં મનુષ્યને અમારા સરખાં શ્રીમંત લોકોએ ખતતો આશ્રય આપવો, એ અમારી ખરી ફરજ છે. ગોદાવરી બોલી મને મારા માત પીતા જન્મ આપીને મરી ગયાં છે, પણ આ વખતે તમે ખરાં માવતરની ગરજ સારો છો; ભગવાન તમરે ભલું કરે. તમારો પાડ મારાથી કેમ વળારો? આપઘાત તથા અનીતીને રસ્તે ચાલવાથી પરમેશ્વરના કેવા ગુનાહમાં અવાય છે, એ હું સારી પેઠ સમજું છું. પણ શું કરું? મારી પાસે એ વગર બીજો ધિભાજ નહોતો. હવે મારે આ સંસારમાં બીજું એકે ઉમેદ રહી નથી. એકાંત વાસમાં ભગવાનનું ભજન કરવું, ને નીતીથી વરતવું એ મારી છેલી આશા છે. પદમાવતીએ તથા પ્રધાને તેની સઘળી શુભ ઉમેદો પુરી પાડવાની કબુલાત આપી.

તે દીવસથી ગોદાવરી પ્રધાનના ઘરમાં રહીને તેઓની સાથે એવી તો હળી ગંધ કે જાણે એજ કુટુંબની હોયની? કમળાને ગોદાવરી વગર ઘડી એક ચાલતું નહોતું. કમળા, ગોદાવરીને રોજ રોજ નીતી ભરેલા ગ્રંથો વાંચી સંભળાવે. ને તેનું ઉદ્દેશ યથેલું મન શાન્ત કરે. જાણવા ગણવાની ગોદાવરીને ધણીજ ચીવટ યદ, તેથી કમળાએ થોડા માસની અંદર તેને કામ જોગ વાંચતાં લખતાં શીખવ્યું. તેથી ગોદાવરીનો વખત હવે વીથાભ્યાસમાં જવા લાગ્યો. તેનું મન નીતી તથા ધર્મના ગ્રંથો વાંચવાથી શાન્ત થયું.

તે ખીજા ધર કામમાં પડયાથી તથા વિદ્યાભ્યાસમાં તેનું
ચીત્ત લાગવાથી એક વાર પોતાનું સમગ્ર દુઃખ ભુલી ગઈ.

ખીચારી કમળા ગોદાવરી કરતાં ડાંચાં બાગ્યશાળી
હતી? તેની સ્થિતિ ગોદાવરીના સરખાજ કરાણાકારક હતી.
પણ તે સમજી લેવાની માનસિકતા કમળામાં ડાંચાં હતી?
ને તેથીજ તે ખીચારી ખાધ પીને સુખચેતનાં ખેલતી.
અરેરે! તે જ્યારે પોતાની ખરી સ્થિતિ સમજવા સીખશે;
ત્યારે તેની હાલત કેવી થઈ પડશે? ગરીબ, ખીચારી, નિર
દોષ, નવ વરસની કમળાનો આ બધા વિધવાપણાની વિપત્તિ-
માં શી રીતે નીકળશે?

પ્રકરણ ૭ મું.

વખતનો વેગ પવન ને વીજળી કરતાં પણ વીશેસ
છે. વરસ પર વરસ વીતતાં તે શી વાર? કમળા થોડા વરસ
પર બાળક વયની ને નાદાન ખુદીની હતી; તે આજ કાલ
સોળ વરસની સુંદરી થઈ ગઈ. આથી પદમાવતી તથા
વિવેકસાગરના મનમાં કમળા સંબંધી અનેક વીચારો થવા
લાગ્યા. બાળ વયમાં રંડાયાથી સુવાસણનો સણગાર કમ
ળાના શરીર પર રાખ્યો હતો, તે હવે કોઈ તીરથ કાંઠે જઈને
હિતરાવલો જોઈએ. તેમ ન કરે તો લોક ચરચા થાય.
ને લોક રીવાજ પ્રમાણે તેમ કર્યા વગર પણ છુટકો ન
હતો. આ કારણની સાથે તીરથયાત્રાએ જવાના ખીજાં
ધણાં કારણો મળી આવ્યાં. તીરથ કાંઠે જોઈ પીઆ ધર્મ
દાનમાં વાપરવાનું મન વધારે થાયછે. ગમે તેવો પરાપકારી
તથા દયાળુ નર હોય પણ ઘેર બેઠાં જોઈ ધર્મ બહાને
ખરચાતુ હોયછે તેજ ખરચાયછે. તીર્થ પર એવાં ખરચ

કરી પાંચ પૈશા વાપરવાને અનેક હકાણાં હોયછે. વળી તીર્થ કરવાથી નવા દેશો, શહેરો ને ગામડાં જોવાય છે. જુદાં જુદાં લોકો નજરે પડે છે. તેમની રહેણી કેહેણી રીતભાતેને ચાલચલગત જોઈને આપણાં મનમાં સારા અસર થાયછે. સૃષ્ટી સૌંદર્યતા તથા કુદરતી રચના નિરખવાથી નવું જ્ઞાન મળેછે. અને ઈશ્વરી રચનાની કાંઈ કાંઈ ખુબીને ચીંતાર માણસના મનમાં આવેછે ને તેથી મનને શાંતી થઈ ઈશ્વર ભક્તીમાં લગની લાગેછે. મનુષ્યાવતાર ધારણ કરીને જ્યાં સુધી મુસાફરી કરી નથી, ત્યાં સુધી અવતાર એળે ગયેછે એવું એમના મનમાં હતું. જન્મ ધરીને જ્યાં સુધી કાંઈ જોયું નથી ત્યાં સુધી કાંઈ સાર્યક કહેવાય નહીં. આવા અનેક સખખોને લઈ તેમણે તીર્થ યાત્રા કરવાનો મનસુખો કર્યો; ને સર્વ પ્રકારની સામગ્રી એ કઠી કરી. વીવેકસાગરે મોટા રસાલા સાથે સંગ કાઢ્યો. એ વખતે આજની પેઠે મુસાફરી કરવાને માટે આગગાડી સરખાં સગવડતા બરેલાં સાધનાં નહોતાં. પણ પગ રરને અથવા ગાડી, ઘોડે એશીને મ્હા મુશ્કેલીથી મુસાફરી કરાતી. વિવેકસાગરે ગાડીઓ, માફાઓ, અને ઘોડા વીગરે વાહનો લીધાં હતાં તેમાં એશીને પ્રથમ રેવાજીએ જવાની કુચ કરી. તેઓ થોડી થોડી મજલ કાપતાં ધણે દીવસે આંણોદની લગભગ આવી પહોંચ્યા.

રેવાજી જ્યારે એચાર ગાંઠી દુર રહી, ત્યારે ત્યાંથી સેંકડો ગોર દેવતાઓ નવા યજમાનો મેળવવાને અરથે સામા આવી મળ્યા. એક કહ્યું વીવેકસાગર પ્રધાન મારા યજમાનછે, માટે હું એમનો ગોરધું. ત્યારે ખીજો કહે, એ વાત કેમ બને? એમના પીનાજીનું નામ મારા આ-

પડમાંછે; તેથી હું એમના ગોરછું. માટે મારે ઘેર તેડી જઈશ. ત્રીજે ત્રિપ્તે આ તકરાર ખોટી પાડવાને પોકાર કીધો. યજ્ઞમાનજી! આ સમજાની વાત જુદીછે. હું તમારો ખરો ગોરછું. એમ કહીને વિવેકસાગરને કંકુનેદ ચાંદલો કરી આશીરવાદ દેવા માંડ્યો. ગોર લોકોની આવી ચાલ ધણા સમજી લોકોને નાપસંદ પડી. એથી વિવેકસાગર ને ખાહું કંઠાળો આઠ્યો. ને જુદેવાને સાફ જણાવ્યું કે અમારી સાથે ધણા માણસોછે, તેથી કોઈને ત્યાં જતારો કરવાનું ખતી શકે તેમ નથી. જેને કીયા કરાવતી હશે, તે પોત પોતાને પસંદ પડતા ગોર પાસે કરાવી લેશે. જ્યારે આવો રોકડો જવાબ પ્રધાને સરવે ગોરને પકડાવી દીધો, ત્યારે તેમણે તેનો કેડો મુક્યો! વિવેકસાગરે રેવા નદીના કીનારાપર મોટા તંબુ અને ડેરા નખાવીને પડાવ કીધો.

ચાંગીદ કન્યાળી આગળ નર્મદાનું નામ પદલાઈને રેવાજી કહેવાયછે. ત્યાં આગળ પવીત્ર રૂપીઆએ આગલા યુગમાં ધણા વરસ મુઘી તપશ્ચર્યા કરી હતી; તેથી આ સ્થળનું મહાત્મ હીંદુ લોકોમાં મોટું કહેવાયછે. કળીયુગને વિષે ગંગાનદીનું મહાત્મ ધરીને આ રેવાજીનું દૈવત ગંગા કરતાં વિશેષ વધશે. એવું ધણા હીંદુ લોકો માનેછે તેથી આ નદીમાં નહાવાને દુર દેશાવરોથી દર વરસે લાખો લોકો આવેછે.

ખીજે દીવસે રેવાજીમાં નહાવાને વિવેકસાગર વીગેરે નીકળ્યા. રેવાના જીદા જીદા આરા પાધેલાછે, તે દરેક કે-કાણે નહાવાનું મહાત્મ મોટુંછે. સમજા કરતાં એારસં-ગમનો આરો મહાપવીત્ર કહોછે. જ્યાંથી શુદ્ધેવજી અવતર્યા એવા એાર સહીત નાઠા હતા. આ આરે નાહીને

પદમાવતીએ અને વીવેકસાગરે પુષ્કળ પુણ્ય કૃત્યું. ભેળા થએલા ભુદેવોને રૂપા નાણાંની દક્ષણા અને ખીજી ધણું દાન દેવામા મણા રાખી નહીં. પરંતુ બ્રાહ્મણોને સંતોષ હોતો નથી. શ્રોત્રીઆને દક્ષણાના લાલચુ ભુદેવો દક્ષણા સાર માંહોમાંહે લડી મર્યાને ગાળાગાળીના વરસાદ વરસાવી છુટા પડયા.

આ નદીમાં જોડલા કંકર (પથ્થર) હોયછે, એટલા શંકર ગણાયછે. તે પાણીના જોરથી ધસાધસાધને એવા સાફ થએલા હોયછે કે; જાણે ઘડેલા અથવા સપાડે ઉતારેલા ખાણ હેય નહીં? આમાંથી એક ન્હાનું શીવનું ખાણ ઉપાડી લેવાની ક્રમજાને ઈચ્છા થઈ. તેણે પોતાની મુશાકરીમાં મળતી અગત્ય જોગ નવલી વસ્તુઓ એકઠી કરવાનો વિચાર કર્યો હતો; પણ મહાદેવની આજ્ઞા વગર આમાંથી એકે ખાણ ન લેવાય, એવો મત બ્રાહ્મણોએ આપ્યાથી ક્રમજા મનમાં અચરત થઈ ને કહ્યું, જોર દેવ આપણને શી ખખર પડે કે શંકરની હા અથવા ના છે? ત્યારે ભુદેવોએ જવાબ દીધા; ખાઈ! જે માણસને આ પવિત્ર નદીમાંથી ખાણ લેવું હોય તેણે હા અને ના એવા અક્ષરોની બે ચીડીઓ લખવી. ને પછી ખીજા માણસ પાસે તેમાંથી એક ચીડી ઉપડાવવી, જો તેમાં હા હોય તો ખાણ લેવાની શંકરની આજ્ઞા છે. અથવા ના વાળી ચીડી હાથમાં આવે તો તેમની ના છે, એમ જાણવું. ક્રમજાએ એવી રીતે બે ચીડીઓમાંથી એક ઉપાડી તો એના હાથમાં હા, ની ચીડી આવી. એટલે હસીને તેણે નદીમાંથી એક સરસ ખાણ ઉપાડી લઈને પોતાના માત ખીતાને ખતાવી રાજી થઈ. સમજાઓએ ચાંણિદ,

કન્યાળી ને સુકલતીર્થ વીગરે ઠકાણે ફરીને અધાથી દરશન કરી તીર્થ પુર કર્યું, ઠકાણે ઠકાણે નહાની મોટી શાંકરની પીંડીએની સ્થાપના શીવાય આ ઠકાણે દરશન કરવાનું અથવા જોવાનું બીજું કશું ન હોવાથી વીવેકસાગરે હવે અંબાભવાનીની યાત્રાએ જવાનું ઠરાવ્યું. આ વખતે નવરાત્રીના દીવસ ચાલતા હતા. તેથી હજારો લોકો આરા સુરની યાત્રા કરવાને ત્યાં જતા હતા. તેમની સાથે વિવેક સાગરના સંઘે પણ કુચ કરી.

મારગમાં મોટાં મોટાં શહેરો કે જોવા જોગ જગ્યાઓ આવે ત્યાં એક બે દીવસ પડાવ કરી અન્નભોજનો કરાવીને પછી આગળ ચાલે. એમ કરતાં કરતાં તેઓ દાંતે આવ્યા. દાંતાના રાણાએ વિવેકસાગરની આગતા સ્વાગતા કરી, તેમના સંઘને એક દીવસ રાખીને જમાડયો, તથા તેમની મદદમાં જોઈતા માણસો આપ્યાં. દાંતામાં એક દીવસ રહીને બીજા દીવસની સવારમાં પહાડ પર ચડવું સર કર્યું. અહીંથી આરાસુર ચઢાય છે-દાંતાથી અંબાભવાની આશરે બાર ગાઉ થાયછે. પહાડની ચઢાણ આ ઠકાણે બહુ વસમી નથી. તેથી સપ્તજાએ ચાલીને પગે ચઢવા માંડ્યું.

કમળાએ જન્મ ધરીને પહાડ જોએલો નહોતો, તેથી તેના મનમાં બહુ અચરત લાગ્યું. ઊંચા ઊંચા આકારો અડેલા જેના શીખરો, તે પર આવેલું ધીચ જંગલ એ સપ્તજા ચમતકારથી કમળાનું મન શાંત થયું. આ રતુ ચાતુર માસની ચાલતી હતી તેથી આસ પાસનું વન લીલું કુંજ સરખું ખીલી રહ્યું હતું. નાળીએરી, તાડ ને ઊંચા આસોપાલવના રમણીય વૃક્ષો ઝુકી રહ્યાં હતાં.

આંખા રાયણાદી તરખોપર ઘેરીને મેર ટીહુક, ટીહુક
કરી રીસાએકી દેલો આગળ નાચીને રીઝવતા હતા.
વનમાં અનેક પંખીઓના કીલકીલાટ ને મધુરાં ગાયનથી
આરાસુરનું આખું જંગલ ગાજી રહ્યું હતું. સુગંધોદાર
વૃક્ષોમાંથી સોંસરા નીકળેલા શીતળ પવનની હલેકી મગજ
તર કરતી હતી. વનમાં ઉગેલા લીલા વાંસનો પવનને
લોધે થતો ખખડાડ; ને તેમાં ભળતા વરસાદના ગગડાટથી
કુશરીસીંહે કરેલી ગર્જના સાંભળીને માણસને અજાયબ
પ્રકારની અસર થતી હતી. વરસાદની ધનધોર ઘટા તથા
પહાડના શીખરોને અડતી હાથણી ચાલને હઠાવે એવી
ભુરા રંગની વાદળીઓનો વેગ વિસ્મયકારક હતો. માર-
ગમાં જંગલી ફુલ, ફળાદી ને વેહલા વેહલીઓની લતામાં
ગાણુગાણુ કરતા ભમરાઓ ભમતા હતા. પહાડના શીખરમાં
થી નીકળતાં પાણીના અસંખ્યાત નીર્મળ ઝરા ને નહાના
નહાના ધુ, ધુ કરતાં નાળાંઓ ધીમે ધીમે ગહેતાં હતાં. આવી
અદ્ભુત રચના જોવાથી માણસના મન કેવાં મગ્ન થાય?
પદમાવતી તથા વીવેકસાગર પણ એકવાર પોતાનું સર્વ
સંકટ ભુલી ગયા. કમળાના મનમાં ઈશ્વરી રચના અને તેની
અપાર અદ્ભુત શક્તિ વીશે નહાના પ્રકારના તરંગો થવા
લાગ્યા. તેણે જાણ્યું કે આવી એકાંત જગ્યામાં વશી
ભગવાનની ભક્તી કરવાથી કેવી મજા ભોગવાતી હશે?
સંસારના સુખ કરતાં આવા પહાડો ઉપર કે, વિલોકીક
વનમાં તપશ્ચર્યા કરનારા તપેશ્રી લોકોને અહોનીશ કેવો
આનંદ થતો હશે? તેનો અનુભવ આવવો મુશકેલ
જણાયો.

આવી મનોરંજક રચના જોતાં જોતાં સધળો

સંધ અંખાણના દેવળ આગળ આવી પહોંચ્યા. આ વખતે સુર્યાસ્ત થવાની તૈયારી હતી, તેથી આરાસુર પર્વત-
ના ને તેનાં વિશાળ વનનો દેખાવ રમણિય થયો હતો.
અસ્ત થતા સવિતાનારાયણના સોનેરી રંગના ઝાંખા
કીરણો, પરવતોની સુંદર ટેકરીઓ ને ઉંચા શીખરોપર
પડવાથી; પરવતપર ઝાંખા પીળા રંગનો ઝગઝગાટ થઇ
રહ્યો હતો. સુર્યાસ્ત થતો જોઇને કમળાના મનમાં પોતાના
સંકટના વિચાર ઉભરાવવા માંડ્યા.

ધંદ્રવજા.

આ સૂર્ય અસ્ત અવનિપરથી થયોરે,
હા! સૂર્ય અસ્ત સધળાં સુખનો થયોરે;
આછા રવી કિરણુ તો વળી આથમ્યાં છે,
આશા રૂપી મન તણા કિરણો સમ્યાંછે!

આકાશમાં શીતળ ચંદ્રમાએ ખીલીને પોતાનાં શી
તળ કીરણો પ્રસરાવ્યાં હતાં. દેવ દેવળોમાં સાયંકાળની
આરતીમાં વાજતાં નગારાં, ઝાલરો તથા ટોકરાના શબ્દ
શોરથી અને ગુફામાં રહેતા જોગીઓએ કરેલા સખના-
દના ધોરથી આખો પર્વત ગાજી રહ્યો હતો.

સગવડતા ભરેલી જગોપર પડાવ નાખીને સધળા યા-
ત્રાણુઓ દરશન કરવાનો વખત થઈ ગયાથી અંખાણના
દેવળ તરફ જતા હતા. દેવળની અંદર અંખાણની મુરતી
નથી, પણ એક ગોખની અંદર વજ્રાલંકાર વડે પુજારી
લોકોએ મુરતી સરખો કાંઈ આકાર કરેલો જણાય છે, તે
આકારને યાત્રાણુ લોકો મોટા ભાવથી નમે છે. ધણા લોકો
કહેતા કે અંખાણના સ્વરૂપ દીવસમાં ત્રણ પંદલાય છે,
તેથી પદમાવતીએ તથા કમળાએ ગ્રેખમાં નીરખી નીરખીને

જોયું; પણ એકે દિવસ એવાં ત્રણ સ્વરૂપ તેમની આંખે દેખવામાં ન આપ્યાં. તેમણે પછી માતાની માનતા ચઢાવી તે ક્રમળાના આવીને લઈ ગયા.

આજ નવરાત્રીની આઠમી રાત હોવાથી દરના મોટા ચોકમાં માતાનો હવન થતો હતો, તેમાં યાત્રાળુ લોકો તથા ભુદેવો ઉઘાડાં માથાં મુકીને “જે અંબે, જે અંબે”! બોલતા બોલતા નાળીએ તથા ધી હોમતા હતા. અગ્ની કુંડમાં હજારો રૂપિયાનું ધી ને નાળીએ હોમવા કરતાં એટલાં નાણાં અનાથ લોકોના પોષણ અરથે જો પરશવા-માં આવતાં હોય તો કેટલું પુણ્ય થાય? દર વરસે એટલા રૂપિયા જો દેશ સુધારા પાછળ વાપરવામાં આવે તો કેટલો અગત્યનો દેશ સુધારો થાય? એવા વિચાર વિવેક-સાગરનાં મનમાં હવન જોઈને આવ્યા. પણ ભોળા લોકો એવું મન લાવે ક્યાંથી? હવન કરવાથી અંબે માતાના નામે ધી હોમવાથી માતા પ્રસન્ન થાયછે; એવા ખોટા મત વાળા લોકો હોવાથી વરસે વરસે હવનનો ફાકટ ખર્ચ કરી હજારો પૈસા અગ્નીમાં નાખી દેછે.

હવન જોયા પછી, માતાને ભોગ આપવાને દડાણે તેઓ ગયા. ત્યાં આગળ એક માટેલા પાડાનું બળીદાન દેવાની તર્ક્યારી ચાલતી હતી. કેટલાએક પુણીઓ હાથમાં નાગી તલવારો લઈને ઉભા હતા. પાડાને કપાળે સીંકુરના મોટા વીચીત્ર આકારનાં ટીલાં અંબે ત્રીસુજો કાઢેલાં હતાં. ઢાલ, નગારાં વીંગેરે વાજીનોના ધોરને “જે અંબે, જે અંબે” એવા માણસોના શબ્દ શોરથી; પેલો બાંધેલો પાડો ગભરાવા લાગ્યો. એટલામાં તો પેલા કરપીણ પુણીઓએ બાપડા અવાચક પાડાના તરવારથી કટકે

કટકા કરી નાખ્યા. પાડાએ મરતી વખતે ધણાંએ તરફ-
ડીયાં માર્યાં. ધણા પરાડા પાડ્યા, પણ ધર્મના જહુનુની
લોકો ઘોંઘાટમાંથી કેમ સાંભળે? પાડાના કડકા એક
સળગતા કુંડમાં નાખ્યા; ને તેના લોહીથી સઘળા જોવા
ઊભેલા લોકોને પુઝરીએ ચાંદ્રા કર્યા. આવો કમકમાટી
ભરેલો દેખાવ જોઈને પદમાવતીને તથા કમળાને ચીતરી
ચઢી. તેથી તાંહાં વધારે વાર ઊભાં ન રહેતાં પોતાના ઉ-
તારાપર આચ્યાં. પાછળથી તેમના જાણવામાં આવ્યું કે,
દેવી ભડતો મઘ, માંસ વાપરવામાં મોટું પુણ્ય સમજે
છે. દેવીને એ બે ચીજો ખડુ વહાલીછે, તેથી માતાને
વારંવાર એવું નૈવેદ્ય ધરાવીને પ્રસન્ન કરેછે. આવા વિચા-
રના દેવી ભડતોના મનમાં ક્યાંથી દયા હોય? દેવીને અને
ધર્મને બહાને આવી દુર્ગુણ ભરેલી ચીજોનો જાહેર અ-
થવા ગુપ્ત બોલોળો ઉપયોગ કરે. એ ધણી દીલગીરીની
ચાત છે. આવું કૃત્ય કરવું એ અધમ લોકોનું કામ છે.
મઘપાન કર્યાથી મ.ણસની દુષ્ટ મતી થાયછે. ને તેની ખ-
રાબ અસરથી નહીં કેરવા જોઈએ, એવાં અધાર કામો
નીપજેછે; એવું તેમના મનમાં આવ્યું. સહવારમાં આસ
પાસતી જગાએ જોવાને તથા માનસરોવરમાં નહાવાને
જવાનું હતું. તેથી સઘળાં જમી કરીને નીંદ્રાવશ થયાં.

રાત ધણી એકાંત હતી. શુકલપક્ષ હોવાથી શરદશુની
શીતળ ચાંદની પુર જોરામાં પ્રકાશી હતી. પર્વતોના ઉડાં
કાતરોમાંથી, વાઘ સિંહાદીની છાતી ફાડી નાંખે એવી
ગર્જના, તથા શીયાળ વરસોના અવાજ સીવાય સઘળે
ઠકાણે શાંત હતું. સંઘમાં ઠકાણે ઠકાણે વાઘ વરના
ભયથી યાત્રાળુ લોકોએ અમી સળગાવીને ભડકા કર્યા.

હતા. પર્વતની સ્વચ્છ હવાથી સમગ્ર લોકો મીઠી ઊંઘ ધોરવા પડ્યા હતા. વિવેકસાગરે આવી શાંતીથી કોઈ રાત ગુળરી નહોતી.

સવારના શીતળ પ્રહરમાં સવિતાનારાયણ સપ્તમુખા અથ જોતરેલા સાવ સોનેરી શોભાયમાન રથમાં બેસીને ગમન કરવાની તયારીમાં હતા. કુકડાએ અરુણોદયની સ્વારી નીરખવાને “કુકડુ, કુઊઊ,” કહીને આલમને અગમચેતો આપવા મંડ્યા, કાગડાએ સવિતાનારાયણના નેડીપ બનીને પક્ષી ભાષામાં “કા, કા” બોલી નેડી પો-કારતાં આમ તેમ ઊડવા લાગ્યા. રમતીયાળ છોકરાં પોતાના ગુરૂની ધાકથી જેમ સંતાવાની કોશિશ કરેછે, તેમ આ અરુણોદય મહાપતિની ખીકથી આકાશના ચક્રચક્રતા તારાઓ એક પછી એક ગુમ થવા લાગ્યા. અંધારાનો કાળો પડદો નીકળી સવિતાનારાયણના સોનેરી કીરણોનો પડદો પથરાવવાની તૈયારી થતી હતી. ચક્રાંચ્છે પરવર દીગારની પ્રાર્થના કરવામાં ચક્રચુર હતાં. ખુલખુલ પક્ષી ખુલંદ સ્વરના કુદરતી ગાયનથી ઝન ખુશી કરતાં હતાં. સુગંધીદાર ફુલનાં છેડવામાંથી તથા વેલા વેલીઓમાંથી પસાર થએલો શીતળ પવન મગજ તર કરતો હતો. પચ રંગ પક્ષીઓ એક ઝાડપરથી ખીજે ઝાડે ઉડતાં કલોલ કરતાં હતાં. નદી કીનારે ને નીરમળ અરુણો પર નહાતાં પવિત્ર આબુઓનો “હર, હર” તથા તપેશ્રી સાધુઓનો “રામ રામ” પોકાર કાનને અથડીને પવીત્ર કરતા હતા. અંબાબવાનીના તથા ખીજ દેવ દેવોમાં નડાનાં નહાનાં પ્રકારના વાજાંત્રો મધુર રાગથી વાગી રહ્યાં હતાં.

આવી રમણિય સવારમાં પહેલા ઉઠવાને કાળુ ન

લલચાય? આવા સ્વર્ગ ભુમીના વખતમાં કાણ શોકાતુર રહે? સઘળા લોકો રોજના નિયમ કરતાં વહેલા ઊઠીને માનસરો-વરમાં જીલવા નીકળ્યા. માનસરોવરનું નિર્મળ પાણી પિલોરી પારદર્શક કાચની પેઠે ચળકતું હતું. તેમાં સંખ્યા વીનાના કમળો ખીલી રહ્યાં હતાં. તેથી તે ધણું સોભાયમાન દીસતું હતું. માનસરોવર આરસપહાણની સુંદર નકશીથી પાંધેલું છે. આ સરોવરમાં નહાવાનું મહા પુણ્ય હોવાથી આવેલા હજારો સ્ત્રી પુરૂષોની ભીડ થઈ હતી. પદમાવતીએ તથા વીવેકસાગરે માનસરોવરમાં નાહીને બ્રાહ્મણો અને અન્ય જાતક વરણને સારી પેઠે દક્ષણા દીધી.

ઘોઘરા તથા આ તીર્થમાં પાવૈયા લોકોને જાણે લાગે છે. તેઓ જાત્રાળુઓને કંટાળો આપીને તેમની પાસેથી પધરા કઢાવે છે. કમળા, પાવૈયાને જોઈને ધણી આશ્ચર્ય પામી. તેમની યોલવા ચાલવાની રીતભાત ને સ્ત્રીના સરખો વીચીત્ર પોશાક બાળીને તે મનમાં ગુંચાવા લાગી; તેથી પદમાવતીએ તેને સઘળી સમજણ આપીને શાંત કીધી. જાત્રાએ આવનારા લોકો જાણે છે કે પા-વૈયા બહુચરા, ભવાનીને મન ધણા વહાલા છે. તેથી તેમ નું મન કશી પ્રકારે દુભાવવું નહીં. વીવેકસાગરે પણ તે મને સારી પેઠે રીઝવ્યા. તેણે આવા આળસુ લોકોને આ-પવામાં પુણ્ય માન્યું નહી. પણ લોક લજ્જાએ પાંચ પૈસા વહેંચવાની ફરજ પડી હતી. અંપાજની જાત્રા હવે વિખરાવવા માંડી. તેથી વિવેકસાગરે બીજે દહાડે કાશીએ જવાની સામગ્રી કરી.

કાશી એ સર્વ તીર્થમાં મોટું તીર્થ ગણાય છે. તેના મહીમા આપ્યા ભરતખંડમાં બહુ હોવાથી વરશો વરસ

ધણા હીંદુઓ ત્યાં જાત્રાએ જાયછે. જ્યારે ચંદ્રચંદ્રણ સરખાં મોટાં પર્વનાં જોગ હોયછે. ત્યારે કાશીમાં અસંખ્યાત હીંદુઓનાં મેળો ભરાયછે. મોટા મોટા હીંદી રાજાઓ તેવે ઠાંકણે હાથી ઘોડાનું ને લાખો રૂપીઆનું પુણ્ય કરેછે. તે લેવાની લાલચે દેશે દેશના વિપ્રો કાશીમાં એકઠા થાયછે. આવતી પુનેમનું ચંદ્રચંદ્રણ હતું તેથી તે ઉપર જલદી પહોંચવાને વિવેકસાગરે રાત દીવસ મજલ કરીને; જેમ તેમ કરીને ચંદ્રચંદ્રણને દહાડેજ તેમ નો સઘળો કાફલો પવિત્ર કાશી નગરમાં આવી પહોંચ્યો.

શેહેરની સુંદર ને મોટી સાત સાત માળની હવેલીઓ જોઈને તેઓ રાજ થયા. મુસાફરીના ચાકથી થોડીવાર વીમાંતી લઈને ગંગાનદીમાં નહાવાને તથા કાશી વિશ્વનાથ માહાદેવનાં દરશન કરવાને માટે સાંજના સઘળા લોકો ગયા. તેમની પહેલાં હજારો યાત્રાળુઓ ગંગાનદીમાં “ધન્ય ગંગા, ધન્ય ગંગા” એવા શબ્દો બોલીને ત્રિધાથી નહાતાં હતાં પરોપકારી લોકોએ કરોડો રૂપીઆ ખર્ચીને સુંદર ગંગાપર જોવા લાયક ઘાટો બંધાવેલાછે. તે ખચીત જોવા જોગ છે. આ વેળા તે ઘાટપર ધન દક્ષણા લેવાને પચકેશ વધારીને સેંકડો વિપ્રો બેસા હતા. કોઈ યજ્ઞમાન આવે તેને “જય થાઓ, કાશી વીશ્વનાથ તમારું કલ્યાણ કરો. ” એવા એવા આશીરવાદો દઈ હાથ ધરીને ભીક્ષા માગતાં શરમાતા નહોતા. યાત્રાળુ હીંદુઓ પોત પોતાના ગજા પ્રમાણે ભીખારીઓની પેઠે બ્રાહ્મણોને પધ, પધશો આપીને જ્યાં ત્યાંથી કાશળ પતાવી આગળ ચાલી જતા. અરે! આ કેવી દુર દશા!! આ કેવી કંઈલામચ કંગાળ અવસ્થા!! એકવાર જે મ-

હા વિદ્વાન અંને રાજ્યદરબારે પુજાતા હતા. તેજ પવિ-
ત્ર વિપ્રોની આવી શરમ ભરેલી હાલત? ઘેર ઘેર ભીક્ષા
માગે પણ પુર પેટ ભરાય નહીં, એ વખતની કેવી વલણ?
વિવેકસાગર, વિપ્રોની ખુરી દશા જોઈને મનમાં ખેદ પામ્યો.

તેણે ગંગાનદીમાં નાહીને વિપ્રોને દાન દક્ષણા આ-
પીને રીઝાયા. પવિત્ર ગંગાનદીનો મનોરંજક દેખાવ જોઈ-
ને સધળાના મનમાં પુર્ણ હર્ષ થયો. અસ્ત થતાં સવિ-
તાનારાયણનાં કીરણો ગંગાનદીના નિર્મળ ને ઊંડા નીરમાં
પડનાથી ઝગઝગાટ થઈ રહ્યો હતો. શીતળ પવનનો લહેરોને
હીઘે ગંગામાં પાણીના તરંગો થતા, તે મનહર ધાટપર
અથડાતા હતા. તે જોઈને ક્રમળાના મનમાં તુરંગ ઉડ્યો.

વસંત તિલકા.

ગંગા વિષે જ્યમ થતા જળના તરંગો,

તેવા થતા દુઃખતાણા મુજને તરંગો;

ધૂ, ધૂ કરી પવનથી અથડાય ધાટે,

ઘેલા તરંગ મનના ઉભરાય ધાટે. ૧

ગંગામાં નાહ્યા પછી સરવે કાશીવિશ્વનાથના દેવળમાં
ગયા. એ વખતે દેવળમાં એટલી. તો માણસોની ભીડ
હતી કે પુરાં દરસન પણ થાય નહી. હજારો અધણ સ્ત્રી
પુરૂષો “જ્ય કાશીવિશ્વનાથ” એવા ધોર શબ્દો બોલીને
ધકા ધક કરતાં દરસન સાડ દેવળમાં ઘુસતાં હતાં. વિવેક-
સાગરને પદમાવતીએ દેવળમાં જઈને સાષ્ટાંગ દંડવત કીધા.
ક્રમળાએ વિશ્વનાથ મહાદેવનું મનમાં ચિંતવન કીધું. ને
ગગળીત કંઠે મનમાં બોલી.—

વસંત તિલકા.

છે વિશ્વનાથ સઘળું તમને વિદીત.

છોડ તણી પિડ તમે હરનાર નિત્ય;
આનંદ રૂપ અવનિ પતિછો અજીત;
ચોંપે કરો નિરમળું હરિ મૂળ ચિત. ૧

દરસન કરી રહ્યા પછી તેઓ ધુમટમાંથી બહાર નીકળ્યા. કાશીવિશ્વનાથ મહાદેવનાં દેવળ કરતા જોગીઓના મોટા મોટા અંખાડાને મઠછે, તે જોયા. તે મઠમાં કેટલાક જોગીઓ પંચ ધુણી તાપતા હતા. કેટલાએક ગંગા નદીના ઊંડા શીતળ પાણીમાં ખેડા ખેડા તપ કરતા હતા. કોઈકોઈ ઉંઘે મરતકે હીંચકા ખાતા હતા. ધણાએક ઉંચા હાથ કરીને “મજન કર લે નિશદીન ભોરા, મૂરખ પામર મનવા ભોરા.” એવા ઉપદેશના સ્તવનો ગાતા હતા. રાત દીવશ ઉંચા ને ઉંચા હાથ રાખવાથી તેમના હાથ મરદાળ થઈ ગયા હતા. વળી એકાદ બે ઠંડાણુ તો લાકડાંની પાટમાં જડી લીધેલા ખિલા ઉપર ઉઘાડે શરોરે મુતેલા સાધુઓ તેમના જોવામાં આવ્યા. કેટલાએક જોગીઓને માથે મોટી મોટી જઠાઓ, લાંબી, ભોંય અડે એવડી ડાઢીઓ; ને પાંપણા તો જેની વેંત વેંત જેવડી લાંબી હતી. એવા જોગીઓ જોધને કમળાને વિચાર થયો, કે ખરા સુખીઆ આ જોગી સાધુઓછે. અસાર સંસારની માયા મુકીને એક ઈશ્વરમાં જેનું નીરંતર ચીત લાગેલુંછે, તેવા આ પવિત્ર જોગીઓને ધન્યછે! પણ કમળાને ક્યાં ખબર હતી, કે તેમાંના ધણા ખરાતો ખરી ભક્તી કરવાને બદલે માત્ર લોકોને ધુતી ખાવાને માટેજ આવ્યા એલ લઈ ખેડા હતા. તે મઠે કેટલાક જોગીઓ પવિત્ર પણ હતા, તેમને નમન કરીને રાત પડવાને લીધે સઘળા કાશી નગરમાં પેઠા.

આજની રાત્રીએ ચંદ્રગૃહણ હતું, તેથી સઘળા હીંદુ લોકોના ઘરમાં ધુમચકડી જગી હતી. ઘર લીંપવાને કપડાં ધોવાના કામ કાજમાં સ્ત્રીઓ પડી હતી. ગૃહણ ઝલાવાને હવે વિલંબ નહોતો. એથી હિંદુઓ અંગ ઊપરના કપડાં ઊતારીને સુતકીયાની પેઠે હાથમાં માળા વીગરે લઈને ગંગાના કીનારાપર ખેડા હતા.

વિવેકસાગર વહેમી નહોતો. પણ દેશ રીવાજ મુજબ આવી વહેમ ભરેલી ક્રીયામાં ભાગ લીધા વગર તેનાથી કેમ ચાલે? લોકો માનતા કે પૃથ્વી ઊપર ખડુ પાપ થાયછે; ત્યારે ચંદ્રગૃહણ થાયછે. કેટલાક એમ સમજતા કે ચંદ્રને રાહુ નડે છે, તેથી જો આપણે પુણ્ય દાન કરીએ તો ચંદ્રને રાહુની પીડા નડતી નથી. સ્ત્રીઓ સરખી વહેમીલી જાતના મનમાં હતું કે ચંદ્ર પાસે ભંગીઓ લેહેણુ માગે છે, તે લેવાને માટે તે ચંડાળ ચંદ્રના રથ સામે આવી ને ઉભો રહેછે; તેની છાયાથી આપણે અભડાઈએ છીએ! આવા વિચાર વિવેકસાગરના કુટુંબમાં નહોતા. તેના મનમાં સીધું હતું. કે; પૃથ્વીના ફરવાથી આ ફરફાર થાયછે. કોઈ વખતે જ્યારે ચંદ્ર, સુર્ય ને પૃથ્વી એક સીધી લીટીમાં આવી જાયછે, ત્યારે આવા ચંદ્રગૃહ અથવા સુર્યગૃહણ થાયછે તેને બદલે આવા વહેમી લોકો, જીએને કેવાં ગોથાં ખાયછે.

ચંદ્રગૃહણ જપ્તર ઝલાયું. ચંદ્રને ઝલાતાં ને મુકતાં આશરે ત્રણ કલાક થયા. ત્યાં સુધી સઘળા હીંદુઓ ઊઘાડે શરીરે રહ્યા હતા. યહણ મુક્ત થયાં પછી લાખો માણસો ગંગાનંદીના નિર્મળ નીરમાં “હર, હર મહાદેવ” કરીને નહાવા લાગ્યા. એ વખતે દૈવ ઇચ્છાથી પવન એવો નીકળ્યો હતો કે, તે લોકોની છાતી સોસરો નીકળી જતો

હતો. ઠાઠ તો કહે માઈં કામ. તે છતાં ધર્મને ખહાને તહાડતા શીતકાર શબ્દ કરતા કરતા, હીંદુઓ નાહી ના-હીને બીનાં કપહાંબર પોત પોતાને ઘેર જતા હતા. વિવેક સાગર વિગરે ઉતારે ગયા, ને આજ ધણો મમ પહોંચ્યાથી તથા ખહુ રાત ગયાથી જમી કરીને સરવે ઉંધી ગયા.

આ કેવો વહેમ? અમે અજાયબ છીએ કે એક ગ્રહણનો મીઠ્યા વહેમ ધણાએક સુધારાવાળાના ઘરમાંથી પાણુ હજી નીકળ્યો નથી. આ શું દીલગીરી ભરેલી બીના નથી?

પ્રકરણ ૮ મું.

આજ સવારે કમળાનો વેષ ઉતારવાનું મુહુર્ત હતું; તેથી સરવે ચિંતાતુર ને શોકાતુર ચહેરે ગંગા તટ પર ગયા. કમળાનો વેષ ઉતારતી વેળાનો દેખાવ નજરે જાયો જાય એવો નહોતો. તેના માત પીતાના મનમાં આથી સહન ન થાય એટલો સંતાપ થવા લાગ્યો. વાળંદે જ્યારે કમળાના સુંદર કાળા, ગુછાવાળા કેશની લટો કા-તરવા માંડી, ત્યારે સઘળાના નેત્રમાંથી આધાર આંસુ વહેવા માંડ્યાં. કમળાના આખા અંગમાં ઠાઠની કમકમાટી આવી; ને ન થાય એટલો કદખાંત કરતી કહેવા લાગી. અરો! કશર દીલના વાળંદ! મારા સુંદર વાળ ઉતારતાં તને કાંઈ પાણુ કશણુ આવતી નથી? દયાથી તારા હાથ શું નથી ધુજતા? આજ સુધી હું સઘવા હતી કે, વીધવા તે કાંઈ જાણતું નહોતું. હવે સઘળા લોકો જાણશે કે આજ હું ખરેખર વિધવા થઈ છું!

ઈંદ્રવજા.

પીતા તમે કેમ ન ઝેર પાડું,

વાયો મને કેમ ન ઝેરી વાયું;

મારી ન નાખી ક્યમ હાય માડી,!

દેખી ખળુકું દુઃખ હાય દા'ડી.

અરે! કહણ કાળજના નિર્દય વાળંદ, તારે હાયે
મારા સરખી હજારો વિધવાઓના મુંદર વાળ કપાતા હ-
શે? પોતાના વાળની એકાદ બે લટ ભોંયપરથી હાથમાં
લઈ, કમળાએ રડતી આંખે વિલાપ કરવા માંડ્યો. અ-
રે! મારા શીશના નિર્ભાગી મુંદર વાળ, તમારી આ શી
દશા! તમે આજ સુધી મારા શીરપર રહીને શોભા આ-
પી. મેં તમને ભાત ભાતના મુંગધમય તેલ, કુલેલથી
નિતરા રાખ્યા; તે આજે ગંગાનદીનાં ઉંડા પાણીમાં
નાંખવાને માટેજ કે? મેં શું ત્યારે તમારી મીઠ્યા માવજત
કરી હતી? હવે તમારા વગર માફ રોડ મોડ માથું કેવું
ખરાપ દીસશે! વાળ ઉતાર્યાને, કમળાના હાથનો દંતચુડો
એક પથ્થર પર ભાગીને તેના કડકા ગંગાને પતાળે પહો-
ચેલા પાણીમાં નાખ્યા. આવો દેખાવ પદમાવતી તથા
વીવેકસાગરની આંખે જોવાઈ શકાયો નહી. તેમને મુઝી
આવ્યા જેવું થયું. કમળા પોતાના ચકચકતા ચુડાના
કડકાઓ તરફ છેલી નજર કરીને રડવા લાગી!

ઊર્ધ્વદ્રવજા.

અરે! ચુડા તેં મુજ હાય આવી,

અભાગણીની ગતિ જોઈ આવી;

હવે પડ્યો હાથથી કેમ હેઠા,?

પુડી નદીના નિરમાં તું બેઠા! ૧

અરે વિધાતા મેં તારું એટલું શું ખગાડ્યું હતું
કે મારી આ ભવમાં આવી સ્થિતી કરી? અરે! મારા ચક

ચક્રતા ચુડા! તને મેં મારા હાથથી આજ મુધી વીલો મુક્યો નથી, તે આ ગંગાનદીના આશમાની પાણીમાં તારે સદા નો વાસ લેવો પડશે! આ કેવો વિજોગ! કમળાના આવા વિલાપકારક વિલાપથી પદમાવતી તથા વિવેકસાગરની છાતી શોકથી દબાઈ ગઈ, પોતાની વહાલી પુત્રીની આવી કશું મય સ્વીતી જોવાની આશા તેમણે ક્યારે રાખી હશે? વિપ્રો વીધિપુર્વક ક્રીયા કરાવી રહ્યા, એટલે સધળા પોતાને જિતારે આયા. આજે જાણે કમળાનો પતી મરી ગયો હોય એવું તેમના મનમાં થયું. સધળાએ આપો દીવસ શોકાતુર ચહેરે ગુજર્યો. કાઠએ હોંશથી અન્ન સરખું પણ મહોડામાં ન લીધું. તે દીવશે 'બ્રાહ્મણોને સારી પેડે જમાડી પુણ્યદાન કીધું. ને ખીજે દીવશે કાશીનું' કરવત જોવાને સધળા ગયા.

ગંગાનદીના “મણી મુકતેશ્વર” નામના સુંદર ઘાટ પર મોટું લોઢાનું એક કરવત ગોઠવેલું છે, ત્યાં પોતાની જીંદગાનીથી નીરાશ થએલા, ને સંસારનો અભાવ થએલા દરેક સેંકડો હીંદુઓ કરવત મુકાવવાને આવતા. કરવત પાસેના એક ઉંચા ટેકરાપર ચઢી તેઓ નીચે પડતું મુકતા, એટલે તે પડનારના પગમાં કડકે કડકા થઈ જતાં, ને ક્ષણવારમાં તેનો અમુલ્ય આત્મા આ ક્ષણભંગુર દુનીયામાંથી ચલી જતો. મરતી વેળા તે જેવું ચિંતવન કરે, તેવું સુખ આવતા ભવમાં મળે, એવા એટલા વહેમથી દુખીઆરા સ્ત્રી પુરુષો આપઘાત કરવાને આ ઠકાણે આવતાં!

વિવેકસાગરનું કુટુંબ ત્યાં જોવાને આવ્યું તે પહેલાં એક યુવ સુરત વિધવા સ્ત્રીએ પોતાની રાજી ખુશીથી

કરવત મુકાબ્યું હતું! તેના અંગના અવયવો એકઠા કરીને કરવતીયા ગંગાનદીના જળમાં નાખતા હતા. તે જગાએ લોહીચુહાણુ થઈ રહ્યું હતું. હમણાં એક જીવાન વચનો, કુટતી મુછનો ગરીબ માણસ કરવત મુકાવાને આંચો હતો! પણ તેની પાસે કરવતીયાને આપવા જેટલા પૈસા નહીં હોવાથી કરવતીયા કરવત મુકાવાને ના પાડતા હતા. મરવા આવનાર માણસે ઘણા કાલા વાલા કર્યાં પણ પેલા કરપીણાને કાંઈ અસર થઈ નહીં. માણસ કાપુનાં મન દર રોજ આવા દેખાવો જોઈ જોઈને નિદંય થયાં હતાં. તેથી તેઓએ તેના બોલવાપર લક્ષ આપ્યું નહીં.

વિવેકસાગરે તે જીવાન માણસને મરતાં ઘણાંએ વાર્યો. આપઘાત કરવાથી ઈશ્વરનો કેવો ગુનોહ થાય છે. સાત ભવ સુધી એવાને એવા મહા સંકટમાં રીખાવું પડે છે. પરમેશ્વરે માણસને જે હાલતમાં મુક્યું હોય તે સ્થિતિમાં ધીરજ રાખી તે અવતાર સુખે કુઃખે પુરો કરવો, વિગરે ધણું સમજાવ્યું; પણ પેલો જીવાન માણસતો ગંગાનાં પવિત્ર પાણીથી નહાઈ, ઘોઈને મરવાને તૈયાર થયો. તેણે સમ્રાજા ઉમેલા તમાસગીરોને રામ રામ કર્યો. ને કરવતીયાની રજા લઈને “જય શંકર, જય શંકર”! એવા પુકાર કરતો કરવતપર કુદી પડ્યો! આંખ ઉઘાડતામાં તેના શરીરના સહજ કડકા થઈ ગયા. બે ચાર ડસકાં ખાધાં ન ખાધાં, થોડીવાર તરફડીયાં માર્યાં ન માર્યાં ત્યાં તો તેનો આત્મા પરમ પવિત્ર પરમેશ્વરની હજુરમાં પહોંચી ગયો!!

જાણે કાંઈજ ન બન્યું હોય તેમ ગણીને કરવતીયા એ પેલા ખાપડા જીવાન માણસના મડદાંના અવયવો ઉચ્ચ-

કીને ગંગા નદીમાં ફેંકી દીધા. તેને જોતા જોતામાં
મંસહારી મગરો ને માંછલાંઓ ધસડી ગયાં. અરે ! આ
કેવો ધાતકી ખતાવ! કેવો વહેમ ભરેલો મારગ! આવતા
જન્મમાં સુખ મળવાની ખોટી આશામાં ક્ષણવારમાં પો-
તાના અમુલ્ય દેહનો નાશ કરવો. એ ધાતકી દીલના કે
કહણ કાળજના માણસ વગર કેમ ખની શકે? આપધાત
કરીને જીવ કાઢવો, એના સરખું ખીજું મોટું પાપ આ
પૃથ્વીપર નથી. પરમેશ્વરના નિયમને તાપે ન થતાં મુરખ
લોકો વરસો વરસ આપધાતથી કેટલા મરતા હશે? કરવતી-
યાના આવા ધંધાને ધીઃકાર હજો! આવા પવિત્ર તિરથ
પર ધર્મને ખહાને કેટલા આપધાત થતા હશે? એ વખત
કેવો હશે? એ વખતની સરકાર કેવા વિચારની હશે? હે
ધંધર! અમને એવા દીવશ કદીએ ન દેખાડીશ?

આ દેખાવ જોઈને દયાળુ દીલના તમાશગીરો રડી
પડ્યા. પેલા જીવાન માણસના કમોતથી સંઘળાના મનમાં
ધણી અસર થઈ. તેના મરવાથી તેના ઘરડા માખાપ અને
ઝી છોકરાંની શી દશા થઈ હશે? તે વિચારથી તેમના
મનમાં ધણી કંટાળા આવી. પણ કરે શું? તે કોણ હશે?
શા કારણથી કરવત મુકાવવું પડ્યું હશે? તેના ખૈરી
છોકરાંનું ઠામ ઠંકાણું ક્યાં હશે? તે જાણ્યા વગર એ
લોકો શું કરી શકે? કમળાને પેલા કરવતીયા ઉપર ધણીજ
ચીડ ચઢી!

આ સ્થળે હવે વધારે વાર ઉભુ ન રહેતાં સરવે
લોકોએ પોત પોતાના ઉતારા ભણી ચાલવા માંડ્યું.
જોતાં જોતાં જાય છે, એટલામાં શહેરના મોટા ચૌરામાં
માણસોની ગદી મળેલી દીઠી. લોકો એ પાકલા હાંફલા,

ફાંફલા થઇને તમાસો જોવાને જતા હતા. એ ઠંડાણે લોકો એટલા મળ્યાં હતાં કે થાળો ફેરવી હોય તો પણ ભોંયપર ન પડે. પ્રધાન કુટુંબ જઈને જુએ છે તો ફાંસીનાં લાકડાંપર એક અઢાર વરસની અથાગ રૂપાળી યુવાન અખળા ગભરાયલ ચહેરે ઉભી હતી; તે ઘણી કુટડી હતી. તેના રૂપ આગળ ધંદ્રના ધરતી અપચ્છરા પણ પાણી ભરે! જરા આગળ આવીને જોતાં તે વીધવા વેષે દીકામાં આવી. ફાંસીના વખત થયાથી એક પોલીસ અધીકારીએ આગળ આવીને મોઢે સાદે ફાંસીનું વારંટ વાંચી સંભળાવ્યું. ને કહ્યું, ખાઈ! તારે માથે ખુનનો ગુનો સાબીત થવાથી તને હમણાં ને હમણાં મરતાં મુઠ્ઠી ફાંસીએ લટકાવવાનો સરકાર તરફથી મને ખાસ હુકમ થયો છે. તે હુકમ પળવું તે પહેલાં તારે કાંઈ કહેવાનું છે? ફાંસીના માંચડાપર ચઢેલી સ્ત્રી થરથરતે પગે આંખમાં આંસુ આણીને ખોલી, ભાઈએને ખાઈએ! જ્યારે હું થોડી પળમાં આખરનો દમ ખેંચવાને તૈયાર ઉભી છું. ત્યારે તમને મારી ખરી હકીકત જણાવવી જરૂરની છે. ભાઈએ! મારું વતન ગુજરાતમાં છે. હું ત્યાંના એક ક્લીન પણ કંગાળ વણિકની દીકરી છું. મારાં માખાપ ઘણા નિર્ધન હતાં, તેથી પૈસાની લાલચે એક પૈસાદારના પાંચ વરસની વયના પુત્રની વેરે મને પરણાવી ને; તેના ખદલામાં મારા પીતાએ પુષ્કળ પધંસા લીધા. મારી જાંમર એ વખતે સોળ વરસની હતી. હું જ્યારે સાસરે આણાવળતી થઈ ત્યારે મારો ખાળપતિ પારણામાં મુતો મુતો રડતો હતો. આવાં કજોડાંમાં મને સંસાર વહેવારનું કેટલું સુખ હશે? તે તમે જાણશો.

એક બે આણું વળી ત્યાં સુધી મારાં સાસરીઆં
વાળાં મારો સાથે હજી મળીને ચાલ્યાં. પરંતુ જ્યારથી
હું સાસરામાં સ્થિરવાસ કરીને વસી ત્યારથી મારે માથે
ન થાય એટલા પસ્તાળ પડવા લાગ્યા. મારો સાસુને નિ-
દ્ય નણુંદ મને જોઈને કકડા મેળે. હરેક બહાનું શો-
ધીને મારી સાથે લડાઈ માંડે. પાણી ભરવા બાજી ને અ-
બાણતાં બેઠું કુટે તો ન થાય એટલું કરે. ને તે દીવસે
ખાવા પણુ ન દે! આ કેવો જીવન? મારો પતી નાદાન
વયનો તેથી માઈ ઉપરાણું કાણુ લે? મારાં માત પીતા
જ્યાં સુધી જીવ્યાં. ત્યાં સુધી હું વધારે મુંઝાણી નહીં.
મળવા હજવાને બહાને બે મહીના પીએરમાં જઈને રહું,
ને માઈ સમજું દુઃખ વિસાઈ. આણું સુખ ઝાઝા દીવ-
સ ન રહ્યું. માઈ બે મહીના ઠરવાનું ઠકાણું જતું રહ્યું!
માઈ આણું કજેડું જોડી બાણી જોઈને દુઃખ દરીઆ
માં જે મા ખાપે ઝીકી તેનું કાઈ દહાડે સાર થાય નહીં!
મારા લોહીનાં પૈસા લઈને જે મા ખાપે સુખ પામવાની
આસા રાખી હોય તે આશા કેમ ફળીભુત થાય!
મારી અંતરડીના આપથી એવો નીશાશીયો પૈસો ખાવાને
મારા માતપીતા આ અસાર સંસારમાં મને પરણાવીને લાંબી
મુદત રહ્યા નહીં. પીએરમાં ભાઈ, ભોજાઈ વગર બીજું અ-
તરનું સગુ કાઈ ન રહ્યું. સાસરામાં સાસુ, નણુંદના ન ખમાય
એવાં મહેણાંને ગાળોના વરસાદ ખમી હું દહાડા પુરા કર-
વા લાગી. સમજી કંથ વગર હું કાડીલીના કાડ કાણુ
પુરા પાડે? પણુ મને આશા હતી કે મારો કંથ કાલ સવારે
મોટો થશે. ને મને મન ગમતા સંસારના ક્ષાવા આપશે.
એમ સમજીને હું મારા દહાડા સુખે દુઃખે ગુજરતી હતી.

પણ નશીબ જ્યાં જુઓ ત્યાં આડું, ને આડું. નશીબમાં રાંડ વીધાત્રાએ સાફ લખેલું નહીં તે ક્યાંથી ફડું થાય? બિનાળામાં મારા પતીને અચાનક ઓરી નીકળી આપ્યાં. ને થોડા દીવસ રીખાઈને આખર સ્વર્ગવાસ થયો. હવે મારે શું કરવું? મારા દુઃખ ભરેલા દહાડા ક્રમ લેવા? મારી સમ્રાજી આશા આપતાવથી ધુળધાણી થઈ ગઈ. મારે એક આધાર ન રહ્યો. મારાપર આગળ કરતાં મારી કંકાસણી સામુ અંતે નિરદય નાચુંદનો જીલમ વધી પડ્યો. તેઓ ન ભંડાય એવો ગાળો ભાંડવા લાગ્યાં. રોજ નપીરી કહીને મને ચીડવે? “નખળાં પગલાનો પીયરમાં ભમરો ભુસીને આવી, ને મારા એકના એક છોકરાનો રાંડ ભોગ લીધો.” આવાં આવાં મારા ઊપર જીકાં આળ ચડાવે; ને રોજ રોજ માયામાં ટપસા મારે. આથી હું ગુપ ચુપ એક દીવસ મારે પીયર નાશી આવી, ને મારા ભાઈના ઘરમાં રહી; દહાડા પુરા કરવાની મેં નવી ઉમેદ પાધી. પણ મારી ભોળાઈ એવી અદેખી ને નકારા સ્વભાવની નીવડી કે વધારે વાર મને ઘરમાં રહેવા દીધી નહીં. મારાં મા પાપનું ઘર તેમાં મારો કરો! હક નહીં, એ જોઈને મને કેટલું લોગી આજીવું હશે? મારા ગરીબડા ભાઈનું મારી ભોળાઈ પાસે કશું ઉપજતું નહોતું, તે છતાં લોક લજ્જાએ તેણે થોડા માસ સુધા મને ઘરમાં રહેવા દીધી. રોજ રોજ મારી ભાભી છણકા કરે ને સાસરામાં ભમરો ભુસીને માફ ધર પાવન કરી દેવાને આવી એવા ન સંખાય એવા મહેણા દે. આથી હું કંટાળી ને એક ભાડેની ઓરડી લઈ તેમાં રહી.

લોકોનું દળણું ખાંડણું વીગરે કામ કાજ કરી માફ

પાપી પેટ ભરવા લાગી. મારા ભાઈને આવા મહા સંકટમાં કાંઈ પણ દયા ન આવી ! આ કરતાં વધારે સંકટ આપવાને વિધાતા હજી ચુકી નહી. આ વેળાએ મારી વય વીરણ વરસતી ભરજોખનમાં ચાલતી હતી. માફ પીલતું જોખન જોઈને કટલીએક વિધવા કુટણીએ મને પોતાના અપ્પાણમાં લેવાને સમજાવવા લાગી. મારામાં આજસુધી કશું પાણી મરું નહોતું. હું રાત દહાડામાં પુર સમજતી નહોતી. તેથી મેં તેમને એખી ના કહી, ને છણકાવી કાઢી, તે છતાં મને ભાળવવાને તેમણે અનેક યત્નો કરવા માંડ્યા. “અરે! તારી આવી અવસ્થાના દહાડા કેમ નીકળશે? આ દુનીઆમાં અવતરીને મોજ મજ કરી નથી, સંસારના સુખનો લહાવો લીધો નથી; ત્યાં સુધી જન્મ લીધો ન લીધો ખરાખર છે. માટે અમારી પેઠે ખાઈપીને મજા કર, અમસ્થી શા વાસ્તે હેરાન થાયછે?” આવા અવળા ઉપદેશથી અંતે મારી ઘાનત ફરી. ગમે એવી ગુણીયલ ને પતિવ્રતા સ્ત્રી હોયછે, પણ તેમની મતી કરતાં વીલંબ નહીં. “સ્ત્રીની મતી પાનીએ.” એ કહેવત સાચું છે. હવે હું વિષય વાંછનાથી આંધળી થઈ. આ સંસાર વહેવારનું સુખ કેવું હશે? તેના મને વિચારો થવા લાગ્યા. છેવટ મારી ખુદી જીટ થવાથી હું બિભીચારમાં ફસી! ખેવાર મેં ગર્ભપાત કર્યા! તે ગુપ્ત રહ્યા. તેથી આવા ગુનાહ કરતાં હું ડરી નહીં. “પાપ, પાપને વધારે છે.” એ ખરું છે. મારાં એક પાપે ખીજા પાપને વધાર્યું. બિભીચારના મહા પાતકમાં હું પડી ચુકી હતી. તેથી ગર્ભપાત સરખા અધાર પાપ કરતાં હું શીખી.

પણ પાપ કાનું છાનું રહ્યું છે કે માફ રહે ? આ

છેલીવારે હું પકડાણીધું. મારા પાપનો કાળો પડદો બિ-
ધાડો થયોછે. મેં એક વણિકના પુત્ર સાથે ઘર માંડ્યું
હતું. તેની ન્યાતમાં કન્યાની ધણી અછત છે, તેથી તે
પચીસ વર્ષની બમરનો થયો, પણ સ્ત્રી મળી નહી. તેની
પાસે પરણવા જેટલો પધસો પણ નહોતો, તેથી તેણે
જાણ્યું કે, આ ભવમાં તો હું કદાપીકાળે પરણવા પા-
મનાર નથી. આવું સમજીને તે કામ વાંછનાથી મારી સાથે
બાબીચારની ખુરી સંગતમાં પડ્યો. મારી સાથે આજ
સુધી તેણે દોસ્તી રાખી હતી. મને તેનાથી આ વેળા
હમેશ રહ્યા. તે પાડવાને ન થાય એટલાં અમે ઝાવાં
માર્ચ્યાં, પણ નસીબના જોરે આ વખતે તેમાં ફતેહમંદ
થયાં નહીં.

પુરા દહાડા થયાથી અમે બંને જણા ફીકરમાં પ-
ડ્યા. આ સંકટમાંથી ઉગરવાને માટે અમે તીર્થનું બહાનું
લઈ આ પવિત્ર કાશીક્ષેત્રમાં આવ્યાં. ત્યાં મને પુરે
દહાડે એક કલધયા કુંવર સરખો પુત્ર અવતર્યો. અ-
હાહા!! તેના રૂપનાં હું શા વખાણુ કરું? તેની કાન્તી
કામેંદ્રને લજાવે એવી રૂડી હતી. તેનું સુંદર ગોળ મોઢું
હજી સુધી મારી આંખે તરેછે. અરેરે! તે આજ સુધી
જીવતો રહ્યો હોતતો મારી આવી હાલત થાત? અરે મ-
રતાં મરતાં જો તેનું કામળ મુખડું જોવાને મને જોગ
મળ્યો હોત તો મારી કેવી સદગતી થાત?

પણ ભાવીકાળ આગળ કાંઈનું ચાલતું નથી. મારા
યારને છોકરાના જીવ કરતાં પોતાની આપણ વધારે
ભાગી. તેને મારીને જલદી ઠંકાણે પાડીએ તો આપણી
આપણ રહે. એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. મેં તેને

ધણી સમજાવ્યો. મારા હાથે મારા પુત્રને ક્રમ હણાય? હું અભાગણી તેને ખીજને હાથે મરતો ક્રમ જોઈ? ગમે એવા નિર્દય મનની માતા હશે પણ તેના બાળક તરફ તેનું દીલ એવાયા વગર કોઈ કાળે રહેતાર નથી. હરાણીને ગોળી મારીને ઠાર કરો, પરંતુ પોતાના વહાલાં ખચાંને વેગળું મુકીને કોઈ કાળે નાશી જનાર નથી! એવા કુદરતી ખ્યારથી મારે હાથે એક કરપીણ કામ હું ક્રમ કરી શકું? અથવા એવું અધોર પાપ કરવાને ખીજ માણસને હું ક્રમ ખોટી સલાહ આપું?

મારા ચારને ગળે હું વળગી પડી, ને છોકરાને જીવતો રાખવાને સારું દયામણું મહોડે કાલાવાલા કરવા લાગી, પણ તે ક્રમ માને? આખરના ભયમાં આવેલા મારા ચારે મારા હાથમાંથી મારું રાંક બાળક ઝુટાવી લીધું; ને ગંગાનદીના કાળા પાણીમાં પથરાવી દીધું. તે નિરદોષ બાળક પાણીને તળીએ હમૈરાનું નિંદ્રાવશ થયું.

આવા ખનાવથી હું ખેભાન થઈને ભોંયપર પડી ગઈ. મારા શરીરના ભાનની પણ ખબર રહી નહી. એવામાં સરકારના સીપાઈઓએ આવીને મને પકડી લીધી. મારો ચાર મને મેલીને નાંસી ગયો. થોડા દીવસ સુધી મારી તપાસ સરકારમાં ચાલી, ને મને ગુનેગાર ઠરાવી, ને આ છેવટની ધાતકી સજા ફરમાવીછે. મને દગો દેનાર ચારને હું હજારો હજાર પાપ દેતી હતી, પણ મને હમણાં જણાયુંછે કે મારી કાંસીની સજા સાંભળી તે શોકથી તથા પોતાના અધોર પાપ કર્મના પશ્ચાતાપથી મારો ચાર કરવત મુકાવીને સ્વર્ગવાસી થયોછે ! એનું માત એ પ્રકારે થયું, ને હું આ કાંસીને લાકડે લટકીને મરવાને માટે તથા

ભીષ્મ! એવી રીતે અમારો ખંનેનો પાપી જીવ પાપ કર્મથી જશે. પણ ભાઈઓ, ને બાઈઓ! તમે જોશો કે હું તદ્દન નિરદોષ છું. હું આ ખુનના ગુનામાં સામેલ નથી. તેમાં કશું હું જાણતી નથી, ત્યારે શું મારો યાર ખુની છે? ના, તેણે આ ખુન જાણી જોઈને કીધું નથી. તેણે એ બાળકનો જીવ લેવાનો વિચાર પણ કીધો નહોતો, પણ આ ખરૂં એ તેને આ અધાર કૃત્ય કરવાની છુપી ડરાકેરણી કરી. તમને મેં આટલો ખુલાશો કીધો ન હોતો મારા ઉપર ખુનનો બ્યાજખી શક નાખી તમે મને બાળહત્યારી ગણત.

ભાઈઓ! હવે હું મરવાને તઈઆર છું. મને જો સરકારે ફાંસીની સજા ન કરી હોત તો પણ હું જીવનાર નહોતી. મેં મરવાનો નિશ્ચય કીધો હતો. અરે! લોકો તમે મારા માતથી એક ધડો લો! રાંડી રાંડ ને માંડી માંડ કરવાને તમે હવે પુનઃજન કરો. પુનઃજન ન કરો તો સરકાર પાસેથી અમને સતી થવાની છુઃ મેળવી આપો. સતી થઈ બળી મરવું એ અમારે મન સૌંદર્યી ઊત્તમ છે. અમે અમારા વિધવાના અસહ્ય દુઃખથી અરધાં બળી રહેલાં તો છીએ. અમને થોડી થોડી અગ્નીથી ન બાળો. અમને ચોતામાં એકદમ બળવા દો, કે અમે અમારો અંત આણીએ. અમે વિધવાઓ નિતિને મારગે ચાલવાને ધાણું ચાલીએ છીએ. અમને કુકર્મ કરતાં આ લોકોનો ને પરલોકનો ભય લાગે છે, પણ શું કરીએ? ઈશ્વરી નિયમ આગળ અમારૂં કશું ચાલતું નથી. અમારાથી ઈશ્વરના અચળ નીયમ ઉલંઘન થઈ શકતા નથી. તેથીજ આવા હુકમ કરી અમે પાપના પોટલા બાંધીએ છીએ. આવાં અધાર કર્મનું પાપ અમારે શીર નથી. જે માખાપો

પોતાની વહાલી ખાળકીને વિધવાપણાનો વિશેષ વેદ-
નાના પરિતાપમાં ખળવા દેછે; તેમને શીર આ સધળું
પાપ છે. જે વીધવાથી અબ્બાણતાં ખાળ હત્યાના અપરાધ
થાયછે, વ્યભીચારના છંદમાં પડાય છે, એ સધળાનો
દોષ, સધળું પાપ તેમના માખાપોને છે. જે તેવા મા-
ખાપોએ આવાં અધોર કર્મમાંથી છુટવું હોય, પોતાની
પુત્રીઓને ખરું સુખ કરવું હોય, તેમની આખરનો ને
નિતીનો ખયાલ કરવો હોય તો પુનરલગન કરવાં. એ
સીવાવ વિંધવાનું સંકટ ટળનાર નથી. એ! સમજી લોકો!
હવે અમારા સરખી ખળતી વીધવાઓને ન ખાળો
આ સંસારમાંથી અમારા સ્ત્રી તરીકેના હક છીનવી લેવાનો
જુલમ ન કરો. તમે પુરૂશો એ ચાર વખત પુનરલગન
કરોછો, તો અમને શા માટે કરવા દેતા નથી? અમે
વિધવાઓએ એવડો તો શો અપરાધ કરોછે? તમારે ખ-
ચીત યાદ રાખવું કે તમારે પુરૂશોને જેવી વાંછતા અમે
સંસાર સુખ લેવાની ઉતકંઠા હોયછે તેવીજ અથવા તેથી
પણ વધારે ધરછાઓ અમે અખળાના મનમાં પ્રખળ હોય
છે, માટે અમને લગનનાસ્વતંત્ર હક આપો. અમને પુન-
રલગન કરવાની છુટ ચો. એટલે આવા ખુન થતાં અટકરો,
ભાઈઓ, અને બાઈઓ! તમને મારા છેલા રામ રામ છે.
આ દુનીઆમાં અવતરી તેવી ખાલી હાથે હું જાગી છું.
મારી આશા મારા મનમાં રહી છે. હું આશાભેર મરું છું હે!
ધન્યર, મારા અપરાધ ક્ષમા કર. એટલું બોલીને તે ખાપડી
ગળામાં ફાંસો ધાલી ફાંસીને લાકડે બટકતી થઈ! થોડી પણ
તરફડીયાં મારીને તેનો અમર આતમા તે કીરતારની
ખવિત્ર હજુરમાં ધનસાફને માટે ચાલી ગયા.

આ કશ્ચામય ખનાવ જોઈને સધળા તમાસગીર લોકો રડયાં લાગ્યા. તેમની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ ખરી પડ્યાં. કાશીપુરીમાં હાહાકાર વરતાણો, ને તે દીવ-શે લોકોએ હડતાળ પાડી. અરે! આવા તીર્થના પત્રીત ઘાટ જીપર વરશેા વરસ કટલી પાળહત્યાએ થતી હશે પુનરલભનો ચાલ નહીં હોવાથી કટલાંક નિર્દોષ પાળકો આ રૂઢીની ખામીના ભોગ થઈ પડ્યાં હસે? કટલી વીધવાએ આવી રીતે ફાંશીને લાકડે કે આપઘાતથી મરણ પામતી હશે? હો ધધિર! અમારા અસાન દશીભાઈએને સન્મતિ આપ. ને તેએ સારે મારગે ચાલે એવું તેમને સુઝાડ. છતે ઉપાય આંખ આગળ હોવા છતાં તેએ શા-માટે વિધવાએને પરીતાપમાં રીપાવતા હશે? કમળાના મનમાં આ ખનાવથી દુનીઆનો અમાવો થયો. ગોદાવરી ગંગાજીત થઈ, ને પેલી વીધવાના કમોતથી રડી પડી, ને તેના અસહ્ય દુઃખ આગળ પોતાનું સધળું દુઃખ વીસરી ગઈ. પદમાવતી તથા ત્રીવેકસાગરના મનમાં કમળા વીશે અનેક ચીંતાને વીચારો થવા લાગ્યા. તે દીવસ જેમ તેમ પુરો કરી ગંગાનદીનાં પવિત્ર પાણીની કાવડો ભરી, ખીજે દીવશે અલકાપુર તરફ સંધ પાછો ફરો. કુચપર કુચ કરતાં ને માર્ગમાં આવતાં, નગરોમાં પુણ્ય દાન કરતાં તેએ અલકાપુરમાં થોડા દીવસની અંદર ક્ષેમ કુસળ આવી પહોંચ્યા ને થોડા વખતમાંતો નવા જુના પાણુ થઈ ગયા, તથા પોત પોતાના ધંધા ધાપામાં પડ્યા.

પ્રકરણ ૯ મું.

ઉકરડીને વધતાં કટલીવાર? કમળા હવે યુવાન અરવથામાં

આવી તેના મનમાં સંસારના વિકારો વધવા લાગ્યા. તેના ગુલામી ગાલ ઊપર યુવા વશ્યાનો રંગ ચઢ્યા માંડ્યો. તેની આંખોમાં સંસાર સુખના દહાવા લેવાની ઇચ્છા જાણવા લાગી પણ કરે શું? તેણે એક સધવા સ્ત્રી તરીકેના સધળા હક ખોયા હતા. તેનો અવતાર એળે જવાનો હતો. આ શું? ક્રમળા સમજતી નહોતી? તે જાણતી હતી કે હવે વિધવાનો કડપો વેષ રાખી અવતાર ખાળવો પડશે. તે જાણતી કે આ ભવમાં મને કદાપી સંસારનું સુખ મળતાર નથી. તે છતાં તેને ન્હાનાં પ્રકારનાં વીચારો થતા.

તે આવા વીચારો કરવાને ઇચ્છતી નહોતી. સંસાર સુખનો સંકલ્પ કરવાને પણ તે નહોતી ચાહતી. તે પોતાની સહીયરોનું સુખ જોઈને અદેખાઈ કરવાને કોઈ દીવસ મનમાં લાવતી નહોતી. તે કોઈ દહાડો સારાં વચ્ચાલંકાર આઢવા, પહેરવાને તથા જમવા રમવાને મરજી કરતી નહીં. તેવા વીચાર કરવાને તથા સંસારના ન્હાના પ્રકારના વૈભવ ભોગવવાની મરજી કુદરતી રીતે તેના મનમાં થતી. તેથી ક્રમળાના સધળા વીચારો ને તરંગો કુદરતી ઇચ્છા આગળ રદ થતાં.

શીયાળાની મોસમમાં લગ્નગાળામાં ઘેર ઘેર આનંદ મંગળ ગવાય, ઢોલના ધમકારા થાય; ને નવાં નવાં વચ્ચા ભુષણ સજીને રમઝુમ, રમઝુમ કરતી કોડીલી કામનીચો લગ્ન મહાસવા જાય એ જોઈને તેનું ચીત ચરચર ઘઝઝું.

મંગળ મુહુર્તમાં વીધવાના પગલાં ન થાય એવું જાણીને ક્રમળા શોકાતુર રહેતી. પણ તેનો સોક કોણ સમાવે? તેને મન વાર તહેવાર અકારા થઈ પડ્યા, તેથી ઘરના ખુણામાં બેઠી બેઠી કુરવા લાગી, લોકો, સારે કામે કાળે

જતાં આવતાં સામી વીધવા મળે તો અપશુકન માને છે, એ જોઈને તે પોતાના મનમાં ધણો ખેદ પામીને વીચારતી. અરેરે! દૈવ! અમે વીધવાઓએ તે એટલો શો અપરાધ કર્યો હશે કે લોકો અમારું મ્હોકું જોતાં પણ અપશુકન માની અમારું અપમાન કરેછે? અરે! મારો જન્મ એળે જશે? મારે હવે જીવીને શું કરવું? ન્યાત જાતમાં રમવા જમવાની મારે બધી થઈ. આ અંગે હવે ચાંદલો ચુડલો અડનાર છે? મેં રાંડે અવતાર લઈને સંસારનું શું સુખ ભોગવ્યું છે? હાય, હાય હું ચોરીમાંથી રાંડી. મારો અવતાર કેમ જશે?

મારી ખાળકજીવી હતી. ત્યારે તો વિધવાપણનું દુઃખ મને વરતાતું નહોતું. હું મારાં માત પીતાના પરતાપે બાંધીપીને ખેલતી. આજસુધી મને મારા મા બાપે કોઈ પ્રકારનું ઓછું લાગવા દીધું નથી. એટલે મારાં ભવીનના સંકટનો વીચાર કેમ આવે? હું રાંડી તેમાં એમનો શો વાંક? વાંક મારા કરમનો કે અવળા નશીબે મારું સર્વ સુખ હરી લીધું. મારાં માત પીતાએ તો મારાં સારા સારાં પાંચ પધસા ખરચીને મને મોટે ઘેર પરણાવી હતી. તેમને શીખપર કે આવો ધંધરનો કાપ મારે માથે ઉતરશે? કેમે કરીને વિધિએ લખ્યા લેખ મટવાના નથી, તેમાં કોઈનો ઈલાજ ચાલતો નથી.

મારે સ્વામીનાથ વગર બીજું શું સંકટ છે? રહેવાને રાજમહેલો, કરવાને ગાડી, ઘોડા, ને ખાવાને ખટરસ ભોજનો હુકમ કરતાં હાજર છે. પણ તે સંધ્યા વેળવને હું શું કરું? શ્વામી વિના મને એ ઊલટાં સંતાપકારક થઈ પડ્યાં છે. ખીચારી ઓખાના સુખમાં શી ન્યુનતા હતા?

પાણાસુર સરખો જેને માથે બળીઓ પાપ હતો. તે છ-
તાં સ્વામી સ્વામીની ઝંખના રાત દીવશ કરતી હતી. સ્ત્રી
ને સ્વામી વગર આ સંસારમાં કાંઈ સુખ નથી. ગમે એવો
પણ માથે ભરથાર હોય તો સ્ત્રી ભાગ્યશાળી બાણી.

ઈંદ્રવજ્રા.

સ્વામી વીના છે સખિ સૂખ શાનું?

છાંતી વિષે કેમ રખાય છાનું;

ભાંડુ તથા હેતજ પાપ માનું,

મોઢું પતીનું સુખ એથી માનું. ૧

બળી આ વાડી વજ્રકાની સાહેબી, બળયા આ
રંજ મહેલો, અને ભાત ભાતનાં વચ્ચાલંકારો, હવે મારે
તે શા ખપનાં છે? અરે! જીવ! તું જોતો ખરો, આ પા-
ગની શોભા કેવી રમણિય બની રહી છે? પંખીઓ જુ-
લોમાં માળા પાંધીને કેવા કીલ કીલાટ કરે છે? સ્વામી
વીના મને એ સમજું અકારં થઈ પડ્યું છે. સ્વામી વીના
એ સુખ શા કામનું?

ભુજંગી.

મળયાં ઝાડનાં ફુડમાં પંખી મળે,

બળી બાગ કેરી મળ આગ બાળે;

નીરાંતે કરી નાથ મેંના નીહાળ્યો.

અરે! આજ તું ક્યાંથી આપ્યો શીયાળો? ૧

આ શીયાળામાં સુખીયારાં સ્ત્રી પુરૂશો જોડે બે-
સીને ભાત ભાતનાં ગરમા ગરમ પાક પકવાનો અને
મિષ્ટ મેવા કેવા જમે છે? મને તો એ સમજું ખારં
ઝેર લાગે છે. (૧)

સવારે સીળાવાયુ કેરા સપાટા,

અમે ના મને ગાવણું ને ગપાટા;
 મુક્યાં તેલ તખોળ મેવો મશાલો,
 અરે! આજ તું ક્યાંથી આપ્યો શિયાળો?!

અરે! જીવ! ઊલોગીને સુખીઆં લોકોને આ શી-
 યાળાની લાંબી રાત્રીયે! કેવી સુખકારક ને અલપ દીસ-
 તી હશે? પણ મને તો અજાણી એક ઘડી નીંદ્રા આ-
 વતી નથી. ટાઢથી મારાં હાડ ધ્રુજે છે. અરેરે! આ રૂતુમાં
 મારા સ્વામી હયાત હોત તો આ શીયાળાના સુખકારક
 દહાડા કેવા સુખમાં જાત? પણ એ ભાગ્ય ક્યાંથી હોય?

(૩)

જરા જામનીમાં નહીં આંખ જાંપે,
 કળે હાડને થડથી કાય કાંપે;
 હુલાના હુંકારો રહ્યો ના હુનાળો,
 અરે! આજ તું ક્યાંથી આપ્યો શીયાળો?!

રે! નીર્દય શીયાળા, મારા સરખી વીધવાઓને સતા-
 વા તું શા માટે આપ્યો? તું અમને નાહક પીડા શા
 સાર કરે છે? ભુંડા! જોતો ખરો, લોકો સગડીએ સળગા-
 વીને તારા બચથી કેવા તાપે છે? પણ અમે તો તારાથી
 કંપીએ છીએ. અરે! જીવ, જેનો સ્વામી શીયાળામાં જ
 વતો હશે તે સ્ત્રી કેવી ભાગ્યશાળી હશે?

(૪)

ધખાવી ધુણી ટાઢથી લોક કાંપે,
 અરે! આ તકે નાથના તાપ આપે!
 હરેથી હઠ ટાઢ ફેરો ઉઘાળો,
 અરે! આજ તું ક્યાંથી આપ્યો શીયાળો?!

આ શીતળ રૂતુમાં ગરમા ગરમ ખાવાની કેવી મળ

પડે છે? હુંક આપે એવી ગરમ સજ્યામાં તો સુવાનો
હાય હાય ! ઓરતો રહી ગયો ! પતી વગર એ સધળું
શા કામનું ?

(૫)

હું ખાણું ને સેજ ભાવે ઉંઠાળી,

સુત્રી ચામડી ફાટી જાયે સુવાળી;

પતીના વીના પાય કા પ્રેમ પાલો,

એરે! આજ તું ક્યાંથી આજો શીયજો.?

શિયાળાની રૂતમાં આવા આવા તરંગ કરીને ક-
મળા ઉઠાસો રહે. તેનો સખી ગોદાવરી, પાશે એસીને
રોજ રોજ પોતાનું કષ્ટ ગાય, ગોદાવરી ધીરજ આપે,
પણ કમળાને ધીરજ કેમ રહે? મોઠાનું છોરું, મોટી સાહે
બીનું સુખ ભોગવેલું. તે વીધવાની અથાગ પીડા કેમ
સહન કરે? ગરીબના કરતાં તવંગર સ્ત્રી પુરુષોને સંસારના
સુખ લ્હાવા લેવાનો ધણી ઈચ્છા થાય છે. એક સુખથી
ન ધરાતાં બીજા સુખની મરજી કરે. છે. કમળાની નજરે
જે જે વસ્તુઓ હવે પડતી, તે સખી તેને પીડા રૂપ
થઈ પડવા લાગી. એકે વાતે, એકે ચોજે તેના મનમાં
સાંતી થતી નહોતી.

હમણાં વસંતરૂતને અમલ ચાલતો હતો સવિતા
નારાયણ પોતાનાં સોનેરી કિરણો સંકેલીને, પશ્ચિમભણી
ના દેવી દરવાજામાંથી તરતના પલાયન કરી ગયા હતા? આ
કાશમાં સિંદુરીઆ રંગનાને આછા પીળા વીચીત્ર આકાર
ના સાથીઆ પુરી કુદરતે સરીતાનાં રણ સરખા અ-
ધિરાજને લપક માન આપ્યું હતું. દીવસનો સોનેરી પ-
ડદો ઊંચકીને કુદરતે ચંદ્રમાનો ચાંદી સમાન ચકચકતો.

પડે પાપરવા માંડ્યો હતો. સાંમેની શીતળ ટેકરીઓપર થી ને ગોમતી નદીના આસપાસની પાણીનાં તરંગમાંથી નિકળેલો પવન, મંદ મંદ વાતો હતો. વાડોમાં ગોઠવેલા મુંદર નકશીવળા કુઆરામાંથી નિર્મળ પાણીની શેડો છુટીને ગુલાબ, જાંબ, જીંદ, મોગરો, ચંપા, ચંબેલી, ગુલબાસ, પારીજાત તથા કેવડા વીગરેને વર્ષાશતુની પેઠે તાજે તર રાખતો હતી. નહાનાં મેઘાં કુલ છેડેના ક્યારડા, અને વૃક્ષવેદિઓની લતાથી ખગીઆની અંદર લીલી કુંઝ સરખી શોભા ખની રહી હતી. મેના, પોપટને ખુલ ખુલ પક્ષી પોતાનો કુદરતી કંઠ ઉઘાડી, કીલકીલાટ કરતાં ને કાઈકાઈ રંગ ઘેરંગ પક્ષીઓ તો મનોહર સ્વરથી પક્ષિભાષ માં ગાતાં હતાં. કોયલડી આંખાના તરૂપર ઘેરીને કલ્લોલ કરતી હતી. રસાળ વૃક્ષોપર આંવેલા સુગંધમય મોરથી ચ્યારે મેર મગ મગાટ થઈ રહ્યો હતો. આવી મનહરાણુ રચનાથી માણસને કેટલી અસર થાય? સંજોગી સ્ત્રી પુરૂષોને મન આ શત્રુ સુખકારક અને વીરહાતુર તથા વિધવા સ્ત્રીઓને આ વીલોકીક વસંત શોકાતુર કરે એમાં શી નવાઈ?

ઈંદ્રવીજય.

વાલમના વીરહે વસ્તી,
વરતી તજીને વીધવા વનમાંતો;
પાલવ, ચીર પીતાંખરતો.
મુળગાં ન ગમે સજવા મનમાંતો,
શીત સમે તન રોજ સુકાય;
તપે ખજુ તાપથી અંતર અંતે.
આકુળ આતુરમાં વીધવા,

વિરહાતુર આતુર થાય વસંતે.

૧

દુઃખીયારી ક્રમળા કુમારી વાડીના એક સુંદર માંડવા નીચે કપાળે હાથ મેલીને આ તકે નાનાં પ્રકારનાં સંકલ્પ વીકલ્પ કરતી હતી. તેની પાસે તેની વહાલી સખી ગોદા વરી બેઠી હતી. ક્રમળાને આમ ઉદાસી જોઈને ગોદાવરી. એ પુછ્યું. બેઠેન ક્રમળા, તું આંખ ઊધાડીને જોતોખરી. પેલાં પચરંગી પક્ષીઓ કીલ કીલાટ કરતાં એક ઝાડેથી ખીજે ઝાડે ખ્યાં ઉડેછે! તેઓ પોતાનાં ખ્યાંની સાથે કેયાં જોલ કરેછે? ને કુદે છે? અરે! પેલા આંખાપર બેઠ-લી કાચલ તો જો! તે કેવી ટડુકા કરે છે. આ તારી પા જોલી હરણી રાંડ કેવા હર્ષથી હકડા મારીને રમે છે. અ હાહા! પુનેમનો ચંદ્રમા આકાશમાં કેવો ખીલો રહ્યો છે. આ પેલું રોહીણી નક્ષત્ર તગ તગતું દેખાય. ખેન તું કે-મ કાંઈ બોલતી નથી? મારી સાથે રોજ રોજ શોકાતુર શામાટે રહે છે? આવા આનંદમય વસંતના દહાડાનો ખહાર તો જો. ક્રમળા બોલી, ગોદાવરી, તારી વીચાર શ-કતી ઘણું દુખથી શુન્ય થઈ ગઈ છે. તેથી તને આ વ-સંતતરુની કાંઈ અસર થતી નથી. હું જ્યારે કાંઈ નવો સૃષ્ટીસૌંદર્યતાનો દેખાવ; અથવા વીલાસવાળી વસ્તુઓ જોઈછું, ત્યારે મારા જીવેસાં ઉસકેરાઈ આવે છે. મને એ સંધળી વસ્તુઓમાં પીડા માલમ પડે છે, ને તેને લીધે અત્યંત શોક થાય છે. ખરી રીતે જોતાં આપણા સરખી અભાગણી વીધવાઓને તથા વીજોગણી ઓઓ-ને આવા રમણિય દેખાવો, ને રમણિય વસ્તુઓ એ દુઃખ રૂપ છે. ને સંધવા અથવા સંજોગી ઓ પુરોને આવા દીવસો. મને ખનાવો શુખ રૂપ છે.

એન ગોદવરી હું આવા શ્રીભરતુના તાપથી
રોજ રોજ ખમણી ખળી જાગું એક તો અતઃકરણનો
છાનો તાપ ધીકતો હોય! ત્યાં સવિતાનારાયણનો ખીજો
ખહારનો તાપ કેમ સહન થઈ શકે? એહેન! આવા ઉત્ર
તાપથી હવે હું દિન દિન ખળીને કરમાઈ જાગું. અખિ
ના તાપથી ખચવાને સારું હું શરીરે ચંદન આદી શીતળ
સુગંધી પદાર્થનો લેપ કરું છું, ત્યારે થંડક થવાને ખદલે
ઉલટી મને કાળી ખળતરા થાય છે.

હોપેંદવજા.

અનુપ આ દીન જણાય જોકે,

શરીર સુકાય તથાપી રોકે;

ચુવા અને ચંદન લેપ ચાર,

અગની ખળે અંગ અડે અકાર. ૧

અરે ! સવિતાનારાયણ! તેં પણ ઠીક ભાવ ભજ
વ્યો છે. તું અમને આમ ધીમે ધીમે ન ખાળ. તને
પણ શું દયા નથી આવતી?

૨

અરે? તપે કેમ તું સૂર્યનાતો,

અરે? અમે કેમ ખમાય આતો;

ધણો મુઝાવા વળિ ધામ થાતો,

ઝુરી ઝુરીને સખિ દીન જાતો.

આ ખગીઆમાં આવેલાં કુલ, ગુલાબોના શુદ્ધ કયા-
રડાની સુગંધમય શીતળ હવા લેવાને જ્યારે હું આવીને
એ ધડી એસુછું; ત્યારે મારી પીડાનો પાર રહેતો નથી.
ધડીક ખાટે હોંચવાનું મન કરું છું, કોઈ દહાડો સાર
ભોજન જમવાનો ઈચ્છા રાખું છું; હો મને સ્વામી વગર

એ સઘળું ચકાડે લાગેછે. એવાં સુખના સાધના ને
વૈભવ ભોગવતાં મને આપાની પેઠે પ્રાણનાથ સાંભરી
આવેછે. તેથી મેં એવા ઊપભોગ ભોગવવાની પ્રતીક્ષા
કરીછે. અરે! એન એવાં સુખ હવે આ જનમારામાં આ
પણે ભોગવવાનાં છે?

ખીલ્યાં ફુલો આ ખટ મોગરાનાં,
શુગંધવંતા ફુલ રોહરનાં;
ગમે નહિં હાય ગુલાબ ગોટા,
કળાય તે કદ્દ ભરેલા કોટા. ૩
તથા તજ્યાં તેલ ફુલેલ તાંજાં,
ખજુર ને ખીર જલેખી ખાજાં;
ખચીત આ ખાટ પલંગ ખાસા,
નીહાળતાં નાંખતી હું નીશાશા. ૪

કાચલને બોલતી જોઈને કમળા બોલી; હે ! કાચ
લડી, તું હવે તારો કામળ સ્વર ખંધ કર. તું કદાચ
મને રીઝવવાને માટે મીઠા લલકારા કરતી હશે, પણ મારા
કાળજામાં પતી વગર તારા સમ્મદો તીસની પેઠે સોંસરા
નીકળી જાયછે! ત્યારે શું? આ સીતળ ચંદ્રમા મને
શુખકારી દીસેછે? નાના, તેતો, સખી, મને ખ-
ળાત્કારથી ખાળવા ઉચ્ચેછે. રે! સખી, આવી વસંત-
રતુની વીલોકીક ચાંદની રાતે મારી જોડે સ્વામીનાથ હોત
તો હું કેવી સુખણી થાત? હાય, હાય એવો ઘણોડો તો
મેં કાઢી દીવસ ભાજો નહીં. હવે શું એવી તક આવના
રી છે? ચંદ્રમા, તારા સીતળ કિરણો મને ખાળી નાખેછે.

(૫)

મિઠાં ભવે કાચલ મોર મેનાં,

તીરા શ્વરો તીર સમાન તેનાં;
 રાશી તણાં આ ભડકા હું ભાળી;
 ખળાતકારે મન નાખું ખાળી. ૧

હવે મારે શો આરતો કરવો? આરે!-મારે પર્વને
 દીવસે પણ સળગતી હોળીજ હોય છે તો. !

આ વસંતરતુમાં સ્ત્રી પુરૂષો કુવી હોરીઓ ગાય
 છે? આરસ પરસ હોળી ખેલીને દમ્પતિઓ પતંગથી કુવાં
 કપડાં ભીંજવે છે? આરે! આ ભવમાં મારે હવે હોળીએ
 ખેલવી છે? હોળીને દીવાળી મારે મન એક સરખું છે. સદાય
 મારા અંતઃકરણમાં સળગતી હોળી છે. ત્યારે ખીજ
 હોળીને ક્યાં રડવા ભડ?

ઈંદ્રવજ્રા.

હોળી ન ખેલી પતી સાથ હોસે,
 જો આ ખળે છે સખિ હોળી જોશ્સે;
 હોળી ન ગાંધી, પતિ ના હસ્યા,
 રે! રે! સખી એ દિન કેમ ન વ્યા? ૧

આરે! ભુંડ ખપૈય! તું પણ મારો વૈરી ક્યારે થયો?
 પીઉ, પીઉ એવા વારંવાર પોકારો કરીને મને કાં પજવે
 છે? તને પીઉ મળ્યાની આશા હશે, પણ મને આ ભ-
 વમાં તો નથી! ફોકટની મને કાં ચીડવે છે?

ઉપેંદ્રવજ્રા.

આરે? ખપૈયા, કયમ તું અત્યારે,
 ઉમંગ આણી પીઝીને, ઉચારે;
 તકે પીડિતો મળનાર તારે,
 આરે? મળે ક્યાં નથિ નાથ મારે. ૧

ક્રમળાનો પરીતાપ મટાડવાને માટે ગોદાવરીએ આવા

અલૌકીક દેખાવપર તેનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું હતું. પણ આતો ઉલટી અસર થઈ તેથી ગોદાવરીએ કહ્યું, 'એન કમળા, તું આવા ઘેલા ઘેલા વિચારો હવે કાં કરેછે? આપણે હવે કાંઈ આ ભવમાં એવો મનખો માણવો છે? આવી સુખની વાતો સંભારીને મિથ્યા શોચ કરવો એ મુરખનું કામ છે. મને પણ પહેલાં તારી પેઠે આવા તરંગો થતા, આવા સુખ વિલાસો ભોગવવાની ઇચ્છા થતી; પણ પછી જેમ જેમ હું સમજણી થઈ ને વિધવા ધર્મથી જાણીતી થઈ તેમ તેમ એ સઘળી વાતો મેં મુકી દીધી. મારું મન હવે સુતકાર થયાથી એકે વાતમાં મન ખુંચતું નથી. એન કમળા! હું વીધવા ધર્મ પાળવાને નિશ્ચય કરીને બેઠી છું; પણ તે મારાથી પુરો પળાતો નથી. મારા જીવનું એ દેહાગ્રિથી ખગડવા બેઠું છે મેં આ ભવમાં કશું સંસારનું સુખ ભોગવ્યું નથી. તેમ વૈધવ્ય ધર્મ પાળી જીવનું સાર કરવા ખનતું નથી, એનાં એ ધર્મ કેમ પળાય? તું સાંભળતો ખરી. એ ધર્મ કેવો સખત છે?

“વિધવા સ્ત્રીએ આ સંસારના સઘળા સુખ ખારા કરીને ત્યાગી સન્યાસીની પેઠે પોતાના દેહાડા પુરા કરવા. દીવસમાં એક વાર રસ કસ વગરનું લુપ્ત ભોજન જમવું. ને દુન, ઉપવાસ કરીને દેહ દમન કરવું. વિધવા સ્ત્રીથી પલંગપર પોઢાય નહી, બુલ ચુકથી જો તેનાથી પલંગ પર પગ મુકાય તો; તેનો વાસ નફને વિષે થાય. જર્કશીનાં અથવા હીર ચીરનાં વસ્ત્રો પહેરવાં નહી. ને અંગે આભુષણનો તો સ્પર્શ પણ ન કરવો. વિધવાએ તો સન્યાસીનાં સરખાં ભગવાં અથવા ઘોળાં વસ્ત્ર ધારણ કરી રૂદ્રાખના મણિકાની માળાઓ પહેરવી! પુરૂષ નામનો

મનમાં સંકલ્પ કરવો નહી. મારગમાં જતાં અવતાં જો
પુરુષના છેડાનો સ્પર્શ થાય તો તે દીવરો અપવાશ કરવો.
લગનના ઊત્સવમાં ગીતો ગાવાં નહી; કે સારાં પકવાનો
જમવાં નહી. વિધવા સ્ત્રીએ ગાડી, પાલખી, કે ખીજ
વાહન પર કાઢવાર બેસવું નહી.”

આવો આપણો વીધવાનો ધર્મ છે. એન કમળા,
મારાથી વૈધવ્ય ધર્મ જેટલો પળાયછે, તેટલો હું, કહ્યું
થઈને પાળું છું. પણ પુરે પુરે ધર્મ સંસારમાં રહીને કેમ
પળાય? અરે! આપણે વિધવાઓએ કેવાં અલોચન પાપ કર્યાં
હશે? કમળા બોલી. સખિ ગોદાવરી! તુ સત્ય કહેછે. જોણે આ
સંસારનું સુખ આપે જોયેલું નથી કે મુદલ ભોગવેલું
નથી; તેનાથી આ સમગ્રું કેમ ત્યાગ થાય? જેના કામળ
દેહે આજ સુધી સ્વપનામાં પણ કશું ન ભોગવેલું; તે-
નાથી વૈધવ્ય ધર્મ પળાયજ નહી. મીઠી નિદ્રા લાવવાને
માટે જે છપર પલંગમાં મખમલની તળાઈને ગાલ મમુ-
રીઆમાં સુતેલી, તેને જંગલના જોગીની પેડે જમીન પર
કેમ હંધ આવે? જે જીવે ખટરસાં વિધવિધ તરેહનાં પક-
વાનો આરોગેલાં, તેના મહોડામાં લુપ્ત પાણું અથવા કેમ
જાય? જેના અંગે જરીઆન ને હીરચીરનાં સુસોભીત વસ્ત્રો
અડેલાં; તેનાથી સન્યાસીના સરખાં ભગવાં કે ઘોળાં વસ્ત્રો
કેમ પહેરાય? જેની કામળ કાટમાં હીરા માતીની મનહર
માળાઓ રાત દીવસ પહેરી રહેતી; તેની કાટમાં રૂદ્રાક્ષના
કઠોર મણિકાની માળા કેમ શોભે? જે બે પગલાં પણ
ગાડી, પાલખી વગર નહી ચાલેલી; તેનાથી અહોનીશ
વાહન ત્યાગ કેમ કરાય? એન, ગોદાવરી! મારાથી તો આ
કહ્યું વૈધવ્ય ચારીત્ર ના પળાય. અરે! સખી જોને, આજ

કાલતી વિધવા સ્ત્રીઓમાં હજારમાંથી એક પણ આવે!
ધર્મ યાં પાળેછે? ખાય છે, પીએ છે, નાનાં પ્રકારના
વસ્ત્રાલંકારો પહેરી ન્યાત જાતમાં રમવા જમવા જાય છે
ને લગ્નાદી શુભ અવસરે સંધવાસ્ત્રીની પેઠે ગીતો ગાયછે,
હાથમાં દાંતના ચુડાને પહેલે સાવ સોનાનો ચળકતો ચુડો
પહેરે છે.

જ્યારે તેમનાથી આવા શૃંગાર તજ્જતા નથી, ત્યારે
ખીજ સંસારિક લ્હાવા તે કેમ તજાય? સખી ગોદાવરી!
મારા મનની આશાઓ મારા મનમાં રહી ગઈ છે. મનુ-
બ્યાવતાર ધરીને જ્યારે સંસારનું સુખ ન ભોગવાય; ત્યારે
જીવતર શા કામનું? પંખીઓને પશુઓ સરખા અધમ
વર્ગના પ્રાણીઓ, સ્ત્રી ભરથાર તરીકેના હક ભોગવીને
આનંદ પામે છે, ત્યારે આપણા સરખી અભાગણી
વિધવાઓ છતે સુખે, છતે ધીજાળે, વનમાં વસનારા
જોગીઓના સરખે જોગ વેઠે છે.

હું પરણીને શું સુખ પામીશું? મારી સંગાને પર-
ણેલી છોકરીઓ સાસરામાં વસીને પેતાના હોંશીલા પ-
તિની સાથે ક્યા વિલાસ ભોગવેછે? મેં રાંડે સાસુ સસ-
રાનાં પુરાં મહેડાંએ ન જોયાં; લાંબો ધુંધટ તાણીને
સાસરામાં ફરવા હરવાને તો ઓરતો રહી ગયો. મધુરં
મધુરં બોલીને શ્વામીનાથનું મન રીઝવવાના કોર મનમાં
રહ્યા. આવી સુખની ત્રણણામાં મારા સરખી ખાળ રાં-
ડથી સંસાર ત્યાગ કરી વૈધવ્ય ધર્મ કેમ પળાય? યુવાના-
વસ્થા ઉતરવી એ ધણી મુશ્કેલ વાત છે. મહંત રૂપીઓ
અને વનમાં કોઈનો સંગ ન કરીને વસેલા એકલ-
શૃંગીઓ પણ ઈશ્વરીમાયા આગળ પોતાના નિયમથી ચ-

હિત થયા છે. ત્યારે આપણે મનુષ્ય જાત તે શી ગણતી
મં! મારા મનમાં નાનાં પ્રકારનાં સંસારિક વિકારો વારં-
વાર ઉભા થાય છે. પણ નીતિરૂપી અંકુશથી તેને દાબી
નાખું છું. યુવાવસ્થાનો સમય સાચવવો એ ખરાખરી
નો ખેલ છે. વનમાં વશીને સન્યાસીઓ તપશ્ચર્યા કરેછે,
પણ જો તેઓ ખાળ વયમાં સંસારી લોકન સમુદાયમાં
વસીને તપશ્ચર્યા કરે તો ખખર પડે.

અરો સખિ, મેં તે પેલા જનમાં શાં અધાર પાપ
કર્મ કર્યાં હશે? કાંતો લીલા ખીંપળા કપાવી, ગરીબ
લોકને દુભાવીને, નિશાશા લીધા હશે? કાંતો કાળા તલ
ચોરી, નિર્દોષ ખાળકાને રડાવીને મેં કાળ પાડી હશે!
કાંતો મેં તુળશીતા વન કપાવી, સતપુરૂષોને સંતાપોને
તેમનો આપ લીધો હશે! એ વગર મારી આવી અવસ્થા
કેમ થાય? અરેરે! સસારનું ખરું મુખ, પરણીને પ્રી-
તમની સ.યે કલોલ કરવી, એમાં છે. એવું મુખતો મેં
સ્વપ્નામાં પણ ના દીઠું.

આપણી વેદનાનો આભાસ આપણા મા ખાપોને શું
નહી આવતો હોય? પુરૂષ બેચાર, વખત પોતાની સ્ત્રીઓ
મરી જાય તો પરણે ને સ્ત્રીઓ રાંડે તો તેને સંસાર
ત્યાગ કરાવી, કાળાપાણીએ ચડાવવી; એ કેવો જુલમ?
ખચીત તે શાસ્ત્ર ખાંધનારા રૂપીઓએ મોટો પક્ષપાત
કરી વીધવાઓના હક લુટી લીધા છે. હે સખી, આ-
પણે અવતાર આવી અવસ્થામાં કેમ જશે.

ગાદાવરીએ કમળાને છાતી સરખી ચાંપીને ધણી
ધીરજ આપી. તેણે સમજાવ્યું કે ઈશ્વરે જે ધાર્મ્ય હશે
તે થશે, એમાં આપણો કાંઈ ઇલાજ નથી. માથે શીંગ-

હું આપે તેપણ ભોગવવાં, ધન્ય કરે તે સંજ્ઞા છે. એમ માનીને સંતોષ રાખવો. સંતોષ અને ધીરજ એ સ.ની લોધનું ભુષણ છે. તું ડાહી છું; એટલે તને મારે શું કહેવું? જોને! હું મનના સંતોષ મનમાં રાખીને ક્વી જોયા કરું? એમાં જો આપણા ઊપાય ચાલતો હોય, એમાં જો આપણા માપાપની કારી લાગતી હોયતો કાંઈ ઊપાય થાય, પણ જે કલ્પ આગળ માણસ લચાર છે તેનું શું કરવું? કમળ એ જવાબ દીધો, બેહેન! આમ વિચારવામાં તારો મોટો ભુલ છે. પુરૂષોને પુનરલગ્ન કરવાની છુટ હોય ને સ્ત્રીઓને તેવી છુટ નહોય એ અન્યાની વત કહેવાય. ધન્યરતી નજરમાં સ્ત્રી પુરૂષ સરખાં છે. ત્યારે પુરૂષો પુનરલગ્ન કરી સંસારના મુખ વીલસ ભોગવે, તેમાં તેમને દોષ નહી, ને સ્ત્રીઓ જો કરીને લગ્ન કરે, અથવા એવો સંકટ કરેતો મહા પાતક લાગે, એ ધણો અન્યાય કહેવાય? ગેદાવરીએ કહ્યું, બેહેન કમળ, તું કહે છે તે ખરું છે. પણ જ્યાં આપણા માપાપો, આપણા હક લુટવા બેસા છે, જ્યાં આપણા શાસ્ત્ર બંધનારા કટલાક રૂપીઓ પક્ષપાત કરીને વિધવાઓના હક કુપાડી ગયા છે, ત્યાં આપણે શું કરવું? તેમને આપણી પીડની એમાં હીંસાની જ્યાં ખખર છે? અને ખખર હશે તોપણ તેમને ક્યાં પાતો ચઢે છે? માટે પરમેશ્વરનું ભજન કરીને મન મારવું એજ ડાહાપણનું કામ છે.

ધણીવાર આ બંને બેહેનપણીઓ આવો સંવાદ કરીને પોત પોતાના ઊભરા કાઢાડતી હતી. તેઓ ધડી બે ધડી એકાંતમાં બેસીને પોત પોતાની રૂતુ પ્રત્યેની પીડા અરસપરસ જણાવતી; ને પછી પોતાના ધંધામાં

(૧૩૪)

કમળા કુમારી.

પડી કાઢી કાઢી વાર તેઓ સંકટ પાણુ ભુલ્લી જતી, પાણુ
કમળાનું મન ઘડી ઘડીમાં ઊભરાઈ આવતું; ને તે વિચાર
સાગરમાં પડી ગળકાં ખાતી હતી.

વાત કરતાં કરતાં વરસાડનું આવી પહોંચી. કમળા
કુમારી નદી કીનારાપર આવેલા જરખામાં એસીને એક
દીવસ આકાશમાં જોતી હતી. એટલામાં એકાએક વરસાદ
ચઢી આવ્યો તે જોઈને તેને પોતાની પીડાનો જીસો ઉ-
ભરાવવા માંડ્યો. તેથી જીરસમાં ને જીરસમાં પોલી,
અરે? બહેની? તું જોતો ખરી, આ કેવો વરસાદ ચઢી
આવ્યો છે.

ઈંદ્રવજ્રા.

ઓ યેનિ! જો આ વરસાદ આવ્યો,

ભોગી જનોને મન એજ ભાવ્યો;

જોગી ગુફામાં વસતા જઈને,

રોગી રડું હું ઘરમાં રહીને.

અરે? દૈવ! મને એકે રૂતુમાં કેમ શાંતી થતી
નથી? શિયાળાની શીતળ અને ઉનાળાની ઉષ્ણ તાપવાળી
રૂતુમાં મને અત્યંત બ્રહ્માગ્નિ દમતો હતો, ત્યારે
મેં જાણ્યું કે વરસાદ પડવાથી મારું મન શીતળતા
પામી શાંત થશે, પણ આ રૂતુ તો ઉલટી મને પીડા
રૂપ થઈ પડી છે. અરે? આતો હવે વરસાદ પાણુ પડવા
લાગ્યો!

ઈંદ્રવજ્રા.

જો! આ પડે છે વરસાદ જે રે,

યેની! બહુંધું વરસાદ કે રે;

રે! હાથિઆ તેં દ્રહના હઠાવો?

કાં ખાળવાને વિર આજ આવ્યો!

અરે! બપૈયા, આ રતુમાં પણ તું મારો શત્રુ થઈ પડ્યો કે? તું ડ્યારનો નિર્લજ થઈને પીડિ, પીડિ કાં પોકાર્યો કરેછે? તને પીડિ મળેછે, પણ મારે એવી આ-શા ડ્યાંછે? હવે તો હું ઝેર પીડિ ને પ્રાણ ત્યાગ કરું તો આવતા ભવમાં કદાચ પીડિ મળે; પણ એ કેમ બને વાર?

હૃદયવજા.

પીડિ પીડિ નિર્લજ કાં પુકારે,
પીડિ મન્યાની મન આશ તારે;
પીડિ હવે ઝેર હું હાય પ્યારે;
પીડિ મન્યાની નથિ આશ મારે!

રે! વર્ષારતુ તેં પણ ખરું વેર વાળ્યું! મારા સરખી વિધવાઓને પીડ્યા તું શા સારું આવી? આહાહા ! આ ગોમતી નદીનું નિર કેવું ઊછાળા મારેછે? અરે! એનો વેગ તો જીવો! મારા પડોશમાં રહેનારી ગોમતી! આજ તું આટલા જોરમાં ઊછાળા કેમ મારેછે? જરા ધીમી પડ; ને મારો સુખ દુઃખની વાત તું સાંભળ. અરે તારો વેગ ! ધીમો કરી હજી તું કેમ સ્થોર રહેતો નથી? શું તું મારી અરજ સાંભળતો નથી? અરે! તું પણ નમેરી થઈ કે? હા. માફ કર બેની! હવે હું સમજી. તારા વહાલા સ્વામી રત્નાગરનો વિજેગ તારાથી સહન થતો નથી; તેથી તેને મળવાને સારું તું ઊત્સાહથી તારા પ્રવાહનો જખરો વેગ કરી ઊછાળા મારતો દોડી જાયજે. હાય, હાય! ત્યારે શું? હુંજ રાંડ પતિવગરની રહી રીપાયા કરું છું? અરે! આ ગગડટ શાનો થાયછે? શું? એ નદી કીનારાની ઝાડી-

માં વાધ અથવા સિંહ ગર્જના કરીને મને ડરાવેછે? નાના,
એતો કામવિકારની મારી ભ્રમણાછે!

ઈંદ્રવજ્રા.

જો! આ દિસે જંગલ કરી ઝાડી,

એમાં વસે વાધ વરૂં અનાડી;

આ દેહરૂપી વનમાં તડૂકે,

કામાદિ વાધો સખિ રોજ કુદે!

અરે! જીવ! પેલું શું? દેખાય છે? શું એ ચક્રવા
ચક્રવીનું જોડું છે? શું? એ નદીપર લીલી હરીયાળી સર-
ખા કુદરતી ગફીયા ઊપર ખેરીને ભોગ વિલાસ ભોગવેછે?
હા. એ ખચીત એમજ જણાયજે. આ ભાગ્યશાળી ચક્રવા
ચક્રવીતાં જોડાં, તમને ધન્ય છે! તમારા અવતારને ધન્ય
છે! કે તમે નર માદાનું ખરું સુખ ભોગવોછો! ધન્યછે,
તમારાં જોડાંને કે તમે ધડી એક પણ વિજોગ ભોગવી
શકતા નથી! અરે! આ રાયણની લતામાં રોનો માળો
જણાય છે? આહાહા! આ શુદ્ધ પક્ષીઓ એક ખીજની
ગાદમાં ભરાઈને કેવાં બેઠાં છે? મારે એવો લલાવો હવે
લેવાનો છે? હું અભાગણી મનુષાવતાર પામીને શું સુખ
પામીશું? અરેરે! દૈવ. હવે હું શું કરું? આ રતુમાં હીંડો-
ળાખાટે હીંચવાનું મને ધણું મન થાયછે. પણ વિધવાથી
કેમ હીંચાય? મારી ભાગ્યશાળી સખીઓ પોતાના હોંશીલા
કંથ સાથે સોગાંખાજ ખેલીને કેવો લલાવો લેછે?

આવો વર્ષારતુની મેઘલીરાત મળી હોય, દેડકાં
ડરાં, ડરાં બોલતાં હોય, મોર બપયા ટીલુક, ટીલુક ને
પીંડ પીંડના મધુરા રાખ લલકારતાં હોય, આકાશમાં ગ-
ગડાટ ને વીજળીના ચમકારા થતા હોય, ઝરમર ઝરમર

વરસાદ વરસતો હોય ; ત્યારે રંગીલા પતિની સાથે ખાટે હિંચતાં હિંચતાં મધુરા સ્વરથી મહાર ગાયો હોય તો કેવી મળ પડે? પણ નશીબમાં બહી એવાત કેમ ખને? શું મેં હાથે હાથે ગોર પુંજ હશે? શું મેં વૃત કરવામાં કંઈ કચાશ રાખી હશે, કે હું સ્વામીનું સુખ ન પામી? જોને નવા નવા વસ્ત્રાલંકારો પહેરીને રમકુમ, રમકુમ કરતી કન્યાઓ ગોરપુજન કરવાને તથા ખાંતીલા પતી પામવાને હર્ષાતુર ચહેરે કેવી જાય છે? હવે દીપોત્સવી નજીક આવવાથી કોઈ નવી પરણેલી મુંદરીઓ સાસરામાં સ્વામીનું સુખ ભોગવવાને આશાતુર ચહેરે કેવી જાય છે. કોઈ કોઈ સધવાઓ કપાળમાં ચાંદલો ચોડીને તથા હાથમાં સોનાથી મઢેલો હાથીદાંતનો શુડો પહેરીને દેવ દરસન કરવાને જાય છે; તો કોઈ વળી પાણીની હેલ માંચે લઈને હંસની ચાલ ચાલતી પનઘટપરથી મલપતે મુખડે કેવી આવે છે? અરેરે! મારાં નશીબ કેમ કુટી ગયાં હશે?

ગરખી.

શંગાર સજ સસરડે જાયે, સહીયર મુજ સમાણીજ;
દેખી દીલમાં અગિ થાયે, આંખમાં ભરતી પાણીજ. ૧
કોઈતા ગોર પુંજ વર માગે, સહેલડી મુજ સરખાંજ;
કાયા કામળ કરમાએ આગે, રાચી ન નાથને નિરખીજ. ૨
ભરથાર સાથે ભાવથી ભેટિ, લેતી રતી સુખ કાડેજ;
નાઠી આશાઓ મુજ છેટી, ફરતી માથે ઘોડેજ. ૩
કોઈ અગારીમાં ચાંદની રાતે, ગાય સતાર વગાડીજ;
સેલ કરે નિજ સ્વામીસંગાતે, કોઈતા ખાજ માંડીજ. ૪
કોઈ સાંઝ ધરમોળું પહેરી, દોડતી દરસન કરવાજ;

કાઠતો યુદો પહેરી સુનેરી, જાયછે પાણી ભરવાજી. ૫
 મારી આંતરડી બળતી લાયે, જાયે ન જીવડો પાપીજી;
 ઘટમાં ઘેલા તુરંગ થાયે, દોડતી પુરવા વાપીજી. ૬
 ફાંસો ધાણું કે સતિ બનું હું, પીઢિ અધુતેલ ઘોળીજી;
 નીતિ બગાડું કે નહારી હું જાઉં, ખાંતીલો વર ખોળીજી. ૭
 વારંવાર હું વારીને રાખું, મનકું કેમ બગાડુંજી;
 કુળવાણીના બપર કાળું, લાંછન કેમ લગાડુંજી. ૮
 માત પિતા તમે દૂર બનીને, ફેંકટ શીદ સંતાપોજી;
 દીકરીઓને ઝેર જાણીને, ગળથુથીમાં આપોજી. ૯
 નિર્દય બનીશીદ લોછો નિશાશા, ખોળી આપો વરખાંતેજી;
 વિધવાઓની ઉધડે આશા, જલદી થાય સુખ જાતેજી ૧૦
 અબજાઓ અતિ આશીષ દરો, લેસે આવારણાં પ્રિતેજી;
 ભવાની કવિતા કાળુ કરશે, પુનર્લગ્ન વખતેજી. ૧૧

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કુમળાના રંડાપાથી વિવેકસાગરના તથા પદ્માવતીના
 મનમાં રાત દહાડો ચિંતા પેડી હતી; તે જમ જમ
 ઉમરમાં અને યુવાવસ્થામાં વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેમના
 મનમાં ચિંતાએ વધારે ધર કર્યું. પરમેશ્વરે “દીકરીએ
 દીવો” પણ ન રાખ્યો! દીકરી દીધી તે આવું કુંપ
 દેખાડવાનેજ માટે? બિચારી કુમળાના દહાડા આવી અવ-
 સ્થામાં કેમ નિકળશે? આવા વિચારથી વિવેકસાગર અહો
 નિશ શોકાતુર રહેતો. પદ્માવતીના મનમાં પણ પાર વગરની
 પીડા હતી. જે દેવસથી કુમળા રાંડી, તે દીવસથી સાઈ
 ખાવાતી, સાઈ આઢવા પેહેરવાની અને ગ્રાઈ સાથે હાસ્ય
 વિનોદ કરવાની પ્રતિષ્ઠા લીધી હતી. કુમળાને બદલે

પોતે ખુણા પાળીને દીલગીરી ભરેલા દહાડા ગુજારતી હતી, પણ કરે શું? ઈશ્વરી કાયદા આગળ તેમનું જોર કશું ચાલતું નહોતું. તેમના વિચાર ધણે દરજ્જે સુધરેલા હતા. તે છતાં ન્યાત જાતની ધાસ્તિ તેમના મનમાં પુરણ હતી. તેથી પુનરલગ્ન સરખા રીવાજની પહેલ કાઢી શકતાં નહોતાં. તેઓ જાણતાં કે કમળાની પેઠે ચોરીમાંથી જે આભાગણી છોકરી રાંડે, જેણે સસાર વહેવારનું સુખ અહપ પણ જે પું નથી; એવા કાચી ઉમરમાં વિધવા પાણું પામેલી કન્યાને પુનરલગ્ન કરાવતાં શાસ્ત્ર તરફની કરી હરકત નથી. આવી હાલતમાં આવેલી વિધવાઓને વરવાને પારાશર સરખા પરમ પવિત્ર રૂપોએ સાક્ષી આપ્યા આવેલી છે. તે પણ તેઓ સારી રીતે સમજતા. પણ કરે શું? જ્યાં દેશ રાજાજની અંતે ન્યાત જાતની ખંધી, જ્યાં આવા પુનરલગ્ન સરખા લાભકારી રીવાજની સામે હજારો વહેમો ને અજ્ઞાન લોકો ઉભેલાં, ત્યાં તેમનું શું ચાલે? તેમની કરી કારો નહીં કાયવાથી તેમના મનમાં અત્યંત ગભરાટ થતો હતો.

તે વખતમાં આજની પેઠે સુધારાગાળાનો ઝાઝો સંબુદ્ધિ નહોતો. કોઈ કોઈ ઈંગ્લેન્ડ સુરેલા વિચારના હિન્દુઓ મળી આવતા. પરંતુ તેમની સંખ્યા મુઝીબર હોવાથી પુનરલગ્ન કરવાની કોઈની હીનત ચાલતી નહોતી. તેમ આજની પેઠે દરેક શહેરમાં બાપણો કરવાને મોટી મોટી સમાજોની પણ ખામી હતી, પણ વહાર વિવેકસાગરની તથા બીજા કેટલાએક સારા વિચારના યહુદોની સહાયતાથી “વિગ વર્ધક” નામની એક ન્હાના પાયાપર સભા સ્થાપી હતી. તેમાં જ્ઞાન ચરચા કરવાને માટે તથા દેશની વહેમ

ભરેલી ફીઝો સખંધી ચક્રચાર ચલાવવાને સારું દર ર-
વીવારે ફેટલાએક ગ્રહસ્થો એકઠા થતા હતા.

એક રવિવારને રોજ પ્રધાન વિવેકસાગરને ધાણું અ-
ગત્યનું કામ આવી પડવાથી સભામાં જવાનો વિચાર મુ-
લતવી રાખીને તે બીજા કામની અંદર ગુંથાયો હતો.
એટલામાં સભાના સીપાઇએ એક ચીઠી તેના હાથમાં
મુકવાથી પોતાનું અગત્યનું કામ મેલીને તે સભામાં જ-
વાને તૈયાર થયો. એ ચીઠીની અંદર શું લખેલું હતું?
તે વાંચવા જોગ છે.

“રા. રા. વિવેકસાગરજી જોગ.”

“સહુએ આજ સાંજના ચાર વાગ્યાને સુમરે આ-”
“પણી “વિદ્યાવૈક” સભાની મોટી બેઠક થનાર છે તેમાં”
“વિધવા વિવાહ વિષે હું એક અગત્યનું ભાષણ આપનાર”
“હું; તે સાંભળવાને આપણા માનવંતા રાજજીએ અને”
“શેઠ શાહુકરો તથા અન્ય શાસ્ત્રી પંડીતોએ પણ કબુ-”
લાત આપી છે. તે તે સમયે સમાજમાં પધારવાનો પ્રયાસ
એથી મને માન આપવાની મહેરબાની કરશે.”

તમારે ઈ. ઈ.

(સહી) જીગલ કિશોર.

વિવેકસાગરને પોતાના કામ કરતાં આ ચીઠી વધારે
અગત્યની જણાઈ. જીગલકિશોર એક ઊગતો યુવાનકવિ
હતો. વિવેકસાગર વારંવાર તેની કવિત્વશક્તિની કદર
પીછાણતો હતો. તે તેની જાતી ચંચળાઈ અને કાબેલિયત
ઉપર મગર હતો. તેને ઘણી ખરી વાર પોતે આમય
આપતો હતો. તેવા એક ઊગતા અને પોતાના ઝોળખી
ના કવિના ભાષણને ઊતેજન આપવાને તે હમેશાં હાંસ

રાખતો હતો. વળી આ ચીઠીમાં “વિધવા વિવાહ”ના ભાષણનો ઇશારો કર્યો હતો, તેથી પ્રધાનને ખમણી ઉલટ વધી. રાજા આદિ મોટા લોકો સમાજમાં આવે ને પોતે એ વખતે હાજર ન રહે, એ કમ ખને? તેથી સમાજના રવાનો વખત થવાથી પદમાવતી, કમળા અને ગોદાવરીને સાથે લઈને ભાષણ સાંભળવાને વિવેકસાગર ગયો. આવી રીતે તે વારંવાર પોતાના કુટુંબને જાહેર સભાઓ અને મીલાવડાઓમાં લઈ જતાં અચકાતો નહોતો. ધરના પુણામાં ગોંધી રાખીને સ્ત્રીઓને અગત્યના જાહેર સુધારાથી અંધારામાં રાખવાની રીઠીને તે ધીઃકારતો હતો.

તેઓ જ્યારે સભામાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે ભાષણ ચાલવાની તૈયારી હતી. માણસેની ગરદીથી સમાજના બરવાનું મેંદું મકાન ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું. રાહેરના ભણેલા બ્રાહ્મણો, શાસ્ત્રીઓ અને બીજા શેઠ શાહુકારો નો પાર નહોતો. સમાપતિની પુરશીએ અલકાપુરના માહારાજ બીરાજ્યા હતા. તેમના જમણા હાથ ઉપર એ કુંવરો, અને ડાબા હાથ ઉપર ધજર વિવેકસાગરને બીરાજવાની જગા કરી રાખી હતી. સ્ત્રીઓને બેસવાને માટે ખાસ જગ્યા નીમેલી હતી. તેમાં આડ ચક નાખીને તેઓ ખરાખર ભાષણ સાંભળે એવી ગોઠવણ કરી હતી. એક ઉંચું સિંહાસન હતું, તેપર બેસીને જુગલકિશોરે પોતાનું ભાષણ સર કરવાની રજા માગી.

ભાઈઓ! આજની બેઠકમાં મેં “વિધવા વિવાહ” વિષે ભાષણ કરવાની આશા રાખી છે, હું આ સભામાં આ અગત્યના વિષય સંબંધે આગળ ઘણી વાર બોલી ગયો છું. પણ આજના બેઠકમાં તેથી વધારે છુટથી

ખોતવાની મેં ઉલટ રાખી છે, તે પર સમામાં ખિરાજ-
નારા સહેમો પુરતુ લક્ષ આપશો, એવી આશા છે.

ભાઈઓ! પરમેશ્વરે આ સ્ત્રીમાં સ્ત્રી પુરુષ એવા બે
વર્ગમાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ કરી છે. એકલાં માણસોમાંજ
સ્ત્રી પુરુષનું જોડું છે, એમ નથી. પરંતુ ભુચર, જલચર,
અને ખગચર આદી સઘળાં પ્રાણી માત્રમાં નર, માદા
એવા બે વર્ગ કરેલાં છે. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે આ બંને
વર્ગને એક સરખા હક આપેલા છે. તેની પવિત્ર નજરમાં
સ્ત્રી પુરુષ એ બંને સરખાં છે. તેમાં કંઈ વધારે ઓછું
નથી, પણ આ પૃથ્વીમાં પુરુષોનું પ્રબળ જોમ જોમ
વધતું ગયું, તેમ તેમ તેઓએ સ્ત્રીઓના કટલાએક અ-
ગત્યના હક હુટવા માંડ્યા. સ્ત્રીને એક ગુલામની મક્ક
ગણી તેની પાસે ગુલામગીરી કરાવવી. એવી એકલપેટા
પુરુષોએ મક્કસદ રાખીને તેમને પરતંત્ર હાલતે પહોંચાડી
દીધી છે.

સરળતા દેશની સ્ત્રીઓ પર આવો સખત જીલમ
નથી. ત્યાંની સ્ત્રીઓ ને પુરુષોના ધણા હક એક સરખા
છે. અને તેમની તરફ તેમના પુરુષો મમતા ભરેલી નજર
થી જુએ છે. આ દેશના આગલા સમયના સમજી લોકોએ
પણ સ્ત્રીઓના હક સાચવી તેમની રક્ષા કરવામાં કંઈ
ખાકી રાખ્યું નથી. તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને ધણું માન
આપતા, એ સાખીત થઈ ચુક્યું છે. પરંતુ દીવસે દીવસે
વખતના બદલાવા સાથે પુરુષોની પ્રકૃતી પણ બદલાતી ગઈ,
અને તેની સાથે તેમણે સ્ત્રીઓના ખૂબ હક છીનવી
લેવાની કોશીશ આગળ ચલાવી. આપણા રાજા કરતાઓએ
સ્ત્રીઓને અધમગણી નિંદવાની ચાલ ચલાવી, આથી વ-

ખત જતાં એમ બન્યું કે, સ્ત્રીઓ ઘણા અસ્તાનપણમાં
આવી પડી ને પુરૂષો પણ તેવી દશાએ પહોંચ્યા તેથી
કેટલાએક વહેમ ભરેલા રીવાજો આપણામાં દાખલ થયા,
અને તે જડ નાંખીને હરી ઠામ થયાછે. શાસ્ત્રનું કાંઈ
હકાલું ન રહ્યું, જુદા જુદા રૂપોએએ પોત પોતાના મત
સ્વીકારવા પ્રયત્ન કીધા. એક રૂપોએ આમ અસા કરીતો
ખીજાએ તેની વીરૂદ્ધ કરમાન કર્યું. આવી મમતા મમતી
ચાલથી હીંદુઓમાંથી એકબીજાના નારા થયેા. નરહો એક
સંપ, એક ધર્મ કે એક કાયદો. આવી અધાધુધીમાં
લોકોને શાસ્ત્રપર વીચાસ ન રહ્યો. તેથી સ્ત્રી પુરૂષના બંને
વર્ગે અસ્તાન શાગરમાં ડુબવા માંડ્યું. લોકોએ વખત જતાં,
સંસ્કૃતમાં જે લખાતું ગયું, તેને શાસ્ત્રના વચન ગણવતું
ખોટું કર્યું, અને હજુ પણ આપણા લોકો તેજ પગલે
ચાલતા આજે. આથી સંસાર વેહેવારના કેટલાંક
કૃત્યોને ધર્મ, કર્મ એક સાથે મળી ગયાં છે, ને શાસ્ત્ર
કરતાં દેશ રીવાજને લોકાચાર વધારે પ્રખળ થતો ગયો
છે, ને જાયછે.

પુરૂષ રાંડે તો એ ચાર વખત ખીજા સ્ત્રી સાથે
ફરી લગ્ન કરે, ને સ્ત્રી રાંડે તો સયાસીના સરખો અવ-
તાર ભોગવીને પોતાના દેહ ખાળે. એવો જુલમ આજ
સુધી ચાલું છે. જે ખરાબ રૂઢી અથવા ચાલ જુનો ધ-
ર્મને જડ બાલેછે, તે એકદમ તળતો નથી. પુરૂષ એંશી
વરસની વયમાં પુનરલગ્ન કરવા ચાહાયતો કરી શકે, અને
સ્ત્રી ખીચારી ચોરીમાં રાંડે તો પણ તેનાથી ખીજો ભર-
થાર ન થાય. આવી અવસ્થામાં તેનાથી પોતાના દહાડા
કેમ લેવાય? ભાઈઓ! તમારે ખચીત માનવું કે જેવી

ધરુછાઓ ને જોવી લાગણીઓ પુરુષોને થાયછે, તેવી અથવા તેથી પણ વધારે સુખ ભોગની ધરુછાઓ સ્ત્રીઓના મનમાં થાયછે. તે છતાં તેમને ફરીને વરવાની રજા નહીં એ મોટી અન્યાયની વાતછે. આથી લાખો ખાળરાંડા આપણા દેશમાં કાળાપાણીએ ચડીને આપણને આપ દેછે. તેમના મા ખાપો પોતાની છોકરીઓની પીડાથી મુંઝામળાય છે. તેઓ છતે ઉપાયે કષ્ટ વેઠેછે. પણ તેમનાથી આવો લાભકારક રીવાજ કાઢવાની હીમત ચાલતી નથી. ભાઈઓ! તમે તમારા મનમાં યાદ રાખજો કે જ્યાં સુધી આપણા હિંદુઓમાં પુનરલગ્ન યશો નહિ. ત્યાં સુધી આપણું સારું થવાનું નથી.

આજ પણ આપણી ધણી ખરી ન્યાતોમાં પુનર્વિવાહ થાયછે. આજ કેટલીએક ન્યાતોમાં નાતરાં કરવાનો રીવાજ ચાલેછે, પણ તેમની નિંદા કોઈ કરતું નથી. ત્યારે આપણે એવા લાભકારક રીવાજને શા વાસ્તે આપણી ન્યાતમાં દાખલ ન કરીએ? તમારામાંના કોઈ કહેશે કે પુનરલગ્ન કરવાનો રવૈયો આગળ આપણી ન્યાતોમાં કયાં હતો? આપણા ખાપ દાદા “પુનર્વિવાહ” કયાં કરતા કે આપણે કરીએ? તેમને જવાબ આપવો તૈયાર છે. આપણા દેશમાં પુનરલગ્ન કરવાના દાખલા અગાડી ધણા ખનેલાછે. તેમાંના કોઈ કોઈ તમારી જાણને ખાતર યાદ કરુંછું. જ્યારે રામચંદ્રજીને હાથે લડતાં રાવણ રણમાં પડ્યો, ત્યારે તેની સ્ત્રી મંદોદરીને વિભીષણની સાથે પુનરવિવાહ કરવાની રામે રજા આપી હતી. વૈષ્ણવદેશના નળ રાજાના સમાચાર જ્યારે ન મળ્યા, ત્યારે દમયંતિના પીતાએ તેને ખીલવાર પરણાવવાને માટે મોટા આડ-

ભરથી સ્વયંવર રચ્યો હતો. વળી જ્યારે જ્યારે ધંદ્ર પડે છે, ત્યારે ત્યારે જે જે નવા ધંદ્ર ધંદ્રાસનપર બેસેછે, તેમની સાથે એકની એક ધંદ્રાણી વખતે વખત પુનર્લબ્ધ કરેછે. આ શું કહેવાય? રામચંદ્રજી સરખા મહંત પુરષો જેને હિંદુઓ ધંધવરનો અવતાર ગણે છે, તેમણે જ્યારે મંદોદરીને ઉપદેશ કરીને કરી લગ્ન કરવાની આજ્ઞા આપી; એ જાણીને તમે શું કહેશો? ધંદ્રાણીને દમયંતી સરખી પતિવ્રતા ઈચ્છે એ પુનરલગ્ન કરતાં પાપ ન ગણ્યું, ત્યારે તેમાં પાપ હોય એમ માનવું એ કેવળ મુર્ખાધનું કામ છે.

વેનરાજના મનમાં વિધવાની વિપત્તિનું ખરું ચિન્ન થયું હતું, તેથી તેને પોતાના રાજમાં પુનર્વિવાહ કરવાનો સ્વયં પાલ્યો હતો. બાઈઓ! આજના વખતમાં માણસોની લાંબી આવશ્યકતા હતી, તેઓમાં પાળલગ્ન નહોતાં થતાં, તેઓ પોતાનાં છોકરા, છોકરીઓને મોટી ઉંમરે પરણાવતાં, તે છતાં તેમનામાં પુનરલગ્ન કરવાનો ચાલ હતો. તો આપણે એ ચાલ શા માટે ન પકડવો. આજ માણસનું મરણ મગલાં હેડે છે. આજ ઘર ઘર પાળલગ્નો થાય છે. આજનો વખત હળાહળ કળીયુગનો ચાલે છે. તેવા ખારીક વખતમાં આપણે જોટી હડ પકડીને બેસીએ તે આપણને યોગ્ય નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે આગલા સતયુગે કરતાં આ કળીયુગ વધારે સારો છે. આગલા વખતમાં વિધવા ઈચ્છેને વધારે છુટ હતી તે વાત ખરી છે. પણ તે છુટ કરતાં પુનરવિવાહ કરવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. એક વિધવાને જો કાંઈ સંતાન ન હોય તો તેને પોતાના દીયરથી પુન ઉત્પન્ન કરવાની રજા હતી! એક વિધવાને

ખોતાની નાતના ગમે તેવા પુરૂષની સાથે એકાદ સંતાન થાય ત્યાં સુધી ઘર સંસાર ભોગવવાની છુટ હતી! અને એવા જે પુત્ર જિત્વન થાય તેને “પુનર્ભ” કહેતા. આવા સીવાજ કરતાં શું તમે પુનરજન સરખા નિતિવાળા રીવાજને સારો નહીં માનો? એવો ચાલ ચાલતા હશે તે વખત કરતાં આ કળીયુગને તમે શ્રેષ્ઠ નહીં ગણો? ખચીત તેમ માનીને તમે તમારી સ્મરણશક્તિ સારે મારગે વાપરશોજ. ભાધ્યો તમે તમારા મનમાં એવી શંકા નહીં કરશો કે પુનર્જન કરવાં એ શાશ્વત વિશ્વ છે. માફ એલવું કેવળ શાશ્વત છે. એમ હું તમારી આગળ સાબીત કરવાને તૈયાર છું.

અત્રે એકલા થયેલા વિદ્વાન વિપ્રો! તમારા પુર્વજોએ જે નીયમ બાંધ્યા છે, અને જે નીયમોના “મચન” પાળવામાં તમે મોટું પુણ્ય માનો છો, તે રૂપીઓ પુનર્જન કરવાની એખી પરવાનગી આપી ગયા છે તે સાંભળો.

મૃતેન્યસ્મૈ પ્રદાતવ્યામૃત્યે સપદાત્પુરા.

એટલે “એસીએ ચડ્યા પહેલાં જેનો વર મરી જાય, તે કન્યાને ફરીથી પરણાવવી.” આલો કટલાએક રૂપીઓનો મત છે. તેથી પણ જરા આગળ ચાલોતો ખીજા વિદ્વાન રૂપીઓ શું કહી ગયા છે?

પુરાપુરુષસંયોગાન્મૃતેદેયેતિકેચન.

“પુરૂષનો સંગ થયા પહેલાં જે કન્યા સંડે તેને ફરીથી પરણાવવી” કાઈ કાઈ રૂપી એથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે,

આગર્ભધારણાત્કન્યાપુનર્દેયેતિચાપરે.

ગર્ભ રહ્યા પહેલાં જે કન્યા રાંડે, તેના વિધિપુર્વક
ફરીથી લગ્ન કરવાં". ખીજા રૂપિ કહેછે કે,

ઋતાવદ્રષ્ટકનૈવપુનર્દેયોતિકેચન.

જે કન્યાને અટકાવ આપ્યો નથી તે કન્યા ખીજા-
વાર પરણવાને લાયક છે.

આ ઠેકાણે આપણે પવિત્ર પારાશર રૂપિના વાક્યો
પણ કામના થઈ પડશે. તે રૂપીરાજ પોતાની પારાશર
સ્મૃતાના એવા અધ્યાયમાં ત્રીશમાં સ્તોત્રની અંદર "વિ-
ધવા વિવાહ" ને માટે શો મત આપેછે; તે તમે સાંભળો.

શ્લોક.

નષ્ટૃમૃતે પ્રવૃજીતે કલીવેચ પતિતે પતી ॥

પંચસ્વાપન્નનારીણાં પતિરન્યો વિધિયતે ॥ ૧ ॥

"જે સ્ત્રીના પતિ મરી જાય, નાસી જાય, સાધુ
"બાય, નપુસક હોય કેવા વટલી જાય તે સ્ત્રીએ ખીજો
"પતી કરવો."

ધન્ય છે! આવા મહાન રૂપિઓને, ધન્ય છે, તેમના દ-
યાળુ હીલને કે, ખીચારી રાંક વીધવાઓ ઉપર દયા આ-
ણીને ધર્મશાસ્ત્રમાં આવી રીતે પુનરલગ્ન ફરવાની રજા
આપી ગયા છે.

દરેક સ્મૃતી દરેક યુગને વાસ્તે મુકરર કરવામાં
આવી છે. તેમ આ કળીયુગને માટે પારાશર સ્મૃતી એ
મુખ્ય છે. તેમાં જે નિયમ કહ્યા હોય, તેમાં જે જે આ-
ચના કરી હોય તે સઘળી હીંદુઓએ આ કાળને વિષે
માન્ય રાખવી તે છતાં, અરે! આ! બાઈઓ, તમે પારા-
શર સરખા મહાંત રૂપિઓના મત સ્વીકારવાને કમ

આગળ પડતા નથી? તમે જોઈ ચુક્યાછો કે પુનર્લગ્ન કરવાની શાસ્ત્રમાં રજા છે. પુનરલગ્ન કરતાં કાંઈ બાદ નથી.

એકવાર જો શાસ્ત્રમાં એક પક્ષ ખેંચાયતો તે વખતે પોતપોતાની બુદ્ધી અને સાસ્ત્ર એ બંને મતથી ચાલવું. શાસ્ત્ર એલે કાયદો. એક યુગનો કાયદો ખીજા યુગને માટે કદાપી બંધ બેસતો ન થાય, ત્યારે તે વેળા દેશ ચાલ, લોક રીવાજ, તથા સમયકાળને અનુસરી તે કાયદામાં ફેરફાર કરતાં કાંઈ હરકત નથી. એકલાં શાસ્ત્રના મતને વળગીને ચાલવું એ જ્ઞાની પુરુષનું કામ નથી.

“ મયુષ્ય ” માં ‘બ્રહ્મસ્તીનું’ વચન છે કે, કેવલશાસ્ત્રમુદિ
 ર્થનકત્ત્વેનાં હિનિર્ણયઃ ॥ શુક્તિહિને વિચારેતુ ધર્મહાનિઃ પ્ર-
 જાયતે ૧ ‘કુવળ શાસ્ત્ર જોઈને નિર્ણય કરવો વહી. યુ-
 ક્તી ચુકવથી ધર્મ હુપશે.”

આતો પવિત્ર રૂઢિઓ અને રામચંદરજી સરખા પ્રતાપી પુરુષોની આજ્ઞા છે. તે આજ્ઞા તમે સ્વીકારતા નથી, એ ઘણી દીલગીરીની વાત છે. ન્યાત રીવાજ આગળ ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા તેડીને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અમલ કરતા નથી; એ મોટી શરમની વાત છે. અર્વાચીન કાળથી શુદ્ધ લોકો પોતાની ન્યાતોમાં પુનર્લગ્ન કરતા આવ્યા છે; તે શું નર્કે જશે? ને તમે શું સ્વર્ગે જશે? તેમની શું લોકોમાં નીંદા થાય છે, ને તમારી થતી નથી? ભાઈ-ઓ એમ વીચારવામાં તમારી મોટી ભુલ છે. જેજે નાતોમાં પુનરવિવાહ થાય છે, તે નાતના લોકો જગતની ખત્રી-શીએ ચઢતા નથી. ને તેઓ લોકોની નિંદાને પાત્ર પણ થતા નથી. તેમની બેહેન, બેટીઓને વિધવાનું મહા સં-

કે વેડવું પડતું નથી. તેમનાં ટોળમાં બ્યભિચાર વીગરે
અનીતિનો સજો પેસતો નથી. તેમની બેહેન દીકરીઓની
ને તેમની વહાલાં આપરૂ ઘાળે દહાડે ભર ખજારમાં
લુગટી નથી; પણ જે જે નાતોમાં પુનર્લગ્નનો રીવાજ
નથી, તે તે નાતની વીધવા સ્ત્રીઓ કેવી અધમ ચાલની
નીકળેછે? ઘણી ખરી ખાળ વિનવાઓ કેવા બ્યભિચારના
કુછંદમાં પડીને પાપ કર્મ કરેછે? કુટલીએક કામાંધ વિધ-
વાઓ જોગી, જતી ને કાળી, વાધરી સરખા અન્યવર-
ણના હલકા પુરૂષોની જેડે કેવી નાસી જાયછે. કાઈકાઈ
તો છાનાં જર કર્મ કરીને કેવા ગર્ભપાત અને ખાળહ-
ત્યાઓના અધોર કન્યો કરેછે? આ શું તમે માનતા નથી?
તમે શું આવી વાતો તમારા કાને કાઈવાર સાંભળી
નથી? ભાઈઓ! ખચીત, હીંદુસ્તાનમાંથી દરવરસે લાખો
નિરદોષ ખાળકોની ઘાત થાયછે! પુનર્લગ્નનો લાભકારી ચા-
લ નહી હોવાથી અસંખ્યાત કુમળાં ખાળકોનો નાશ તેમ-
ની વીધવા માતાના હાથથી દરરોજ થાયછે! તેવી વીધવા
સ્ત્રીઓના માત પીતાની ને સગાં વહાલાંની આપરૂ ઘાળે
દીવસે લુગટાયછે, તે તમે શું જોતા નથી? તે તમે શું
સાંભળતા નથી? અરે! આ જઠન લોકો! તમે જીવ ખ-
ચાવવાનો ફાંકો રાખોછો, તમે, એક જીવની ઘાત થતી
હોય તો તન મન ને ધનની ખનતી મદદ કરીને તે ગરીબ
જીવને જોગારોછો. તમારા ધર્મશાસ્ત્રમાં પારકી પીડા દુર
કરવાનું તથા પ્રાણીઓના પ્રાણ ખચાવવાનું મોટું પુણ્ય ગ-
ણ્યુંછે, તે છતાં તમે આવી ખાળહત્યાઓ થતી ક્રમ અ-
ટકાવતા નથી? ત્યારે તમે ખાપડી વિધવાઓના અંતઃકર-
ણનો આશીર્વાદ કાં લેતા નથી? આ કાંઈ એક જીવ મ-

રવાનો સંભવ નથી. આતો અસંખ્યાત ખાળધાતો ને ગર્ભપાત થવાની વાત છે. આવી હત્યાઓ થતી તમે તમારી આંખે જુઓછો. આવા અધાર કુઠ્ઠર્મની વાતો તમે તમારે કાને દરરોજ સાંભળોછો. તે છતાં બિચારાં ખાળકોને ખચાવવાનો ધલાજ કાં યોજતા નથી? અરે! સમસ્ત હિંદુ ભાઈઓ! આપણા શાસ્ત્રમાં ચાર હત્યાનું મહા પાપ ગણ્યું છે. તેમાંનું આ, મુખ્ય ને મોટું પાપ ખાળ-હત્યાનું છે. માટે તમે ઉઠા ને મનમાં કાંઈ ધ્યા લાવીને આવી ખાળકોની ધાતોનો અટકાવ કરો. ગરીબ ખાળકોનો પ્રાણ ખચાવો, ને વિધવા વિવાહ કરીને રાંક વિધવાઓને ફરીને વરવાની રજા આપો. તેમના ખળતા અંતઃકરણના આપ લેવામાં હવે આપણું રૂડું થનાર નથી. તેમની ખળતી આંતરડી ન ખાળો. તેમના પર ન ખમાય તેવો જીલમ ન મુજરો. છતે ઉપાયે તમે વીધવાઓને સંકટ સાગરમાં ડુખાવીને હેરાન ના કરો. પુનર્લગ્ન કરવાથી ખાપડી વિધવાઓ સંસારનું સુખ ભોગવીને તમને આશીર્વાદ દેશે. વિધવાઓના માત પીતાની અને સગાં વહાલાંની આપડ સચવાશે. પુનરવિવાહથી લાખો નિરદોષ ખાળકોની ધાતો થતી અટકશે. અને એ સધળાનું ખરું પુણ્ય અરે! આ દેશી ભાઈઓ, તમને થશે.

જો તમે વીધવા સ્ત્રીઓનું ખરું સુખ ધરછતા હો, જો તમે આપણા દેશની ચઢતી દશા કરવા માગતા હો. તો; આ લાભકારક પુનરલગ્ન રીવાજ પોતપોતાની ન્યાતોમાં દાખલ કરવાનું ખીડું તમે ઝડપો. તો તમે તમારા ખીજા અસાત ખધવાને પુનરલગ્ન કરવાનો ઉપદેશ આપો, તો તમે બાકીને તે પ્રમાણે ખળવવાને તૈયાર થાઓ. હે ધ-

શ્વર! એવા દહાડા હવે તું નજીક દેખાડ, કે જે દહાડા-
ઓમાં વિધવાઓની જીલમી પેડી ઢુટી ને તમામ ભરત-
ખંડમાં ઘેર ઘેર પુનરુત્થાનના મંગળ ગીતો ગવાય! વિધ-
વાઓને મન સુખનો સુરજ ઊગે, ને તેમના સર્વ સંકટ
ટળી જાય. ભાધઓ! હવે હું એકાદ કવિતા યોજીને
મારું ભાષણ પુરું કરીને ખેસવાની રજા લઉં છું.

૫૬.

યા હોમ કરી મુજ પારો,
વિધવાની વિપત વિદારો—

યા હોમ. (ટોક)

પતિ વિનાની પત્નીને છે, ખચીત આ ભવ ખારો;
હેયે રોજ સળગતી હોળી, ઠીક જીગતી કરી ઠારો. યા. ૧
છતે ધલાજે રાંક છોકરી, મોત વિના કાં મારો;
ખાડુ વિપતના ખળતામાંથી, ઉમંગ થકી ઉગારો, યા. ૨
ફરી લગન કરી હરો ફીકરને, નરત મદદ દર્ધ તારો;
આ સંસાર વીષે અખળાને, એ કૃત વાણુ નથી આરો. યા. ૩
સ્વદેશી જન સુભ યવા સુધારો, ધીરજ મનમાં ધારો;
જીગલકિશોર કરો જ્ય જગમાં, હવે હિંમત નવ હારો. યા. ૪

આવું અસરકારક ને છટાદાર સંભાષણ સંભળીને
સમાજના સર્વ સભાસદો અત્યંત ખુસી થયા, ને હર્ષની
તાળીઓ વગાડીને જીગલકિશોરને ઘણી સાખાસી આપી.
સભાપતીની ખુરશીએથી ઊઠીને રાજજીએ ભાષણ કરતા-
નો આભાર માન્યો, તથા તેની હિંમત અને ભાષણ
કરવાની છટાથી પોતાનો સંતોષ જાહેર કીધો. છેવટ ભાષણ
કરતાના મતને મળતાં થઈને રાજજીએ જણાવ્યું કે
ભાધ જીગલકિશોરે વિધવાવિવાહ માટે પોતાના જે જે
વિચારો જણાવ્યા છે, તે વાસ્તવિક અને શાસ્ત્રાર્થ છે.

આપણા હિંદુ ભાઈઓએ ષોત ષોતાની વ્યાતોમાં પુન-
ર્લભ કરવાની પહેલ કરવી જોઈએ છીએ. મારાથી ખતરો
તેટલી આવા શ્રેષ્ઠ કામમાં મદદ આપીશ. ઠંકાણું ઠંકાણું
આતા જુવાન ભારણું કર્તાઓ પોતાનાં ભાષણથી લોકોને
ખરો માર્ગ દેખાડશે ત્યારેજ આપણા અસાન લોકોની
આંખે જે વહેમ ને અસાનતાનો પડદો નંખાયોછે; તે
નિકળી જશે.

રાજાજીના મતને વશ રાખી વિવેકસાગર તથા ખીજ સ-
મજી લોકો મળતા થયા. ને સ્વીકાર્યા. સભામાં ખીરા-
જેલા વિપ્રોમાંથી પણ જે જે સમજી હતા, તેમણે પુનર-
લભ કરવાની જરૂર જણાવી કે આવા અધમ કાળમાં
ધણા પાપકર્મનો અટકાવ કરવાને જો આ ચાલ નિક-
ળે તો ધણું સારું. પણ લોકો એક ખીજની પાછળ ગાડ-
રીઆ પ્રવાહની પેઠે ચાલનારા હોયછે. એક પહેલ કાઢેતો
ખીજો તેની દેખાદેખીથી તેમ કરવાને બહાર પડે. જ્યારે
રાજાજી તરફથી પુનરવિવાહ કરવાની સખ્તાઈ થશે, ત્યારેજ
લોકો ઉત્સાહથી પુનરંલભ કરવાની ઉલટ પકડશે. રાજાજી-
એ વિપ્રોને જણાવ્યું, મહારાજો! તમે કહેાછો એ સંચું
છે, પણ રાજાનો ધર્મ છે કે કાઢને ખળાત્કારથી એકાદ
ધર્મ કે રીવાજ પકડવાને કહેવું નહીં. સઘળા ધર્મ અને
માર્ગને પક્ષપાત વગર ચાલવા દેવા એ રાજાનો ધર્મ છે.
જે સ્ત્રીની મરણ હોય તે પુનરંલભ કરે, જે સ્ત્રીની ઇચ્છા
વૈધવ્ય ધર્મ પાળવાની હોય તે વૈધવ્ય ધર્મ પાળે. એમાં
અમારાથી વધે અવાય નહીં.

રાજાજીના બોલવાથી સરવે આનંદ પામ્યા. પુનરંલભનાં
ભાષણથી સઘળી વરણના લોકોને ધણી અસર થઈ. સ-

ભામાં પાન સોપારી વહેચીને જુગલકિશોરે રાજા, પ્રધાન તથા સરવે સભાસદોને આભાર માન્યો. ને સભા પર-
ખાસ્ત કરી. લોકો જોવા સભામાંથી બહાર નીકળ્યા કે
આખા અલકાપુરમાં “વિધવા વિવાહ” કરવાનો ચરચા
કરવા લાગ્યા. ઠેકાણે ઠેકાણે લોકોનાં ટોળાં ઊભાં રહીને
આની આજ્ઞા વાત ઊચારતા હતા. કેટલીએક બાળવિધ-
વાઓના મનમાં છુપો હર્ષ થવા લાગ્યો. તેમના માત
પિતાએએ જાણ્યું કે ક્યારે “વિધવા વિવાહ” નો ચાલ શરૂ
થાય ને આપણે આ ફીકરમાંથી બાહાર નિકળીએ?

સંઘળા કરતાં આ ભાષણથી વિવેકસાગરના તથા
પદમાવતીના મનમાં મનમાનતી અસર થઈ. તેમના મનમાં
આવ્યું કે જો અત્યાર ધડીએ કમળાનો તથા ભોગવરીનો
હાથ ઝાલનાર લાયક પુરૂષ બહાર પડેતો પુનરલભ કરવાની
હું પહેલ કાઢું, પણ વાંધો માત્ર વરનો હતો. એવો
હીમતવાન અને સારા વિચારનો યુવાન પુરૂષ કોણ નીકળે
કે પુનરલભ કરવાની હીમત ધરે? પુનરવિવાહથી અનેક
આપદાઓ ભોગવવી પડે એમ હતું. નાત બહાર, જાત
બહાર અને કુટુંબ બહાર રહીને સ્વતંત્રપણે જો રહેવાની
હિંમત હોય તોજ પુનરલભ કરી શકાય. એવો સંઘળી
પ્રકારે શક્તિવાન અને વિદ્યામાં પ્રવીણ પુરૂષ કોણ હોય
કે વિવેકસાગર તથા પદમાવતી, કમળાનું પુનરલભ કરે!

કમળાકુમારીના મનમાં જુગલકિશોરની કામ્પેલીયત
અને કુળવણીથી જોએ વિચાર હતો તેની સાથે પુનરવિવાહ
કરવાની તેની પુરેપુરી ઇચ્છા હતી. ખીજ પુરૂષની સાથે તે-
નાથી લગ થાય એમ નહોતું. તે કેવા પુરૂષની સાથે પુનરલભ
કરવાને ઇચ્છતી હતી? પોતાને લાયક, વિદ્યા કળામાં

કાએલ, અને ઉંચા સાનના હીંમતવાન નરની સાથેજ. પણ એવો નર મળવો મુશ્કેલ હતો. કમળાના મનમાં એકવાર એમ નહીં થયું કે જો જુગલકિશોર કુંવારો હોય અને મારા માતપિતા મને લગ કરવાની રજા આપે તો મારાં ભાગ્ય કેવાં ઉઘડે? અરેરે! આ શું પનનાર છે? મારાં માત પિતા ગમે એવા સારા વિચારના હોય, તે છતાં પુનરલગ્ન કરવાની કદાપી કાળે હીમત કરનાર નથી. આવા તુરંગથી તે પોતાના મનમાં ઘણી ખિન્ન થઈ ગોદાવરી કમળાના અંતઃ કરણ વાતથી માહિતગાર હતી. તેને પણ કમળાના સરખાજ પરણવાના કોડ હતા. પણ તે કોડ ક્યારે પાર પડશે? એવો દીવસ ઈશ્વર દેખાડશે?

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ઘણાએક મુધારાવાળાઓમાં મોટાં મોટાં ભાષણો ભરડીને આગળ પડતા દેખાય છે, પણ જ્યારે જોઈયા, પ્રમાણે કરી પતાવવાનો વખત આવે છે; ત્યારે જેમ ધર ના ખુણામાં ભરાઈ જાય છે તેવા નખળા વિચારનો જુગલકિશોર નહોતો. તે જોલે એટલું કરી પતાવે એવો હીંમતવાન નર હતો. તેના માખાપ ઘણા ગરીબ અવસ્થામાં હતા, તેથી તેણે વિવેકસાગરના આશ્રયવડે નહાનપણમાં સારી કેળવણી લીધી હતી. તે જ્યારે નિશાળમાં ભણવા જતો તે વખતમાંજ તેનામાં કવિતા લખવાનો કુદરતી જુસ્સો વારંવાર ઊભરાઈ જતો હતો. તેનો ગુરૂ જણાવતો કે “જુગલકિશોર વખત જતાં પોતાનું નામ કહાડશે ખરો.” તે ભવિષ્ય આગળ જતાં ખરું પડ્યું. તેની વય વીશ વરસની થઈ ત્યાં તો આખી ગુજરાતમાં તે પોતાનો કવિત્વશક્તિથી

જાણીતો થયો હતો. આટલા ટુંકા વખતમાં તેણે દશ સુધારા વિષે નહાનાં મોટાં ચોપડી ચોપાનીયાં છપાવી બહાર પાડ્યાં હતાં. ઠંકાણે ઠંકાણે જાહેર ભાષણો આપીને તેણે સુધારાનો જીસો ઉઠ્ઠ્યો હતો. આથી તેની ખ્યાતી દીવસે દીવસે પ્રસરાતી ગઈ. તેનામાં કવિતા લખવાની છટા તથા શક્તિ ધણી સારી હતી, તેથી તેને સારા સારા ઉ-મરાવો અને ગુણીઅલ રાજાઓ પોતાને ત્યાં તેડીને ધ-નામો વિગેરે આપી ઉત્તેજન આપતા હતા, તેથી તેનું મન કવિતા લખવા તરફ વધારે ખેંચાયું હતું.

જીગલકિશોરને અમલમાં આંધળા થએલા અસાન અમલદારના તાબામાં રહીને નોકરી કરવાનો સ્વભાવીક તીરસ્કાર હતો. વિવેકસાગરે તેને રાજ્યખાતામાં સારા દર-જા પર ઠંકાણે પડવાને ધાણુંએ સમજાવ્યો, પણ તેણે ઉપકાર સાથે તે માગણીની સ્વીકાર કર્યો નહોતો. તે પોતાના મિત્રોને કહેતો કે:—

૫૬.

દેહ ભાડે આપીને દમડા, લાખં કદાપી લીધા;
માણસ મન તરંગો મોંઘા, દાસપણમાં દીધા.
ખુડદા ખોટારે, કીમત નથી કેમ કળાતી. ૧
ચારો છુટપણમાં ચરવા, બુરસમાં પણ ભમતાં;
સેવકપણના મુળ સહેવાસે, ગુણ ગુલામી ગમતા.

ખુડદા ૦ ૨

વિવેકસાગર આવા કારણથી ધણી ખરી વેળા, જી-ગલકિશોરને આમય આપતો હતો. જીગલકિશોર જો કે ગરિબ હતો; પણ ધણો સારી હતો તે પદ્ધતિમાં મુદલ સુખ માનતો નહોતો. મોટા મોટા અધીકારમાં અને રા-

જ્યપદ્ધતિમાં પણ તે દુખજ નોતો. તેના વીચાર જાણવાને તેના મીત્રો વારંવાર પુછતાકે, કવિરાજ, ખરું સુખ શોમાં હશે? ત્યારે તેના જવાબમાં તે આ કવીતા લખીને પોતાના ખરા વિચાર જણાવતો હતો.

ચોપાઈ

કાણુ હશે? સુખીયા કવિરાજ, એ મુજને સમજાવો આજ;
કવિ કહે સુખીયાંછે કાઈ, રહે ધણા મુરખ જન રોઈ. ૧
ધનવંતા પૈસાના ધણી, ઘટમાં પીડા વેડે ધણી;
દૂર થકો સુખીયાં દેખાય, લગભગમાં દુખિ તે લેખાય. ૨
મિશ્કત, સાહખો ને મ્હોલાત, ધણા રૂપાળા સુખના ધાટ;
હય, હાથી ઝાઝા રથ હોય, તે સાચા સુખીયાં નહિ તોય.
સ્વપ્ને રાજને નહિ સૂખ, ભયથી ઉલટી નાસે ભૂખ;
તન, મનની પીડાનો તાપ, દુઃખનો આપેછે દેખાવ. ૪
ગરીબ સુખીયાં કેમ ગણાય, દેખીતી હાલત દુખદાય;
પેટ તણી મોટી પંચાત, રળવાની પીડા દિન રાત. ૫
સાઈં ખાવાના સંતાપ, તાઢ ખમે ને વેઠ તાપ;
ધર વિના રઝળે ધરખહાર, ભૂર સમાન ઉપાડે ભાર. ૬
હું જાણું તે સુખીયા હશે? વનમાં જે એકાંતે વસે;
તે પણ દુખિયા દોઢા ત્યાંય, ધન ભાળી હરવાને ધાય. ૭
જિજ્ઞે નામ હરિ રામનું જપે, ખપ્પરમાં આવે તે અપે;
કથા તથા કિર્તન બહુ કરે, માઈં માઈં કરીને વળિ મરે. ૮
ફિકર ન મેલે છતાં ફકીર, પીડ સહેન બનીને પીર;
સંત છતાં ન તજે સંતાપ, એવા છે સુખીયાં શું આપ. ૯
જોગિ જતિ પણ દુખીયા જાણુ; કેમ કરે તે નિજ કલ્યાણુ;
લાલચમાં પોતે લપટાય, મૂરખ કુપે માયા માંય. ૧૦
હવે કાણુ સુખીયા નર હશે? વિશ્વ બધીમાં દુખિયા વસે;

જ્યાં જોડે ત્યાં છે જંજળ, જગત વિષે છે દુઃખની જાળ,
સુખિયો તે જેને સંતોષ, કુદરતિ વિદ્યાનો ધન કોશ;
ખટખટમાંથી આઘો ખસે, વળતી જે એકાંતે વસે. ૧૨
જાણે આ જુડી જંજળ, કુદરતિ કરતો ધારે કાળ;
ભવાનિ પછી ભજે ભગવાન, જગત વિષે સુખીયો એ જાણુ.

જીગલકિશોરને તેના માત પિતાએ કિશોરવયમાં
પરણાવો હતો; પણ નસીબ જોગે હમણાં થોડા માસ
થયા તેની વહાલો સ્ત્રી ક્ષયના ભયંકર રોગથી મરણ પામી
હતી. જ્યાંસુધી તેની અર્ધજાગના મરણ ખાટલે રહી ત્યાં
સુધી તેનું પડખું મુકીને જીગલકિશોર ધડીએક દુર ગયો
નહોતો. જ્યારે તેની સ્ત્રી મરણ પામી ન તેને ખાજવા
લઈ જવાની તઈઆરી થઈ, ત્યારે જેમ ઘણા લોકો માથે
લાલકસુંખાની પાથડી ધાલેછે, કપાળે કંકુનો ગાજરોઆ
ટીલ્લો કરેછે; ને વરરાજની પેઠે વજ્રાવકંઠર પહેરીને તે
વખતે કંસર જમે છે તેમ કરવાને તેનાં સગાં વહાલાંએ
ઘણી સમજુતી આપી, સ્ત્રીના શબ પાછળ સંમરાનમાં
જતો અટકાવવાની કોશીસ કરી, પણ આ યુવાન કવીએ
કોઈનું કથં માન્યું નહીં. ત્યારે એક બે વૃદ્ધ સગાંએ
ડાહ્યા થઈને ડાખવા માંડ્યું, ભાઈ જીગલ, તું કોઈ સ-
મજતો નથી. અમને આમ છેક ગાંડા કહાડે એ દીક
કહેવાય નહીં. આ તારું ડહાપણ કહેવાય કે? તું તો હવે
છેક સુધરી ગયો. આપણી ન્યાતમાં કોઈએ પોતાની સ્ત્રીના
શોક પાળ્યો છે કે તું આજ નવી રીત કરવા બેસો છું?
ધેર નાહી નાંખ, ને કંસર જમીને જરા શુકન કર. આજ
તો તારે ખુસી રહેવું. સ્ત્રી મરી તો ખલા લેતી ગઈ.
કહીશ તો કાલ સવારે એકને ખલે બે દેવાંજના સરખી

શ્રીઓ લાવીને પેસાડ્યું. હવે જુગલકિશોર ગુસે થઈને પોતાનાં સગાં વહાલાંને વધારે બોલતાં અટકાવીને બોલ્યો, અરે! મારાં સગાં વહાલાંઓ! અને નાતિલાઓ! તમારા મહોડામાંથી આવાં વચનો સાંભળવાની આશા મેં રાખી નહોતી આપણે માણસ છીએ તેથી માણસપર મમતા રાખવી એ આપણો ખરો ધર્મ છે. શ્રીઓના અને પુરૂષોના જીવ સરખા છે. શ્રી મરે તે દીવરો હુલાસમાં રહીને તેનો શોક ન પાળવો, એ સરખો ધાતકી વીચાર ખીજો કયો હોય? એક પાળેલું જાનવર મરી જાય, એક ખરીદેલી વસ્તુ નાશ પામે કિંવા ગુમ થાય, તેનો તેના ધણીને પાર વિનાનો શોક થાયછે; તો આતો પોતાની શ્રી કહેવાય, તેના મરણથી તેના ભરપૂરને કેટલી દીલગીરી થવી જોઈએ? જેના દિલમાં તેની શ્રીના મરણથી જરાપણ રોચના થતી નથી; તે પુરૂષ ધાતકી દીલનો સમજવો. માટે ભાઈઓ હું તો મારી અર્ધાંગનાના સખ ને મારે હાથે દાઢ આપીને ઘટતી ક્રીયા કરીશ.

આવા બ્યાજખી તકરાર અને હઠ કરીને આ જીવન કયી પોતાની શ્રીની છેલ્લી ક્રીયા પોતાને હાથે કરી આપ્યો ને ધણા દીવસ સુધી તેણે પોતાની વહાલી શ્રીના રોગ પાળ્યો. તે એટલા સુધી કે અગત્યનાં કામ સિવાય તે કદાપી બહાર પણ નીકળતો નહોતો. હમણાં થોડાં અઠવાડીયાં થયાં તેના મિત્રોના તથા સગાં વહાલાંના અતિ અમથથી તેણે જરાજરા બહાર નીકળવા માંડ્યું હતું. તો કાઠ કાઠવાર જાહેર સભામાં બાગ લેવાને પણ આવતો હતો.

જુગલકિશોર રંડાયો કે તુરત તેના સગાં વહાલાંએ

મળીને તેના ફરીથી લગ્ન કરવાનો વિચાર કીધો. પણ જુગલકિશોરે તેમને પરણવાની મોઢે ચઢીને ના કહી હતી, ત્યારે શું તે પરણવાનો નહોતો? જુગલકિશોરની વય હ-મણાં એવીશ વર્ષની હતી. તેટલી નહાની વયમાં શું તે ખીજવારે પરણ્યા વગર રહે? તેની સરખી ઊંમરના જુ-વાનો તો કન્યાની અછતને લીધે કાચા કુંવારા રહેલા હોય છે, ત્યારે જુગલકિશોર તેનાં સગાં વહાલાને ખીજ વાર લગ્ન કરવાની ના કહેતો હતો. તેમાં કાંઈ માતેખર કારણો હોવાં જોઈએ. એવા મજબુત કારણોમાંનું પ્રથમતો એ હતું કે “મારા લાયકની કન્યા આ વખતમાં મળવી મુ-શ્કેલ છે.” સરખા સ્વભાવના જોડાં વગર આ સંસારમાં સુખ મળવાને બદલે ઉલટું અસહ્ય દુઃખ વેઠવું પડે છે, તે જુગલકિશોરથી અજાણ્યું નહોતું. ખીજું મોટું કારણ વિધવાવિપતીનું તેની આંખ આગળ હતું હતું. પુરૂષો રંડાયતો તેનાથી પુત્રલગ્ન થાય ને સ્ત્રી રંડાય તો આખો જનમારો દુઃખમાં વેઠવો પડે, એ મોટો અન્યાય કહેવાય. સ્ત્રી પુરૂષના પરણવાના હક સ્વભાવિક રીતે સરખા હોવા જોઈએ. ત્યારે બાપડી રાંક વિધવા ઊપર મુરખ લોકો આવો જુલમ કેમ ગુજારેછે? ખિચારી બાળ વિધવાને અવતાર કેમ જતો હશે? વિધવાએને ફરી લગ્ન કરવાની શાખમાં હરકત નથી, ત્યારે તેવી બાળરાંડોને પરણાવવા-માં કેમ આવતી નથી? આ શું પુરૂષોની એકલપેટાઈ નથી? આવા તરંગોથી તેણે ખીજવાર કુંવારી કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ વિચાર તેના જો કે બાજબી હતા, પણ તે પોતાના કાંઈ મિત્ર આગળ કાંઈ વાર જણાવતો નહોતો. પોતાના સગાં વહાલાંને પણ

અપર નહોતી કે જુગલકિશોર પરણવાની કમ ના પાડે છે? હમણું જ્યારે તેણે “વિધવા વિવાહ” વિષે બાપણ કહ્યું, ત્યારે તેના કેટલાએક અંતઃકરણના મિત્રોએ બાણી લીધું કે બાધ સાહેબના મનમાં તો વિધવાઓના સંકટ તોડવાનો વિચાર ભરાયો છે. તેથી કદાચ તેની વિધવા સાથે વિવાહ કરવાની મરજી હશે. અને તે અર્થ પાણ હતું તે કાંઈ અરા કારણ વગર બાલે તે પ્રમાણે બળવ્યા વગર એ કે કામ હાથમાં લેતો નહોતો, તેથી પોતાના મનના અરા ઉભરા તેણે આ બાપણમાં કાઢ્યા હતા. તેણે સાફ પતાવી દીધું હતું કે પુનરલગ્ન કરવાં એ શાસ્ત્રાર્થ છે, તેના હાથમાં આવા રિવાજની પહેલ કાઢવાની તક આવી હતી. ને કમ જન્મશે? પોત ને વાસ્તે, નહોતો પાપડી નિધવાઓને મારેજ, પણ તે હવે આગળ પડ્યા વગર રહેનાર નથી, એવું તેણે મનમાં સિદ્ધાંત કર્યું હતું. બીજા લોકોને મારગ કરી દેવાને માટે પોતે આ મંગળ કામ માથે લેવાની મરજી રાખી હતી. પણ તે જોગ કમ અને વાઈ? પુનરવિવાહ કરતાં કેટલી હરકત નડે છે, તે પણ તેના બાણવામાં હતું. તે છતાં તેણે કાંઈ વિધવા સાથે લગ્ન કરવાની ગુપ્ત કાશીશ ચાલું રાખી. જે દીવસથી કમળા રાંડી તે દીવસથી જુગલકિશોરની મમતા અને દયા કમળા પર ઢોડવા લાગી હતી. કમળાની ચતુરાઈ, વિદ્યા તથા રિયજન્ટ જોઈને તે મનમાં મોહ પામ્યો હતો. તેના અંતઃકરણમાં કામળ કમળાએ વાસ કર્યો હતો. તેથી તે સુતાં, બેસતાં કે ખાતાં, પીતાં પણ કમળાનું ચીંતવન કરતો. પોતે રાંડાયો ત્યારથી અંતઃકરણ સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો કે પુનરલગ્ન કરવાં તો ખસ કમ-

ભાની સાથેજ. નહિંતો આખી છાંદગાની ફરીને પરણ્યાં વગર ગુજરવો.

કમળાના મનમાં પણ જુગલકિશોર વિષે સારા વિચારો હતા. તેની રસિક કવિતા વાંચીને કમળા આનંદ પામતી, ને તેની જાહેર ભાષણ કરવાની શક્તિ તથા હિમત જોઈને તેના મનમાં તેના સંબંધી મોટું માન હતું. તેઓ ધણીવાર એકલા મળતાં, અને વાત વિનોદથી પોતાનો વખત ગુજરતો હતા. જુગલકિશોરે કમળાના અંતઃકરણના ખરા વિચાર જાણવાને માટે અનેક વેળા આડી અવળી વાતોપરથી પોતાના છુપા ઉભરા કહાડ્યા હતા. કમળા પણ મનનો ગુપ્ત મરમ છાપો શક્તી નહોતી, તેથી અરસ પરસ પોત પોતાના પવિત્ર મનમાંથી સુખ દુઃખની વાતો કરી જુસ્સા ઉઘાડા કરતા હતા. એકવાર તક મળ્યાથી જુગલકિશોરે પુનરુત્થાન કરવાની કમળા પાસે માગણી કરી, પણ તે પરતંત્ર હોવાથી આ વિચાર તેણે પોતાના માત પિતાને હવાલે જણાવી પોતાની અશક્તિ દેખાડી હતી.

આ ઉપરથી હીંમંતવાન કવીએ પોતાના અને વિવેકસાગરના કેટલાએક મિત્રોને આ શુભ કામમાં ખનતી મદદ કરવાની વિનંતી કરી. તેણે કેટલાક સુધારાવાળાને વિવેકસાગરને સમજાવી લેવાને આગ્રહ કર્યો. પણ તેમણે આવા શુભ કામમાં વયે પડવાની ના પાડી, ને પોતાનું કાર્યપણું પતાવ્યું; તેઓએ જણાવ્યું કે અમારે કાંઈ વિવેકસાગરની સાથે અતલગતો સંબંધ થાને નાતો નથી, કે તેની દીકરીનાં તમારી સાથે લગ્ન કરવાની અમે સલાહ આપીએ, આવે: રોકડો જવાબ આપનારા કેણુ હતા?

તેઓ સુધારાના આગેવાનો અને વિધવા વિવાહ કરવાના ભાષણો કરનારા પ્રસીધ સુધારકો હતા! તેમનું કાયરપણું જોઈને જીગલકિશોર જરાપણુ હિંમત હાસ્યો નહી. તેણે આગળ કરતાં પોતાના વિચાર દ્રઢ કર્યા, અને થોડી મુદત જવા દેઈ વછર વિવેકસાગર ઊપર આ પ્રમાણે એક પત્ર લખી કમળાના હાથની માગણી કરી.

મુરખી સાહેબ, વિવેકસાગરજી.

સાહેબ,

આપની પાસે ક્ષમા માગી વિવેકની હદ બહાર જઈ એક અયોગ્ય પણ કટલીએક વાતે યોગ્ય માગણી કરવાની હું હિંમતથી રજા લઉં છું. તેપર પુરતુ લક્ષ આપી આ માગણી સ્વીકારવાની કૃપા કરશે એવી આશા છે.

મુરખીજી, તમે સારા વિચારના ને સત શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છો. તમે પૈસાદાર અને મોટા અધિકારપર છો, તમે દેશ સુધારામાં આગળ પડેલા ખરા અગરેસર ધીર પુરુષ છો. આવી અવસ્થામાં તમે જે કરવા માગો તે પત્ની શકે એવું છે. આપણા લોકોનો રવૈયો છે કે મોટાનું દેખીને તેની પાછળ નહાનો વર્ગ આગળ જાયે. તમારા સરખા મોટા લોકો જે સુધારાનું આગળ પગલું ભરે તો, દેખા દેખીથી ખીજા લોકો પણ તેમ ચાલવાને તૈયાર થાય. તમારા સરખા સઘળી વાતે સમર્થ સુધારાવાળાએ સ્વદેશ સુધારો કરવાને કમર ખાંધવી જોઈએ છીએ.

હમણાં તમારે એક એવી ખરી તક આવેલી છે, તે તમે જાણતા હશે. તમારી વહાલી પુત્રી કમળા દૈવ ઈચ્છાથી બળવયમાં રાંડી છે. તેને હમણાં પુરાં અઢાર વર્ષ પણ નહી થયાં હોય. આટલી નહાની વયમાં તેના અવતાર

વિધવાપણે જવો મુશ્કેલ છે. તેની વયની ધણીએક છોક-
રીઓતો હજી કાચી કુંવારી અવસ્થામાં ફરતી તમે ધણી
વાર જોએલી હશે. આટલી વયમાં તે સંસારનું શું સુખ
ભોગવે? એ જાણીતું છે. સરવે ખનનાર વાત ખની ગઈ.
ધંધરી કાચ આગળ માણસનો કરો. ધંધાજ નથી ધંધરી
ધંધા મુજબ આ જગતનો રેંટ ફર્પ કરે છે, તેથી મનમાં
સુખ દુઃખથી કાંઈ હર્ષ શોક કરવો નહી. પણ ખનતાં
મુખી એવી અડચણો દુર કરવાનો ધંધાજ માણસના હા-
થમાં હોય તો કરવો જરૂરનો છે.

તમારો વહાલી કમળાને જો વિધવાપણાના સંકટમાં-
થી ઉગારવાને તમે ચાહો તો, ઉગારી શકો એમ છે.
તેનો સહલો જીવાય પુનરલભ છે. તમે જાણો છો કે આપ-
ણા ધર્મશાસ્ત્રમાં વિધવાને ફરીને લગ્ન કરવાની રજા આ-
પેલી છે. તે છતાં નખળાધીથી લેકો આ શુભ ચાલ
પોતાની કામમાં દાખલ કરી શકતા નથી. કમળાએ પરણી
ને કશું શુખ ભેગ્યું નથી. કમળા પરણીને ખરી રીતે
ચોરીમાં રાંડી છે. તેથી તમે ભેગું પુનરલભ કરવાને યોગ્ય
વિચારશો. તમે જાણતા હશે કે હમાણાં હું થોડા માસ
યયાં રાંડ્યે છું. મારાં સગાં વહાલાંએ મને કુંવારી કન્યા
સાથે પરણાવવાનો ધણી મેહેનત કરી, પણ મેં તેમને
કુખલાત ન આપતાં પુનરલભ કરવાની મનમાં ધંધા રાખી
છે. હું કરી વાતે લાયક નથી. તો પણ મેં કમળાનો હાથ
ઝાલવાને હીંમત ધરીને તમને આ વિનંતી પત્ર લખ્યો છે.
મુરખીભી! હું જાણું છું કે પુનરલભ કરતાં કેટલી હરકત ન
હશે! હું સમજું છું કે પુનરવિવાહ કરવાથી ન્યાત જાતનો અપ-
સગાં વહાલાંનો ત્યાગ કરવો પડશે. તે છતાં હું કમળાને

(૧૬૪)

કમળા કુમારી.

માટે એ સપ્તજાં સુખનો ભોગ આપવાને માટે તઈઆર
છું. મેં કમળા સાથે મળીને તેને સરવે વિચાર પુછી લીધો
છે. તેની અને મારી ઈચ્છા એક છે. તે ઈછા પુનરુત્થાન-
ની છે; જેનો હવાલો તમારા હિંમતવાન હાથમાં અમે
ખાને જણાવ્યો છે. તમારા અંતઃકરણમાં પરમેશ્વર
વસે. ને અમારી આશા પાર પાડે !

મુરખીજી! ખરું છે કે હું ગરીબ છું, પણ ટેકી છું.
હું પૈસાદાર નથી પણ વિદ્વાન છું. હું નાત જાતમાં
આગેવાન નથી, પણ હિંમતવાન સુધારક છું. હું ખોટો
નથી પણ ખોટું તે પ્રમાણે કરી ખતાવું એવા એ કાચની છું
તે તમે જાણો છો. તમે મારી રથીતીપર હાસ્ય નહી.
તમે મારી ગરીબાઈ તરફ દયાની નજરથી જોઈ મારી
માગણીનો સ્વીકાર કરશો. કદાચ તમારા મનમાં આ મા-
ગણી અવિવેક ભરેલી દીશે, કદાચ તમારા કુટુંબને આવી
ભલામણ અયોગ્ય લાગે તો મને મોઢી નજરથી માફ
કરવાને મેહરબાની કરશો. કૃપા કરી નાત જાતનો ડર ત-
જીને મારી માગણી મુજબ કમળાનો હાથ મારા હાથમાં
તમે આપવાનો ઉપકાર કરશો તો તમારો અથાગ અમાર
થરો. તમે આગળ જતાં જોઈ લેશો કે હું કમળાને
કેવી રીતે ચાહું છું. તમે વખત વિતતાં જોવાને શક્તિ
વાન થશો કે તમારી વહાલી કમળા તરફ હું કેવી માન
ભરેલી નજરથી જોઈને વરતું છું. ધ્વજ આ મારી આશા
પાર પાડે. તમારા મનમાં પરમેશ્વર વસે ને કમળાના કંઈનો
આરો આપો!

તમારો અધીન સેવક
જીગલકિશોર.

આ પત્ર વાંચીને જુગલકિશોરની હિંમત બપર વિવેકસાગર તથા પદમાવતી અત્યંત ખુશી થયાં, ને તેની માગણી સ્વીકારી. વિવેકસાગરે પોતાની વહાલી સ્ત્રીની આ શુભ કામમાં છૂટી સલાહ માગી. તે ઘણી સમજુ અને સુધરેલા વિચારની હતી. ને તેના વિચાર પુનરવિવાહની તરફેણમાં હતા. તેથી તેણે આ શુભ કામમાં પોતાના પતિને ખતરી સલાહને સાલ્યતા આપી.

ખતે સ્ત્રી પુરુષના વિચારનો મળતા થયા, પણ હવે ક્રમળાની મરજી આ લાજમાં પુઠવી જોઈએ. તે પણ ગોદાવરીની મારફતે પુઠી લીધી. હવે વાંધો તલ માત્ર રહ્યો નહી. તેથી જુગલકિશોરને મળીને લાજ નિર્ધારી. ને તેને લગતી તૈયારી કરવા માંડી. લાજનાં શુભ ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને દેશ પરદેશ કડકાતરીએ! લખને જાણીતા સુધારા વાળાઓને આમંત્રણ કર્યાં. “વિવાવર્ધક” સલાહના મકા નેના મુખડા આગળ એક મોટો લગ્નમંડપ બાંધવાનું કામ સરૂ કર્યું. આવનાર મહેમાનોને ઉતરવાને માટે નવા નવા બેઠારાઓની સગવડતા ચાલી, તથા તેમને ખાવા પીવાની ગોઠવણ કરવા માંડી.

આ શુભ કામમાં રાજાજીએ અને ખીજ સુધારા વાળાઓએ ખતરી મદદ આપીને વિવેકસાગરની ઉલટ વધારી દીધી. ઘણા બ્રાહ્મણોએ પદરાની લાજએ લાજ ક્રિયા કરવાની કખુલાત આપી. તેથી સંખ્યા બ્રાહ્મણોમાંથી એક વિદ્વાન વિપ્રને શોધીને લાજ ક્રિયા કરવાને નિમ્ત્રે. લાજ દીવસની સવારમાં અલકાપુરના એક ને ચૌડામાં “પ્રસિદ્ધ પત્રો” ચોઢીને; લાજક્રિયામાં હાજર રહેવાને શહેરના લોકોને અગમચેતિ આપી. ઘણાએક સમજુ લોકોએ

કમળાના વિવાહમાં ભાગ લેવાને ખુશીથી ઠરાવ કીધા. પણ ખીજા અસાન વહેતી માણસો પુઠ ખડખડા લાગ્યા કે “ભાઈ, હવે કળીકાળ આવ્યોછે. તેમાં જે થાય તે યોછું. વાણીઆ આજ્ઞાણી નાતોમાં શુદ્ધ લોકોની પેઠે નાતરાં થાય એ મોટા જીલમની વાત છે! પણ વજર સહેળને મોઢે ચઢીને કાણુ કહે?” ત્યારે કાઈ કાઈ સારા વિચારના સમજી લોકો એવું યોસનારને યોલનાં અટકાવી કહેવા માંડ્યું. ભાઈઓ! તમે ગમે એમ તમારા મનમાં વિચારો, પણ અમારી અકલ પ્રમાણિ બાળવિધવાના આવા હળાહળ વખતમાં ફરી લગ્ન કરવાં એ ઉત્તમ છે. જીએને પાંચ દહાડાપર પેલી “કુલકાર” પઠાણને લેઈને કેવી નારીગઈ! તેના માત પિતાની અને સગાં વહાલાની આપ્ત કેવી લુગાણી. ત્યારે જો આવા પુનરલગ્ન કરવાની તેને છુટ આપી હોત તો કદી એવો અધમ ખતાવ ખનત? વિવેકસાગર અને ખીજા સુધારાવાળા ક્યાં એમ કહેછે કે જન્મરાધી પુનરલગ્ન કરો. જે ખ.જરાંડથી “વધધિય ધર્મ” ન પળાય એવી સ્ત્રીને જો ઇચ્છા હોય તોજ પોતાની નાત જાતમાંથી કાઈ લાયક પુરુષ શોધીને શાસ્ત્ર વિધિપુર્વક લગ્ન કરે. આવો સાચો જવાબ મળવાથી મુરખ લોકો ચુપ થઈ ગયાં. વિધવા સ્ત્રીઓ મનમાં મક્કલાવા લાગી કે હવે આપણી જીલમી બેડી ટૂટી ખરી. ઇંધર વિવેકસાગરનું તથા જીગલકિશોરનું ભણું કરો.

વાત કરતાં કરતાં સાંજ પડી કે લગ્નની ધામધુમ થવા લાગી. વરરાજીનું સાજન ખની ઠાણીને મંડપમાં આવી પહોંચ્યું, એટલે એક ધુપ્પરીઆળી વેલમાં કમળાને બેસાડીને વાજતે ગાજતે, ગીતો ગાતાં ગાતાં મોટા આ-

ડંભરથી લાગ મંડપમાં લઈ ગયા. મંડપને આશોપાલવના તરીકાતોરણુ ખાંધોને તથા કેળોના સ્થંભો રોપોને પચરંગી પલાકાથી ખુબ સજાગાર્યો હતો. આ વખતે મંડપને વિશાળ એક સેહેરના સારા સારા લોકોથી અને રાજ દરબારના માણસોથી ભરાઈ ગયો હતો. મંગળવાદના સ્તન હર ઘોરથી આસપાસની જગ્યા ગાછ રહી હતી. કમળાની ખહેનપણીએ અને સુધારાવાળાની સ્ત્રીએ, ખાસ જો-
ડલાં મંગળ ગીતો ગાવા લાગી. બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રવિધી મુજબ કમળાનાં લગ્નની ક્રિયા ચાલતી કરી. પંડે વિવેક સાગરે અને તેની સ્ત્રી પદમાવતીએ જુગલકિશોરજી વિધિ-
પુર્વક કન્યાદાન દીધું. રાજા અમરસંગે અને તેની રાણી-
એએ વરકન્યાને ચાંદલામાં સરી પેડે રોકડ ધન તથા વસ્ત્રાલંકારો આપ્યાં. ગોરદેવે કમળા તથા જુગલકિશોરને સ્ત્રી પુરૂષના ખરા ધર્મને એક બીજાની ખરી ફરજો ઓરીમાં કંસાર જમતી વેળાએ સમજાવી. અષ્ટમંગળ ફરતી વેળાએ સ્ત્રીએએ કાયલ સરખા રાગથી આ પ્રમાણે ગીતો ગાવા મંડપું.

ગીત.

“છૈયે ઓળામાં ધાલી ખીચડી” (એ રાગ.)
આલી આનંદની આજ એલી, રૂડા રંગની રેલજો રેલી;
સંવ સેનાનો સુરજ ઊગ્યો, પરીપુરણ મનોરથ પુર્યો. ૧
દીઠા અનૂપ દિવસ આ દિવાળી, તેથી તાનમાં પાડીયે તાળી;
ગેબી ગગને આશા મેધ ગાજ્યો, લુચ્ચા લોકનો સમુદય લાજ્યો. ૨
માંધો વરસ્યો મોતી તણો મેહ, દેખો પ્રકૃતીત થાયછે દેહ;
કપજે વિધવા કેવી હતી કેદી, અતિ અકલવંતી છતાં એદી. ૩
વરવો ભાગતો વિધવાનો વેષ, ખનીયો વેશ સુવાસણી બેશ;

મળી વિધવાને વરવાની છુટી, તાતી સંકટ સંકળ તુટી. ૪
 તરણી તરણ સફળ સાથ તેડી, ખરી રસમનો તોડવા ખેડી;
 ચાલો ચંદ્રો ભાલમાં ચોડી, દોઢે ભરથ ર ભેડવા દોડી. ૫
 છાની શરમ છાતીમાંથી છાંડી, ગોલલાં ગીખત કરેછે એ ગાંડી;
 વાળાં વિવાતણાં જોને વાગે, ભાળીં ભરથાર ભાવઠ ભાંગે. ૬
 ગોરી ગંભીર ગીત જો ગાતી, છોને ખાળતા દુરોઝન છાતી;
 ડહો વર ગોતી માનાજી દેશે, લાવ ભાયક પરણાવી લેશે. ૭
 લેખી લાખેણા ભરથાર લીજે, કંથ સંથે કલોલતો કીજે;
 રૂડું માનીને રત્ન રૂપાણું, કંથ રીઝવવા ખોલીશું કાણું. ૮
 કંથ સંજાથે ખેસીને કાડે, જમીશું કંસાર ચોરીમાં જોડે!
 માત તાત તણો પાડ માતી, ભાવે અશિષ ભણુશું ભવાની ૯
 અશ્રુ મંગળ ફરી રહ્યા પછી વાજતાં ગાજતાં ને
 મુંદર ગીતો ગાતાં ગાતાં વર કન્યાને જાની વાસે લઈ
 ગયાં, ત્યાં ગોત્રજ પાસે પુજા કરાવીને આ જોડાંને ગોરે
 આશીરવાદ દીધો.

વસંત તિલકા.

આનંદ કંદ અવનિ, પતિછો અખંદ,
 દોછો તમે પતિતને પ્રભુ રોજ દંડ;
 આપો અપાર તમને સુખ શાન્તિ એવા—
 દાતારને અદલ આ! અવિનાશી દેવા. ૧

જીગલકિશેરે તથા વિવેકસાગરે વિગ્રોમાં પુજળ
 ભૂરસી ધ્વાજા વહેચીને તેમને રાજ કર્યા. સાજન માજન
 ને મિજલસમાં પધારનાર ગ્રહસ્થાને અતર, ગુલાખજળ
 ને પાન સેપારી આપી રજ દીધી. એ વખતે સદ્ગોઠ-
 કાણે જ્યજ્ઞકાર થઈ રહ્યો.

ખીજે દીવસે વરરાજ તરફથી વર વિવાહ કરી સુ-

ધારા મંડળને તથા સગાં સ્નેહીઓને જમાડ્યાં. છેલ્લે દહાડે વિવેકસાગરે ગોરવ નોતરી આપ્યા અલકાપુરને મીઠાન જમાડીને ધુમાડો ખંધ કરાવ્યો. જાનને ધાણા દીવસ થયાથી અરસપરસ પહેરામણી કરીને ધામધુમથી જાન વિદાય કરે.

કમળાને ઠેકાણે પાડયાથી પદમાવતી તથા વિવેકસાગર અત્યંત હર્ષવાન થયાં. અલકાપુર નગરમાં થોડા દહાડા સુધી આ શુભ લગ્નની ચરચા ચાલી રહી, ને આ હીંમતવાન જોડાની સઘળે ઠેકાણે વાહવાહ થઈ રહી. હવે ફટલાએક ખીજ સમજી લોકોએ પણ “વિધવાવિવાહ” કરવાની હીમાયત કરવા માંડી. ને વિવેકસાગરને પગલે ચાલવાની ખીકણ સુધારકોએ હિંમત કરી. ઠેકાણે ઠેકાણે જાહેર ભાષણો આપવા માંડ્યાં. ને દીવસે દીવસે તેની અશર-લોકોમાં મજબુત થતી ગઈ.

થોડાં આઠવાડીઆમાં એક જુવાન વિપ્ર, ગોદાવરી સાથે લગ્ન કરવાની વિવેકસાગર પાસે ગણણી કરી. પદમાવતીએ ગોદાવરીના અભીપ્રાય પુછીને તે વિપ્ર સાથે લગ્ન કરવાની રજા આપી. આ કામમાં જુગલકિશોરે તથા કમળાકુમારીએ ઘટલી. મહેનત લઈ ગોદાવરીનાં તે હીંમતવાન વિપ્ર સાથે લગ્ન કરી દીધાં. પદમાવતીએ તેને પટલામાં સોં વિધા જમીન કાર્યાર્પણ કરી.

હવે વિવેકસાગરની અવરજાને લીધે રાજ દરબારનું કામ કરી રાકાનું નહેનું. તેથી રાજા અમરસંગનો સાથે મસલત કરીને જુગલકિશોરને પ્રધાનપદાંની પાઘળી ખંધાવીને વિવેકસાગરે એકાંતવાસ લીધો. થોડી મુદતમાં આ યુવાન કવિએ રાજ્ય ભક્તિથી ને એક નિષાથી પોતાની ને કરી ખજાવીને રાજા તથા સઘળી રઈઅતને પ્રસન્ન કરે.

પેલા ગોદાવરીના ભરથારને પાણુ અલકાપુરના એકાદ મહા-
લમાંસારી નોકરી આપી તેથી તે જોડું પાણુ સુખ એનમાં
પોતાના દહાડા નિરગમન કરવા લાગ્યું.

જુગલકિશોરે રાજ્ય દરબારમાં પડીને સુધારાને ખ-
માણું ઊત્તેજન દેવા માંડ્યું. રાજ્યમાં સારા ભણેલા વિ-
દ્વાન પુરોહીની ભરતી કરવા માંડી. પોતે ભણેલ ગણેલ
એટલે ભણેલાની કીંમત પીછાણે એમાં શી નવાઈ?

પરમેશ્વરની કૃપાથી કમળાને સ્મૃતિ દીન થયા. ન
નવ માસે એક સુંદર પુત્રનો પ્રસવ થયો. એ જોઈને
પદ્માવતી તથા વિવેકસાગર ધરડે ઘડપણુ અત્યંત ખુશી
થયાં, કે હૃદયે અમારા પર મયા કરીને આખર અવસ્થાએ
દીકરીએ દીવો વસાવ્યો. હાશ! હવે અમારો જીવ સંતોષથી
જશે. અમે મરતાં મરતાં દાહીતરતું મુખડું જોવા
પામ્યાં એ અમારે મન મોટો સંતોષછે.

જુગલકિશોરને કમળા કુમારીએ તથા ગોદાવરીને તેના
ભરથારે એક કુટુંબની પેઠે મિત્રાચારીથી વરતવા માંડ્યું.
આ સુખી જોડાંએ વિંધવાપણાનું સંકટ તજવા પુનરજન
કરી, સંસારના ખરા સુખ ભોગવવાને માટે આ જગતમાં
ઘણા વરસ જીવતાં રહી, નિતીને મારગે ચાલી પોતાની
શુભ કરણીથી સઘળે ઠેકાણે જ્યજ્ઞકાર વરતાવ્યો. ધધર
એવા નિતીવાન, નિર્દોષ ને હીંમતવાન જોડાંનું આ
ભવમાં ને પેલા ભવમાં સંરક્ષણુ કરે! અમારા ભરત
ખંડમાંથી એવા સાચા સુધારકો ઉત્પન્ન થાઓ! ને
અનાથ અખળાઓની જુલમી બેડી તોડવાને કૃતેહવાન
થાઓ! ઓ! હૃદય! એવો માંગદય દીવસ અમને નજદીક
દેખાડ! (તથારતુ).

ગીતિ.

જય જય જય જગદીશ્વર,

દૃશ્વર અત્યંત અવિકારા;

અમને શુભ મતિ આપી,

ભવાનિ દેતું સુખ ભારા.

૧

વિધવા કેરી વિપતી,

વિદારવાને વિબુ થઢો વારે;

સખળ સુધારો સારો,

તેથી થશે તરત ત્યારે.

૨

(૧૭૨)

કેમળા કુમારી.

૧. કેમળા કુમારીના ગ્રાહકોની ટીપ.

નામ.	નકલો.
શા. બા. મંગીબાઈ જંશબાઈ જોષીનંદ સરમુખા. વડોદરા ૩૦	
મહારાજાધિગજ મીરજાં મહારાજોશ્રીજી ખેંગારજી બા-	
હાકુરભુજ.	૨૫
ભીંખડીના ઠાકોર સાહેબ જસવંતસંગજી સાહેબ બાહાકુર. ૨૫	
ભીંખડીના કુમારસાહેબ ભિમેદસંગજી	૧૦
વઢવાચુના ઠાકોરસાહેબ (શા. બા. હરીદાસ મારફત) ૧૦	
શા. સા. નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ જુનાગઢ	૫
ધરમપુરના પાઠવી કુંવર મોહનદેવજી દાદાસાહેબ. ૪	
ખખાણુના કુંવરડી જોરાવરખાનજી નરીખખાનજી. ૪	
ચુડાના ઠાકોરસાહેબ ખેંગરસંગજી (મી ચુ. સા. મારફત. કે	
નાદોદવાળા બાઈશ્રીના કારભારી શા. પાસેતમબાઈ ભાંખડી કે	
જોતેજીઆંવાળા બાઈશ્રીના કાગદાર શા. ગીરજાશંકર ભીંખડી	
ખખાણુના કારભારી આજમ મે. ગાણિકચંદ તુળશીદાસ. ૨	
મે. સા. કેશરીસંગ દાજીબાઈ ભીંખડી.	૨
શા. રા. જીવગુબાઈ દેવકરાજ ભાંખડી	૨
શા. રા. દક્ષપતરામ પ્રાણજીનાં ખખખર (ઝોડયુ. ધ.	
કચ્છ)ભુજ.	૨
શા. સા. બોધકાના યાગદાર શીવલાલ મોસરજી બોધકા ૨	
રોહજીસાહેબ ગાણિકજી કાવરાજ દમાણવાળા દમાણ... ૩	
દલે કેશલાલ હરજીવન ચુડા.	૨

૧. કેટલાક સંદેશો વખતસર નહિં આવી પહોંચ્યાગી તેમના નામ દાખલ થયાં નથી તેથી હીલગીરધું,

નામ.	નકલો.
રા. રા. ભીલાધર પ્રાણજીવન હેડ કમાર્ક ગેડગ કંપની વઢવાણ.	૨
વકીલ. છગનલાલ સુંદરજી વઢવાણ	૨
વકીલ. ગોવિંદરાગ મોરારજી વઢવાણ.	૨
રા. રા. ગગનલાલ ખાખુજી દીવાનસાહેબ જામનગર.	૧
રા. રા. ચુનીલાલ અન્નતરાગ હેડક્લાર્ક દીવાન ઓ- ફીસ ભુજ.	૧
રા. રા. છોટાલાલ સેવકરાગ મહારાજના શિક્ષક ભુજ.	૧
રા. રા. હાથીરાગ સોમજીભાઈ જ્યુડિશીયલ રીપરટેદાર ભુજ.	૧
વકીલ. ગાધવલાલ ગીરધારીલાલ ભુજ.	૧
રા. રા. મોહનલાલ ગણીલાલ આર્સિન્ટેન્ટજન વરીટ કોર્ટ. ભુજ	૧
દાકતર. રામચંદ્ર નારાયણ માંડવી.	૧
લીંખડી લોધડ લાઈકેરી.	૧
રા. રા. જુડરાગ કાશીરાગ પાઠક લીંખડી.	૧
રા. રા. જગનનાથ કરસીજી લીંખડી.	૧
રા. રા. ગનસુખરાગ પહેચરદાસ ગેડગ કંપની વઢવા- ણ કાંપ	૧
રા. રા. લક્ષ્મણુ લાલજી ગેડગ કંપની વઢવાણ કાંપ	૧
શેઠ હીમજીભાઈ લધુભાઈ " "	૧
પટેલ દયાળ આમરસી " "	૧
શા. જીરાજ વાલજી " "	૧
ત્રવાડી ખુણજી વજેરાગ " "	૧
શેઠ સોરાળજી મંચેરજી ખીલીમોરીયા ધરમપુર.	૧

(૧૭૪)

કમળા કુમારી.

નામ.	નકસો.
શોદી નાહારશંગ ભગવાનસંગ	ધરમપુર. ૧
છેતાસીઆ કાનખાજી દાજીભાઈ	,, ૧
શેઠ પેસતનજી પાસનજી અવારી	,, ૧
હિવાડા નેટીન સાધવિરેરી હિવાડા	૧
મી. બેહેરામજી પેસતનજી વરડા હિવાડા... ..	૧
નાળીઆ સાધવિરેરી રા. આતમારામ કશવજી હથુ ...	૧
રા. રા. હીરજી ભગવાનજી ઠકર (હેડ માસતર એવ. સ્કુલ) બુજ	૧
શેઠ વલમદાસ પોપટ મકુવા ખંદર	૧
મિરેતા કાળીદામ જોઠાભાઈ ,, ...	૧
ગાંધી ભોગીદાસ ગાવજી ,, ...	૧
પારીખ વનમાળી અંદરજી ,, ...	૧
રા. રા. ખીમચંદ લક્ષ્મીચંદ સીંખડી... ..	૧
રા. રા. નાગજી ગોવાધન ડેપુટી કારભારી ખળગા. ૧	
રા. રા. મુળજી પીતાબજી ખળગાના દીવાની ન્યાયાધીસ. ૧	
રા. રા. નીમચંદ પરસોતમ ખળગાના કુમારના ટ્યુટર. ૧	
રા. રા. ત્રીભાવનદાસ ગાધવજી પોસ્ટ માસતર ચુડા ૧	
રા રા. લધુભાઈ જોઠાભાઈ મેહેતાજી..... ચુડા ૧	
વકીલ નરભેરામ પ્રભુજી... .. ચુડા ૧	
શેઠ જમશેદજી રસતમજી હાગચે કંપની એજન્ટ સીંખડી... ..	૧
મી. દેવચંદ ચતુરમુજ કોચીન... ..	૧
રા. સા. સામરાંકર હાગીઆરાંકર સખ જડજી ધંધુકા ૧	
રા. સા. વાપજીભાઈ મીઠાભાઈ ગામસતકાર ધંધુકા. ૧	
ત્રવાડી મણીરાંકર હગનમાલ ભાવનગરના મેહેતાજી. ૧	

નામ.	નકલો.
શાનવધૈક સભા ભાવનગર	૧
નિતીબાનુદય સભા ભાવનગર...	૧
શા. રા. કલ્યાણુરાય આનંદરાય ગઢેચી સિખમર ...	૧
ખાધ મેંધી મુળજી કુતીઆણા કન્યાશાળાની મેહતીજી.	૧
મેહતાજી કપારાંકર ઝીણાભાઈ કોડીનાર ...	૧
મેહતાજી મેવજી પુંજભાઈ રાત્રી નિશાળાની મેહતાજી	૧
મેહતાજી જોરાંકર વસનજી રાપુરના મુખ્ય ધ્રુ...	૧
શા. કલ્યાણુપુરી હરીપુરી ચીત્રોદ્ધ પાઇના કારભારી...	૧
શા. રા. મોહનલાલ દલપતરામ રાપુરના તળવીજદાર	૧
શા. રા. જ્યેષ્ઠભાઈ કમનાથ રાપુર સ્કુલના ગારતર ...	૧
શા. રા. કચરા રાત્રીજી રાપુર સ્કુલના આસીષ્ટદ ૧લા.	૧
શા. રા. હીરજી જ્યેષ્ઠજી રાપુર હીરપેનસરીના કંપાલિકર	૧
મુનશી મહમદ જકરીઆ કકીર મામદ વેક્ષનેદર રાપુર	૧
રાવજી હરીશંકર રામકૃષ્ણ પઢવાણુ ...	૧
શા. બાલજી સંગજી મુખત્યાર	૧
શ્રી. આતમારામ ટોકરદાસ	૧
જોગારાંકર નારજીજી.	૧
શ્રી કૃષ્ણ વીસાભાઈ	૧
જોરાંકર લક્ષ્મિરામ	૧

